सू-विरपाल-विरचित प्रासादतिलक

अनुवादक स्थपति प्रभाशंकर ओ. सोमपुरा
शिल्पविशारद

પ્રાપ્તિ સ્થાન
પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા
૩૧ ઇંદીરા પાર્ક, નારણપુરા ચાર રસ્તા
અમદાવાદ-૧૩
શ્રી ચંદ્રકાન્ત બળવંતરાય શિલ્પશાસ્ત્રી
૩ પથીક સોસાયટી, સરદાર પટેલ કોલોની
અમદાવાદ-૧૪

બુકસેલર્સ
મોતીલાલ બનારસીદાસ વારાણસી
એન એમ. ત્રિપાઠી મુંબઈ
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે અમદાવાદ
ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ

સંસ્કરણ
શાસ્ત્રીજી બંસીધરજી ઝા લક્ષ્મીકાન્ત ઝા
વ્યાકરણાચાર્ય
કકરૌડ દરભંગા મિથિલા પ્રદેશ, બિહાર.
સહ
શ્રી અમૃતલાલ મૂળશંકર ત્રિવેદી
ધ્રાંગધ્રા

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૫૦૦
મૂલ્ય રૂ. ૧૪ ચૌદ પોસ્ટેજ પ્રથક્

પ્રાસાદતિલકની અનુક્રમણિકા

ધારેલ દેવ ગણુ અને મનુષ્ય ગણુ નક્ષત્રો લાવવાનું કોષ્ટક ક્ષેત્રફળના બન્ને બાજુના આંગળના આંકડા કોષ્ટકમાં મુકેલા છે.

ગણુ	દેવ ગણના નક્ષત્રો								
ચંદ્રમા	દિશા પૂર્વ			દક્ષિણ		પશ્ચિમ		ઉત્તર	
નક્ષત્ર	મૃગશીર્ષ	પુનર્વસુ	પુષ્ય	હસ્ત	સ્વાતિ	અનુરાધા	શ્રવણ	અશ્વિની	રેવતી
૧	૪	૧૧	૧	૫	૧૨	૯	૨૩	૧૭	૨૭
૨	૨	૧૯	૧૪	૧૬	૬	૨૩	૨૫	૨૨	૨૭
૩		—			૪–૨૨–૧૩				૨૭–૯–૧૮
૪	૧	૨૩	૭	૮	૩	૨૫	૨૨	૧૧	૨૭
૫	૧૭	૧૩	૧૧	૧	૨૪	૨૦	૧૦	૨૫	૨૭
૬					૨–૨૦–૧૧				૨૭–૧૮–૯
૭	૧૬	૧૭	૪	૨૦	૨૧	૨૨	૧૧	૧૪	૨૭
૮	૧૪	૨૫	૧૭	૪	૧૫	૨૬	૧૩	૧૯	૨૭
૯									૩–૬–૧૨–૧૮ ૨૧–૨૭
૧૦	૨૨	૨૦	૧૯	૧૪	૧૨	૧૦	૫	૨૬	૨૭
૧૧	૨૦	૧	૫	૨૫	૬	૧૪	૭	૪	૨૭
૧૨					૧–૧૦–૧૯				૨૭–૯–૧૮
૧૩	૧૯	૫	૨૫	૧૭	૩	૧૬	૮	૨૦	૨૭
૧૪	૮	૨૨	૨	૧૦	૨૪	૧૧	૧૯	૭	૨૭
૧૫					૮–૧૭–૨૧				૨૭–૮–૧૮
૧૬	૭	૨૬	૨૨	૨	૨૧	૧૩	૨૦	૨૩	૨૭
૧૭	૫	૭	૮	૧૩	૧૫	૧૭	૨૨	૧	૨૭
૧૮			—						૨૭–૩–૬–૯ ૧૫–૧૮–૨૧–૨૪
૧૯	૧૩	૨	૧૦	૨૩	૧૨	૧	૧૪	૮	૨૭
૨૦	૧૧	૧૦	૨૩	૭	૬	૫	૧૬	૧૩	૨૭
૨૧					૨૫–૭–૧૬				૨૭–૯–૧૮
૨૨	૧૦	૧૪	૧૬	૨૬	૩	૭	૧૭	૨	૨૭
૨૩	૨૬	૪	૨૦	૧૯	૨૪	૨	૧	૧૬	૨૭
૨૪					૫–૧૪–૨૩				૨૭–૧૮–૯
૨૫	૨૫	૮	૧૩	૧૧	૨૧	૪	૨	૫	૨૭
૨૬	૨૩	૧૬	૨૬	૨૨	૧૫	૮	૪	૧૦	૨૭
૨૭	એકથી	૨૭	સુધીના	અંકો					

ઉપરની પહેલી પંક્તિના ૧ થી ૨૭ના અંક સામે ઉપરના છૂટાછવાયા આંકડા છે.

દેવગણુા નક્ષત્રો અને શુભ આય મેળવેલા સમચોરસ અને ૭ આંગળ સુધીના વધઘટના માપના અંકો

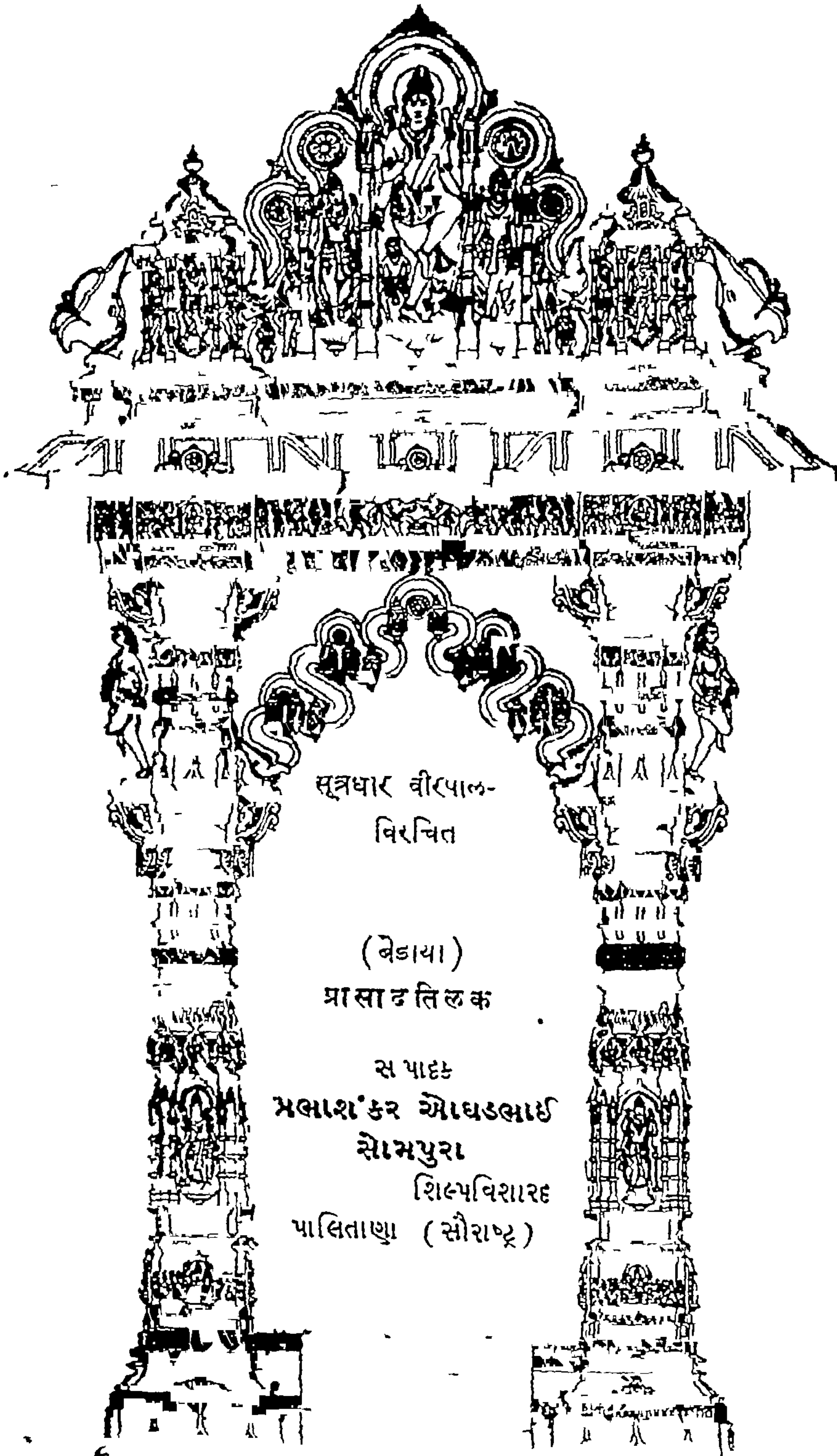
કોષ્ટક ૨

અંક ગજ આ ગજ આ	નક્ષત્ર	ગજ આ ગજ આ	નક્ષત્રો	ગજ આ ગજ આ	નક્ષત્રો
૧ ૧	મૃગશીર્ષ	૧-૧૩ × ૧-૩	અનુરાધા	૨-૧૫ × ૨-૧૫	રેવતી
૧ ૫	શ્રવણ	-૧૫ × ૧-૨૧	રેવતી	૨-૧૫ × ૨-૨૧	રેવતી
૧ ૧ ૧ ૭	અનુરાધા	૧-૧૯ × ૨૧	પુષ્ય	૨-૧૭ × ૨-૧૧	પુષ્ય
૦ ૨૧	સ્વાતી	૧-'૯ × ૧-૨૩	શ્રવણ	૨-૧૯ × ૩-૧	મૃગશીષ
		૧-૨૧ × ૧-૨૧	રેવતી	૨-૧૯ × ૨-૨૩	હસ્ત
૧ ૧		૧-૨૧ × ૨૩	રેવતી	૨-૨૧ × ૨-૨૩	સ્વાતી
૧ ૩		૨-૧ × ૨-૫	હસ્ત		
૧ ૩ ૧ ૫	રેવતી				
૧ ૭					
૧ ૯					
૧-૫ × ૧-૫	મૃગશીર્ષ			૨-૨૩ × ૨-૨૩	અનુરાધા
૧-૫ × ૧-૭	સ્વાતી	૨-૫ × ૨-૫	પુષ્ય	૩-૧ × ૩-૫	હસ્ત
૧-૭ × ૧-૧૧	હસ્ત	૨-૭ × ૨-૭	પુષ્ય	૩-૧ × ૩-૯	રેવતી
૧-૧૧ × ૧-૧૭	મૃગશીર્ષ	૨-૭ × ૨-૧૧	હસ્ત	૩-૩ × ૩-૭	સ્વાતી
૧-૧૩ × ૧-૧૫	સ્વાતી	૨-૧૩ × ૨-૧૭	શ્રવણ	૩-૩ × ૩-૯	રેવતી
૧-૧૩ × ૧-૧૭	હસ્ત	૨-૧૫ × ૨-૯	રેવતી	૩-૫ × ૩-૯	રેવતી

ઉપર પ્રમાણે સમચોરસ અને ૭ આંગળ સુધીના વધઘટના માપના દેવગણુા નક્ષત્રો મળે
ગ અ આ અ ગ આ
છે. આનાથી વધુ મોટા માપના ગર્ભગૃહ કે મંડપ કરવાના હોય તો ૨-૬-૪-૧૨-૬-૧૮ અગર ૯ ગજ ઉપર આપેલા કોષ્ટકના આંકડા ઉમેરી ઉપર લખ્યા તેજ દેવ ગણુા નક્ષત્રો જ મળી આવે છે આ સહેલી રીત છે.

ગૃહસ્વામીના નામ પરથી અને ગૃહના નક્ષત્ર પરથી રાશિ જાણવાનું કોષ્ટક ૩

ધરધણીના નામાક્ષ	ડ હ	દ ચ ઝ થ	ન ય	અ લ ય	મ ટ	ભ ધ ફ ઢ	બ વ ઉ	પ ટ ઠ ણ	ખ જ	ક છ ખ	ર ત	ગ સ
રાશિ	કર્ક ૪	મીન ૧૨	વૃશ્ચિક ૮	મેષ ૧	સિંહ ૫	ધન ૯	વૃષ ૨	કન્યા ૬	મકર ૧૦	મિથુ ૩	તુલા ૭	કુંભ ૧૨
નક્ષત્ર	અશ્લેષ ૯ પુષ્ય ૮	રેવતી ૨૭ ઉભા ૨૬	જેષ્ઠા ૧૮ અનુ. ૧૭	કૃતિકા ૩ ભરણી ૨ અશ્વીન ૧	ઉ ફૂ ૧૨ પૂ ફૂ. ૧૧ મધા ૧૦	ઉપાઢ ૨૧ પૂ પાસ ૨૦ મૂલ ૧૮	મૃગ. ૫ રોહિ ૪	ચિત્ર ૧૪ હસ્ત ૧૩	ધની ૨૩ શ્રવણ ૨૨	પૂ ર્વસુ ૭ આર્દ્રા ૬	વિશાખા ૧૬ સ્વાતિ ૧૫	પૂ ભાદ્રીલ ૨૫ શતાભેષ ૨૪

सूत्रधार वीरपाल-
विरचित

(બેડાયા)
प्रासादतिलक

સંપાદક
પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ
સોમપુરા
શિલ્પવિશારદ
પાલિતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રાસાદતિલક

પ્રસ્તાવના

ભારતીય વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભકાળ બહુ પ્રાચીન છે; તે અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે. વેદ, બ્રાહ્મણ ગ્રન્થો, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, બૌદ્ધગ્રન્થો, જૈન આગમગ્રન્થો અને સંહિતાઓ આદિમા વાસ્તુવિદ્યાના ઉલ્લેખો અને કેટલાકમા તો તેનાં પ્રકરણો પણ છે. પાછલા કાળમા પુરાણો અને નીતિશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમા શિલ્પસ્થાપત્યના ઉલ્લેખો અને અધ્યાયો છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમા સંસારમા પ્રત્યેક પ્રાણીને શીત, તાપ, વર્ષા આદિ વિવિધ પ્રાકૃતિક કઠિનતાઓની સામે પોતાની રક્ષાની જરૂરત થવા લાગી. આથી વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભ સ્થૂળ રૂપમા આદિકાળમા થયો હોવાનુ મનાય. એ રીતે ભૂચરોએ જમીનમા ભોયરાં અને ખેચરોએ માળા બાધ્યા તે જ રીતે મનુષ્યોએ પણ ઘાસની પર્ણકુટીઓ બનાવી. પહાડોમાં, ગુફાઓમા વાસ કરવા માડ્યો. આમ પ્રારંભમા નિવાસ બાદ સામૂહિક વાસ ગ્રામસ્વરૂપમા થવા લાગ્યો. માનવ સભ્યતાની સાથે શિલ્પવિજ્ઞાનનો વિકાસ ક્રમશઃ થતો રહ્યો.

પ્રાચીન આર્યયુગમા સાદા, અલ્પજીવી પદાર્થો જેવા કે કાષ્ઠ અને મૃત્તિકાથી અને પછીથી પકવેલ મૃત્તિકાની ઈંટોથી વાસ્તુ નિર્માણ થવા લાગ્યા. બે અઢી હજાર વર્ષ પહેલા પાષાણ શિલ્પના અવશેષ બહુજ અલ્પ ઉપલબ્ધ થાય છે. રામાયણ, મહાભારત જેવા ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોમા દેવાલયો અને રાજમહાલયો અને સામાન્ય ગૃહો, નગરો આદિના વિવિધ વર્ણનોના શાબ્દિક ચિત્રો આપેલા છે. પરંતુ અલ્પજીવી વાસ્તુ દ્રવ્યોના હોવાથી તેનાઅ વશેષો પ્રાપ્ત થતા નથી.

વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયોની ગુફાઓની બે સવા બે હજાર વર્ષોથી નિર્માણ થવા લાગી તે પછી પાષાણના સ્થાપત્યોનો પ્રયોગ પાછળથી થયો એવુ માનવાને કારણ મળે છે દૃષ્ટાતરૂપે, ગુજરાતમા શામળાજીમા અને ઉત્તરપ્રદેશમા સારનાથમા પકવેલી માટી-ઈંટમા સુદર કળામય મૂર્તિઓ અને શિલ્પોના ત્રીજી શતાબ્દીના અવશેષો જોવા મળે છે. શામળાજીથી ૩૦ માઈલ પર સારા પાષાણની ખાણો છે. સારનાથ પાસે ચુનારની ખાણોના પાષાણો મળે છે છતા પાષાણ કાઢવાની કળાના અભાવે ત્યા ઈંટોનો ઉપયોગ થયો છે. સાચી અને ભારહુતના સ્તૂપો એથી પણ પૂર્વકાળના ઈ. સ પૂર્વેના છે. તેમા પાષાણ વપરાયેલ છે. એટલે એ પ્રદેશોમા પાષાણ પ્રાપ્ત થતો હશે અને ત્યા કળાના કારીગરો તે કાળમા તેઓને મળી ગયા હશે.

ભારતના પૃથક્ પૃથક્ પ્રદેશોમા કોતરી શકાય તેવા પાષાણવાળા પહાડોમા શૈવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયની ગુફાઓ બે સવા બે હજાર વર્ષ પૂર્વેથી ઈ.સ ની આઠમી-નવમી શતાબ્દી સુધી કોતરાતી રહી પાષાણનો પ્રારંભિક ઉપયોગ પહાડોની ગુફાઓથી શરૂ થયો એવી માન્યતા છે તે પછીના કાળમા સમતલ ભૂમિ પ્રદેશો પર પાષાણના સ્થાપત્યોના નિર્માણ થવા લાગ્યા એવું જણાય છે.

કળામય ગુફાઓની છત, દીવાલો અને સ્તંભો પર પૌરાણિક પ્રસંગો અને સુંદર મૂર્તિઓ કોતરેલી જોવામા આવે છે તેના દર્શન કરતા જગતના કળાવાચ્છુના મસ્તક ભારતના શિલ્પીઓ પ્રતિ નમે છે જડ પાષાણને સજીવ રૂપ આપી, પુરાણોના કાવ્યો પ્રદર્શિત કર્યાં છે.

વાસ્તુશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય અને શિલ્પની વ્યાખ્યા

વાસ્તુશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય ને શિલ્પની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાના અભાવે એ ત્રણેના ભાષાપ્રયોગમા યથાર્થ સ્વરૂપનો ખ્યાલ ન હોવાથી, મિશ્ર અર્થ થાય છે. વાસ્તુશાસ્ત્ર વાસ્તુવિદ્યા એ વિશાળ અર્થમા છે, તેનુ અંતર્ગત સ્થાપત્ય અને સ્થાપત્યનુ અંતર્ગત શિલ્પ છે

એ રીતે વિદ્યા અને કળાની સુંદર સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા શુક્રાચાર્ય કરે છે: વિદ્યા અનંત છે અને કળા અસંખ્ય છે, કે તેની ગણતરી થઈ શકતી નથી, છતા પણ મુખ્ય વિદ્યા બત્રીસ છે અને મુખ્ય કલા ચોસઠ શુક્રે કહી છે. આગળ તે કહે છે કે જે કાર્ય વાણીથી થઈ શકે તેને વિદ્યા કહેવી અને મૂક મૂગો પણ જે કાર્ય ક્રિયાથી કરી શકે તે 'કલા' શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય આદિ મૂક ભાવે થઈ શકે છે આથી એ સર્વને કળા કહી છે. કળાના પ્રકાર, સંખ્યા સંબંધમા પૃથક્ પૃથક્ આચાર્યોએ ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યા કહી છે. કોઈએ ચોસઠ, કોઈએ બોત્તેર અને કોઈએ તેના અવાંતર ભેદે પાચસો બાર કલાના ભેદ કહ્યા છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રણેતા : વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાન પ્રણેતા ઋષિમુનિઓ અને રાજાઓ પણ હતા. મત્સ્યપુરાણમા અઢાર આચાર્યોના નામો આપેલા છે અગ્નિપુરાણ, અધ્યાય ૩૯મા લોકાખ્યાયિકામા પચીસ નામો આપેલા છે. દ્રાવિડ માનસારમા બત્રીસ શિલ્પાચાર્યના નામો કહ્યા છે. બૃહદ્સંહિતામા વગેરે—મનુ, પરાશર, કાશ્યપ, ભારદ્વાજ, પ્રહ્‌લાદ, અગસ્ત્ય અને માર્કણ્ડેયના નામો દીધા છે અને તેના પોતાના ગ્રંથમા ગર્ગ મય, નગ્નજીત અને વસિષ્ઠના અવતરણો ગ્રંથમા પ્રમાણરૂપ આપ્યા છે

"**વિશ્વકર્મા પ્રકાશ**"ના પ્રારંભમા કહ્યુ છે કે મહર્ષિ ગર્ગ વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાબુદ્ધિમાન જ્ઞાતા હતા. તેનાથી પરાશર મુનિએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું પરાશરથી બૃહદ્રથે એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી બૃહદ્રથથી વિશ્વકર્માએ વાસ્તુશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. વિશ્વકર્માએ જગતના લોકહિતાર્થે પ્રવર્તમાન કર્યું આ ક્રમ પાછલા કાળના કોઈ વિશ્વકર્માનો હોય.

વિશ્વકર્માના અવતારો યુગે યુગે થયા. જગતોત્પત્તિકાળમા બ્રહ્માએ રાજા પૃથુ અને વિશ્વકર્માને બોલાવી પૃથ્વીના પાલન, રક્ષા અને વસવાટ માટેની આજ્ઞા આપી તેની રસિક કથા છે.

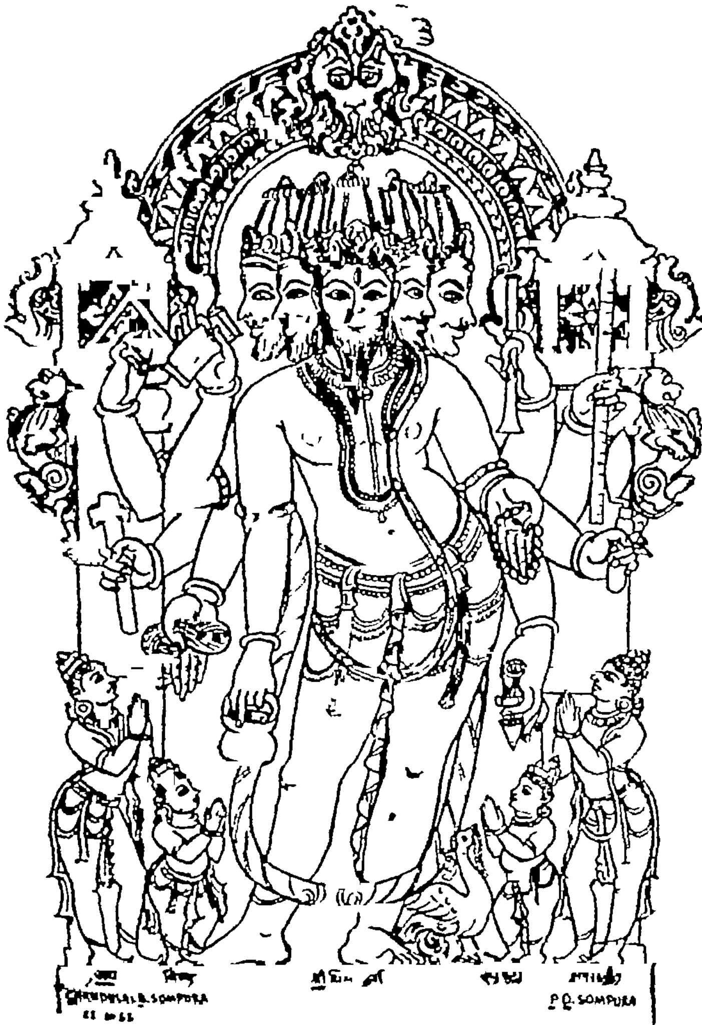
વિશ્વકર્મા વાસ્તુશાસ્ત્રના આદ્ય પ્રણેતા અને તેમની ઉત્પત્તિવિષયમા જુદા જુદા મત છે. દક્ષ પ્રજાપતિની સાઠ કન્યાઓમાની દશ કન્યાઓએ ધર્મ સાથે પાણિગ્રહણ કરેલ તેમાની વસુ નામની કન્યાથી અષ્ટવસુ થયા તેનો કનિષ્ઠ પુત્ર પ્રભાસ પ્રભાસે મહર્ષિ ભૃગુની બહેન સાથે પાણિગ્રહણ કરેલુ. તેનાથી વિશ્વકર્માનો જન્મ થયો, એવો પુરાણોમા ઉલ્લેખ છે.[1]

1 પ્રભાસના વિશ્વકર્માનુ પ્રભાસક્ષેત્ર સોમનાથ, તે સોમપુરા બ્રાહ્મણ શિલ્પીઓનુ ઉદ્‌ભવ-સ્થાન એથી સોમપુરા શિલ્પીઓને વિશ્વકર્માના અંગરૂપ કહ્યા છે

માનસાર ગ્રંથમા વિશ્વકર્મા-સત્યયુગમા મૃગશીર્ષમા બ્રહ્મકુલમા થયા. વિશ્વકર્મા પુરાણના આધારે વર્તમાનમાં શિલ્પીઓ મહા સુદ ૧૩ ત્રયોદશીના રોજ વિશ્વકર્માનો જન્મોત્સવ ઊજવે છે

પદ્મપુરાણ અને વસિષ્ઠપુરાણુમા વિશ્વકર્માનુ સ્વરૂપ વર્ણન કરતા પાચ મુખ અને દશ ભુજા કહે છે. પાચ મુખથી પંચશિલ્પીઓના નામ, કર્મ અને ગોત્ર કહ્યા ૧ શિલ્પી પાષાણુ કર્મકાર; ૨. મનુ લોહકાર, ૩ ત્વષ્ટા કેશકાર, ૪. મય-કાષ્ઠકાર ૫. દૈવજ્ઞ સુવર્ણકાર સ્કંદપુરાણમાં નાગરખંડ અ. ૬, ૧૩-૧૪મા ઉલ્લેખ છે.

તૈતિરીય શ્રુતિ વગેરેમા પણ વિશ્વકર્માના પાચ મુખ, દશ ભુજા કહ્યા છે તે પૂર્વાદિમુખ દિશાક્રમે મનુ, મય, ત્વષ્ટા, શિલ્પી અને દૈવજ્ઞ (તક્ષક) કહ્યા છે. તેમની દશ ભુજાઓમા આયુધો કર્માનુસાર કલ્પ્યાં છે. વિશ્વકર્માએ, કમંડળ$_{૨}$, સૂત્ર$_{૩}$, હથોડી$_{૪}$, સાધણી (લેવલ)$_{૫}$, પુસ્તક જમણા હાથમા અને$_{૧}$ ટાકણુ$_{૨}$, ગજ (હસ્ત-કંબા)$_{૩}$, ચુનાલોઢું$_{૪}$, માલા$_{૫}$, અવલંબન (ઓળંબો) એ પાચ ડાબા હાથમા ધારણ કરેલ છે તેમ શિલ્પીઓ માને છે

પદ્મપુરાણ ભૂખંડમા વિશ્વકર્માના પાચમુખને દશ હાથમા કોદાળી, પાવડો, તગારું, કુંભ, સુવર્ણ કમંડળ એ પાચ ડાબા હાથમા અને કરવત, હથોડી, સાણસી, અલંકાર અને અગ્નિકુંડ

એ પાચ જમણા હાથમા ધારણ કરેલા જણાવેલ છે. આ સ્વરૂપ લોહકાર, સુવર્ણકાર. કાષ્ટકાર, અને કંશકાર(કંસારા)ને પૂજ્ય છે.

શિલ્પગ્રંથોમા સામાન્ય રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપ વિશ્વકર્મા એક મુખ, ત્રણ નેત્રયુક્ત, દાઢીવાળા, હંસારૂઢ અને હાથમા ૧. સૂત્ર, ૨. ગજ, (હસ્ત-કંબા), ૩. પુસ્તક, ૪. કમંડળ ધારણ કરતા કહ્યા છે. ઊભેલ રૂપમાં પગ આગળ ચાર શિષ્યો હોય છે.

વસિષ્ઠપુરાણમા પ્રવરાધ્યાયમા પંચકર્મકારકના ૨૫ ગોત્રો કહ્યા છે, પરંતુ સોમપુરા શિલ્પીઓના ગોત્ર ૧૮ ઋષિમુનિઓના છે. તેઓ વિશ્વકર્મારૂપ હોઈ પૃથક છે. આ ગોત્રોમા તે નથી.

વિશ્વકર્મા પ્રત્યેક યુગમા પ્રગટ થયા. વેદો અને ઉપનિષદોમાં ઉલ્લેખો છે. ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદમા ભૃગુકુળમા વિશ્વકર્મા થયાનુ કહે છે. તે પછીના કાળમા આગીરસકુળમા ઉત્પન્ન થયા. ત્રીજો અવતાર બ્રહ્મકુલોત્પન્ન પ્રભાસવસુના પુત્ર વિશ્વકર્મા પ્રગટ થયા (એ સોમપુરા). ચોથા આગીરસ વિશ્વકર્મા, વિરાટ વિશ્વકર્મા ચોથો અવતાર (દ્રાવિડમા) એવો મહાભારતમા ઉલ્લેખ છે. પાચમા આચાર્ય વિશ્વકર્મા. આ પાચ અવતારના ઉલ્લેખો વાયુપુરાણમા છે. છઠ્ઠો જગદગુરુ વિશ્વકર્મા અવતારનો સકલાધિકારમા ઉલ્લેખ છે સાતમા પ્રજાપતિ વિશ્વકર્માનો મૂલસ્તંભમા ઉલ્લેખ કરેલ છે આઠમા કાશ્યપીય વિશ્વકમા સ્કંદપુરાણમા કહેલ છે. શિલ્પાચાર્ય વિશ્વકર્મા અને બ્રહ્મકુલોત્પન્ન વિશ્વકર્માના નવમા અને દશમા અવતારનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમા આપેલ છે જુદા જુદા ગ્રંથોમા આપેલા વર્ણન અને અવતાર ભિન્ન ભિન્ન નામોથી કહેલ હોવાથી સમજવામા કઠિન લાગે છે.

વિશ્વકર્મા કુળમા જન્મેલ હોય તે બ્રાહ્મણ જ છે તેમા શંકા નથી. પ્રાચીન કાળમા તે સર્વ કર્મકાંડ અને ધર્મનુ આચરણ કરતા હતા વ્યવસાયના કારણે શૂદ્ર વર્ણના સંસર્ગથી કર્મકાંડ વિસરી આચારવિચારમા ક્ષીણ થવાથી મૂલ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોથી ભિન્ન થવા માંડયા. આથી પોતાના પૃથક્ વ્યવસાયાનુસાર જ્ઞાતિઓનું નિર્માણ થયું

ભારતમાં શિલ્પીવર્ગ

વર્તમાનકાળમા ભારતમા પ્રમુખ શિલ્પી જ્ઞાતિવર્ગનુ સંશોધન કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલ વિગતો આપુ છુ.

૧. સોમપુરા શિલ્પીઓ :

શિલ્પના અભ્યાસી વર્ગ પશ્ચિમ ભારત, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, મેવાડ, કચ્છમા વસેલા છે. કેટલાક બ્રહ્મકર્મ કરે છે સર્વે વિધિથી યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે. કોઈનુ દાન સ્વીકારતા નથી પૌરાણિક ઉલ્લેખ પ્રમાણે, ચંદ્રલોકમાથી દેવોએ પૃથ્વી ઉપર વિશ્વકર્મા સ્વરૂપની સ્થાપના કરી. આ શિલ્પીઓ મન્દિરનિર્માણમા શિલ્પકર્મમા પ્રવીણ અને શિલ્પગ્રંથોના સંગ્રહ કરે છે.

૨. મહાપાત્ર–મહારાણ :

તેઓ પૂર્વ ભારતમા ઓરિસ્સા કલિગમા વસેલા છે. તેઓ શિલ્પગ્રથ-સગ્રહ ધરાવે છે. તેઓ મંદિરનિર્માણ કરી શકે છે. જો કે વર્તમાનમા તેઓ મૂર્તિકળામા વધુ પ્રવીણ હોઈ, તે વ્યવસાય કરે છે. જગન્નાથપુરી, ભુવનેશ્વર, કોનાર્કના જગવિખ્યાત પ્રાસાદો તે વર્ગના પૂર્વજોએ નિર્માણ કરેલા છે. મહાપાત્રની ગણના બ્રાહ્મણ શિલ્પીમા ન હોઈ તેઓ ક્ષત્રિય કુળના શિલ્પીઓ હોવાનું અનુમાન છે. તેઓ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે.

૩. પંચાનન જાતિના શિલ્પીઓ :

તેઓ કર્ણાટક, આંધ્ર અને મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશોમા વસે છે. પચાનન જાતિના શિલ્પીઓ પોતાને બ્રાહ્મણ માને છે. તેઓના પાચ વર્ગ તેમના કર્મ પ્રમાણે છે: ૧. શિલ્પી, ૨. સુવર્ણકાર. ૩ કશકાર (કંસારા), ૪ કાષ્ઠકાર (સુથાર), અને ૫. લોહકાર (લુહાર) એમ પાચેયના કર્મ-વ્યવસાય પૃથક છે, પરંતુ તેઓ પાચેની જાતિ એક જ છે, તેઓ પરસ્પર વ્યવસાયી કર્મકારો સાથે લગ્નવ્યવહાર કરે છે. તેઓ પાચેયના ગોત્ર પાચે પૃથક છે. તેથી તેઓ એક ગોત્રમા લગ્ન કરતા નથી. હોય્શળ, રાજ્યકુળ રાજાઓએ વેસર જાતિના હલેબીડ, બેલુર અને સોમનાથપુરમ્‌ના વિખ્યાત પ્રાસાદોના નિર્માણ પંચાનન શિલ્પીઓ દ્વારા કરાવેલ. તે જ રીતે આ શિલ્પીઓએ ભૂમિજ પ્રાસાદોના નિર્માણ પણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કર્ણાટકમા કરેલા તેઓ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે. તેઓ રાયચુર ટા સુધી દક્ષિણમા વસેલા છે. તેઓ પાસે શિલ્પગ્રન્થોનો સગ્રહ ઓછો હોય તેમ લાગે છે.

૪. તૈલંગણ પંચાનન વિશ્વકર્મા શિલ્પીવર્ગ :

આંધ્ર, તેલગણમા ઉપર્યુક્ત પંચાનનથી ભિન્ન જાતિના શિલ્પીઓ ઉપર જણાવેલ પંચ કર્મ કરે છે. તેઓ ત્રણસો વર્ષથી મુસ્લિમ પ્રદેશોમા વસતા હોવાથી માસાહાર કરે છે, પરતુ આ શિલ્પીવર્ગ બ્રાહ્મણના હાથનું ભોજન પણ કરતા નથી તેઓ પોતાને ઉચ્ચ માને છે. આ વર્ગ પાસે શિલ્પગ્રન્થોનો સંગ્રહ થોડો છે. તેઓમાં મરણ બાદ ભૂમિદાહ કરે છે. તેઓ હૈદ્રાબાદ તરફ વિશેષ છે

૫. વિરાટ વિશ્વબ્રાહ્મણ આચાર્ય શિલ્પી

દ્રાવિડ પ્રદેશમા તામિલ અને મલયાલમ ભાષી પ્રદેશોમા એ દ્રાવિડ શિલ્પ વિશ્વકર્માના વંશના બ્રાહ્મણ કુળના હોવાનો દાવો કરે છે. તેઓ ફક્ત પાષાણ શિલ્પ કર્મમા ઘણા કુશળ છે. તેઓના ત્રણ ગોત્ર છે: ૧. અગસ્ત્ય, ૨. રાજ્યગુરુ, ૩. સન્મુખ સરસ્વતી. આ શિલ્પીઓમાના કેટલાંક કુટુમ્બો સિલોનમા પણ વસેલા છે. દ્રાવિડના ભવ્ય મન્દિરોમાના મદુરા, રામેશ્વર, ત્રિવેન્દ્રમ્‌, કુભકર્ણેય આદિ અનેક ઉન્નત મન્દિર જે ગ્રેનાઈટ પથ્થરના બનાવેલ છે તેનુ નિર્માણ આ વર્ગે કરેલું છે. ઉત્તર ભારતની અપેક્ષાએ દ્રાવિડના પ્રાસાદો ઉન્નત અને ભવ્ય હોવાના કારણો એ છે કે, મોટા રાજ્યો પાડય–ચોલ...જેવાઓએ રાજ્યની મહેસૂલી આવક બધી દેવદ્રવ્યની માની વાપરતા. આથી આવા મંદિરોના નિર્માણ રાજ્યોની પરસ્પર સ્પર્ધાથી થયેલા. આ શિલ્પી

વર્ગમા દ્રાવિડ શિલ્પના ગ્રંથોનો સંગ્રહ હોય છે આ શિલ્પીઓ ઉપરાંત અન્ય જાતિના મુદલિયાર, પીલ્લેવાલ, નાયકર વગેરે જાતિના કારીગરો કામ કરે છે. કુંભકોણમ્‌મા તેમાના ધાતુકર્મમાં પ્રવીણ મૂર્તિકાર શિલ્પીઓ વસેલા છે. તેમનામાં મરણ બાદ ભૂમિદાહ આપે છે.

૬ થી ૧૦ વૈશ્ય, મેવાડા, ગુર્જર, પંચોલી, પંચાલ

આ પાચ જાતિ વિશ્વકર્માના પુત્ર હોવાનો દાવો કરે છે. તેમા વૈશ્યજાતિ પોતાને ઉચ્ચ માને છે. આ પાચમા પરસ્પર કોઈને લગ્ન કે ભોજનવ્યવહાર નથી કરતા. વૈશ્યો બ્રાહ્મણ સિવાય કોઈનું ભોજન લેતા નથી. વૈશ્યમા કેટલાક લોકો કડિયાનું ચણતર પ્લાસ્ટરનુ કામ કરે છે મેવાડા, ગુર્જર અને પંચોલી કાષ્ઠકર્મમા પ્રવીણ ગણાય છે. તેઓ કાષ્ઠનું કોતરકામ તેમ જ ચાંદી જડવાનુ અને રથ આદિનું કામ તેઓ કરે છે પંચાલ જાતિ એક છે તેઓ વિશેષ કરી લોહકર્મમા પ્રવીણ છે વર્તમાનમા તેઓ યંત્રકર્મમા કુશળ છે. આ પાચે અલગ અલગ જ્ઞાતિ છે. તે તેઓની જ્ઞાતિમા લગ્ન કરે છે. પચાસેક વર્ષથી તેઓ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. વૈશ્ય પાસે શિલ્પના ગ્રંથોનો સંગ્રહ હતો. હવે તેઓનું કર્મ ક્ષીણ થતા સોમપુરા શિલ્પીઓને ગ્રંથો આપે છે. આ પાચ વર્ગના શિલ્પીઓ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં વસેલા છે. ગામડાઓમા ખેતી ઓજારોનું કામ કરે છે. તેઓ ઈલોરામા વિશાળ બૌદ્ધમૂર્તિને વિશ્વકર્મારૂપ માની યાત્રાએ જાય છે.

૧૧. ગૌડબ્રાહ્મણ શિલ્પી

આ શિલ્પીઓ રાજસ્થાનમા ઉત્તરે જયપુર અને અલવર પ્રદેશોમા વસે છે. મંદિર-નિર્માણ કરતા તેઓ મૂર્તિકળામા વધુ કુશળ છે. તેઓમાના થોડા પાસે શિલ્પગ્રંથો છે. શુદ્ધ શાકાહારી અને બ્રાહ્મણ જેવો વ્યવહાર પાળી, વિધિથી યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. તેઓમાના થોડા ધાતુમૂર્તિ અને ચિત્રકારીનું કામ કરે છે. ગામડામા તેઓમાના કૃષિકર્મ પણ કરે છે.

૧૨. જાંગડ જાતિના શિલ્પી—

આ શિલ્પી વર્ગ મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશમા વિશેષ કરીને વસે છે. તેઓ આંગીરસ ઋષિના વંશજ છે એવી માન્યતા તેઓ ધરાવે છે. તેઓ વિશેષ કરી લોહકર્મ કરે છે. શહેરોમા મશીનરી પણ બનાવે છે કેટલાક કાષ્ઠકર્મ ને ચિત્રકારીનું કરે છે ગામડાઓમાં કૃષિકર્મ કરે છે. સાદુ પાષાણ કામ કરે છે ભોપાલ અને દિલ્હીમા તેઓની જ્ઞાતિસંસ્થાઓ છે.

ગુજરાત, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમા કુંભારિયા, કડિયા પથ્થરકામ અને ચણતરનુ કામ કરે છે. સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં 'સલાટ' નામે જાતિ વસે છે તેઓ પોતાને સોમપુરા જેવા મનાવવાની કોશીષ કરે છે, પરંતુ આચાર અને કર્મમા તેઓ ઊતરતા છે. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમા દરજીલોકમાના કેટલાક કાષ્ઠકર્મ પણ કરે છે. તેઓ 'સઈ સુતાર'-કહેવાય છે.

બંગાળ, બિહાર, ઉત્તર ને મધ્યપ્રદેશ, પંજાબ, હિમાચલ પ્રદેશ, સરહદ પ્રાંત (ગાંધાર) અને કાશ્મીર આદિ પ્રદેશોમા શિલ્પી કુળના કે તે વર્ગનાની કોઈ જાણ કે પત્તો અમને મળ્યો નથી. પાચસો સાતસો વર્ષ પહેલા ત્યા શિલ્પી વર્ગ હશે પરંતુ વિધર્મી રાજસત્તાની ધર્માંધતા અને વટાળ પ્રવૃત્તિના કારણે આ જ્ઞાતિ નષ્ટ થઈ હોય અથવા વટલાઈ પરિવર્તન થયું હોય કે અન્ય વ્યવસાયમા તે લોકો દાખલ થયા હોય આ વિષયમા સંશોધન કરવાની અગત્ય છે.

kalaśa 7

6 ghaṇṭā

3 bhūmis

siṁhakarṇa 5

candraśālikā

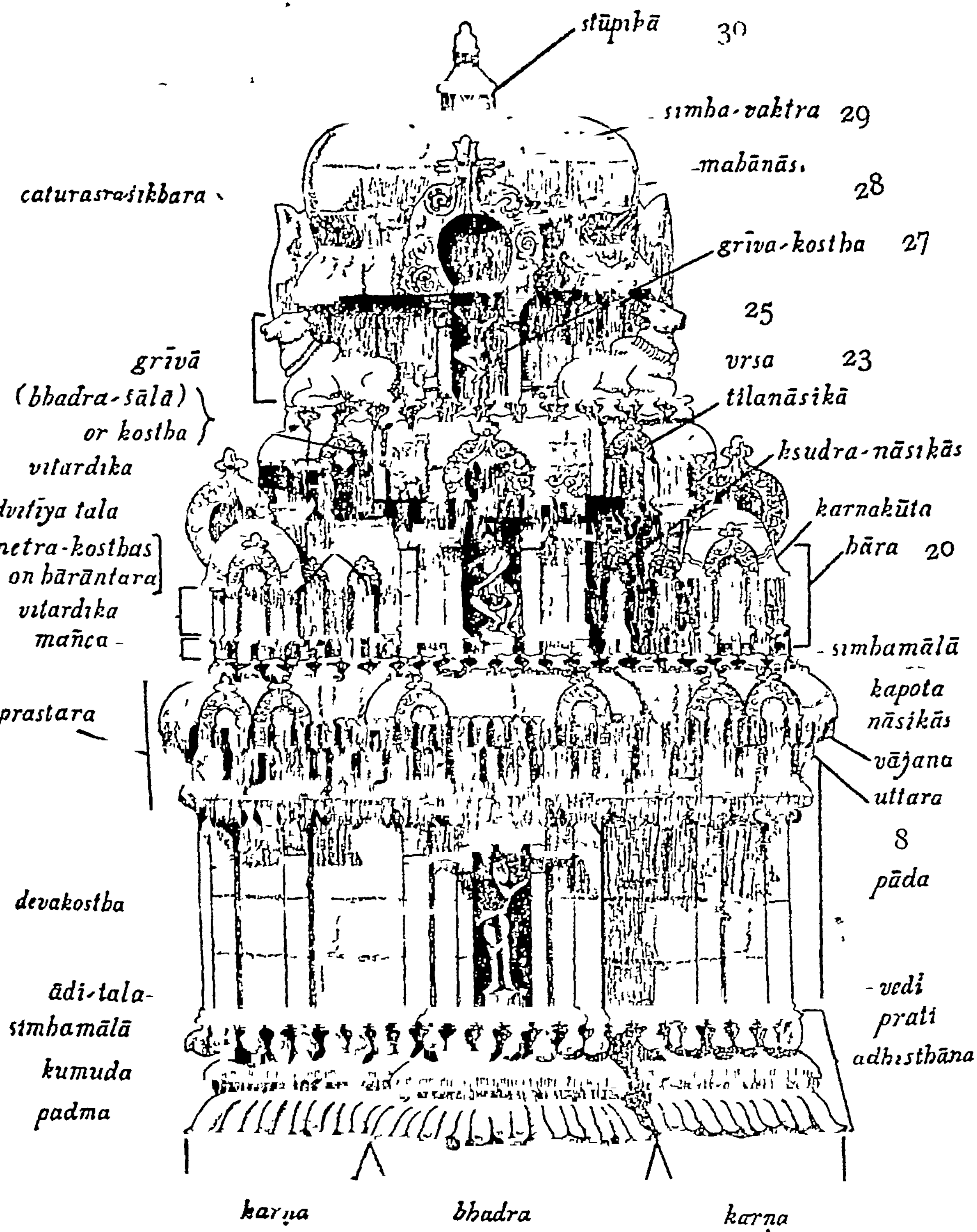
4

2 karṇa-
prāsāda?

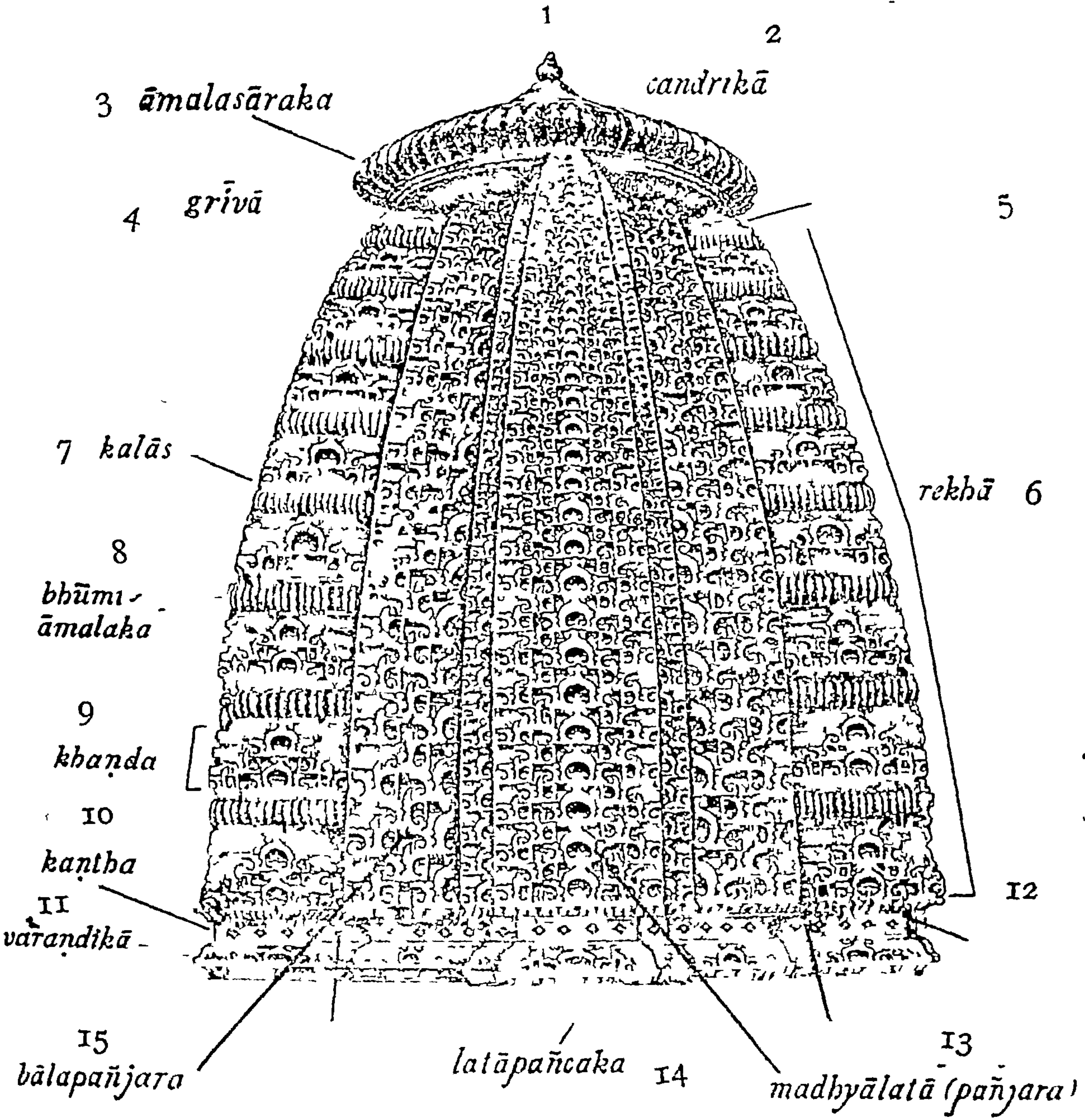
I

prahāra

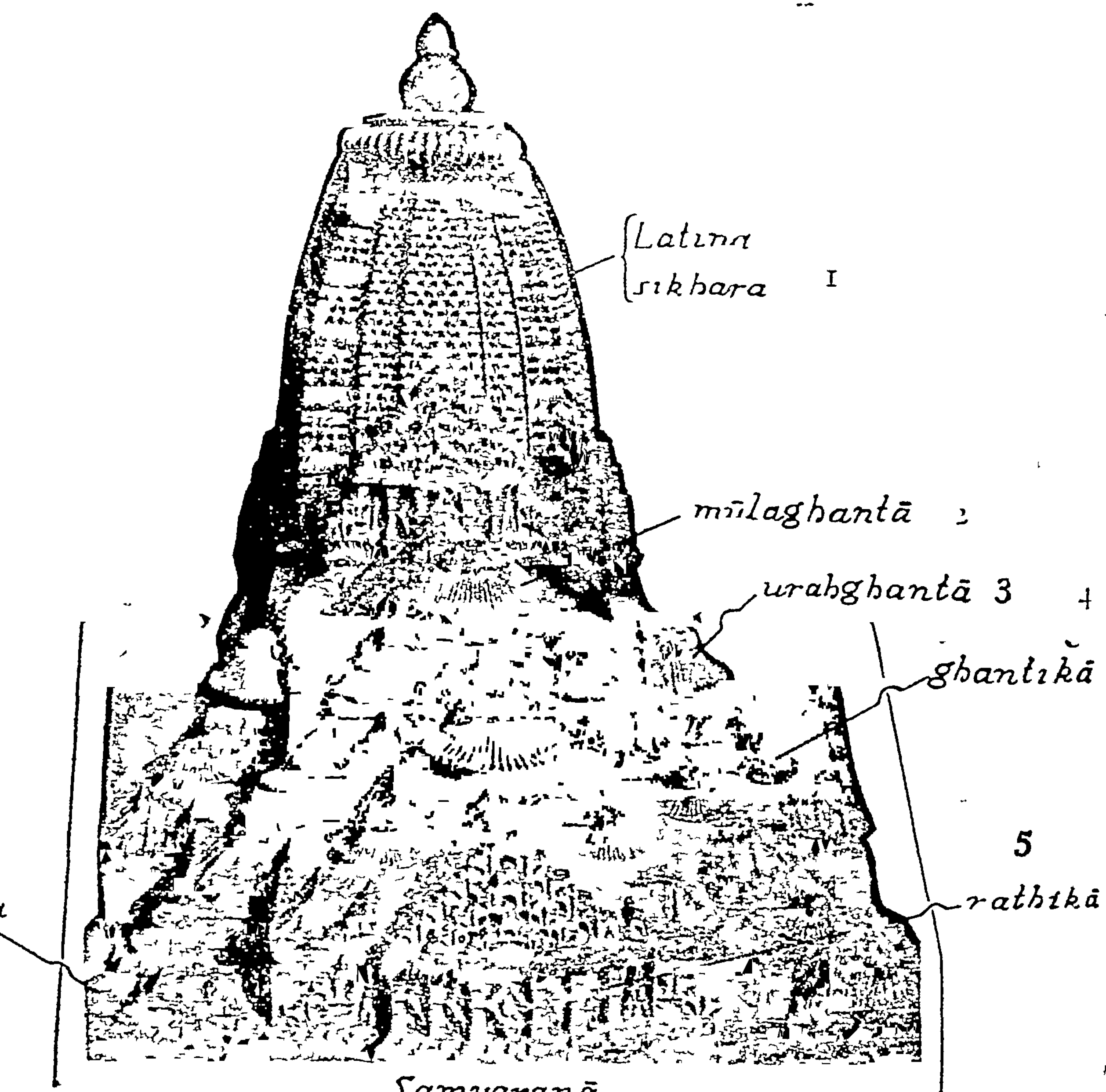
ફાસનાકાર જાતિ

દ્રાવિડ જાતિનો ષડગ–સંપૂર્ણ પ્રાસાદ

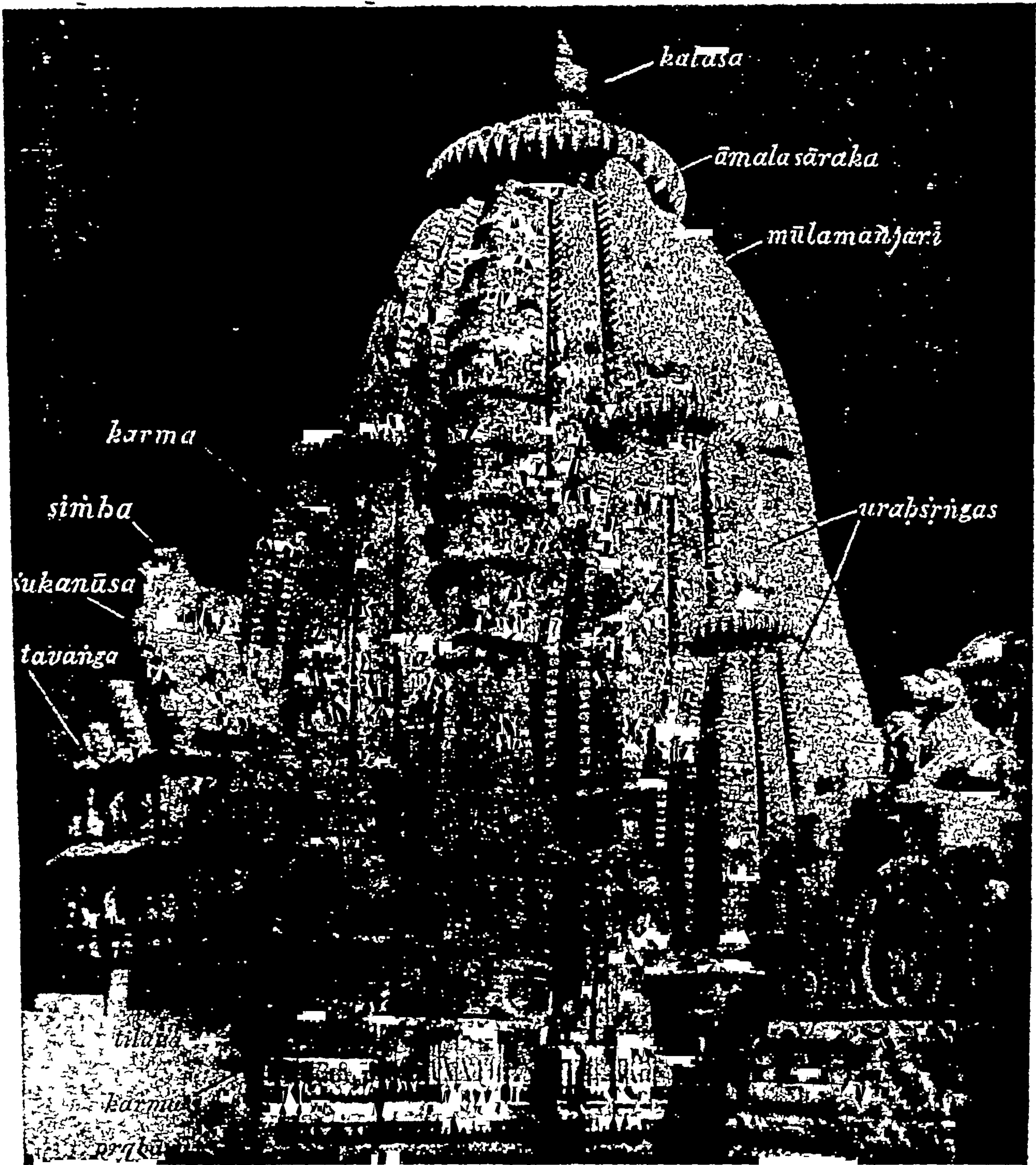

1
2
candrikā
3 āmalasāraka
4
grīvā
5
rekhā 6
7 kalās
8
bhūmi-
āmalaka
9
khaṇḍa
10
kaṇṭha
11
varaṇḍikā
12
13
madhyālatā (pañjara)
14
latāpañcaka
15
bālapañjara

લતીન જાતિનુ શિખર

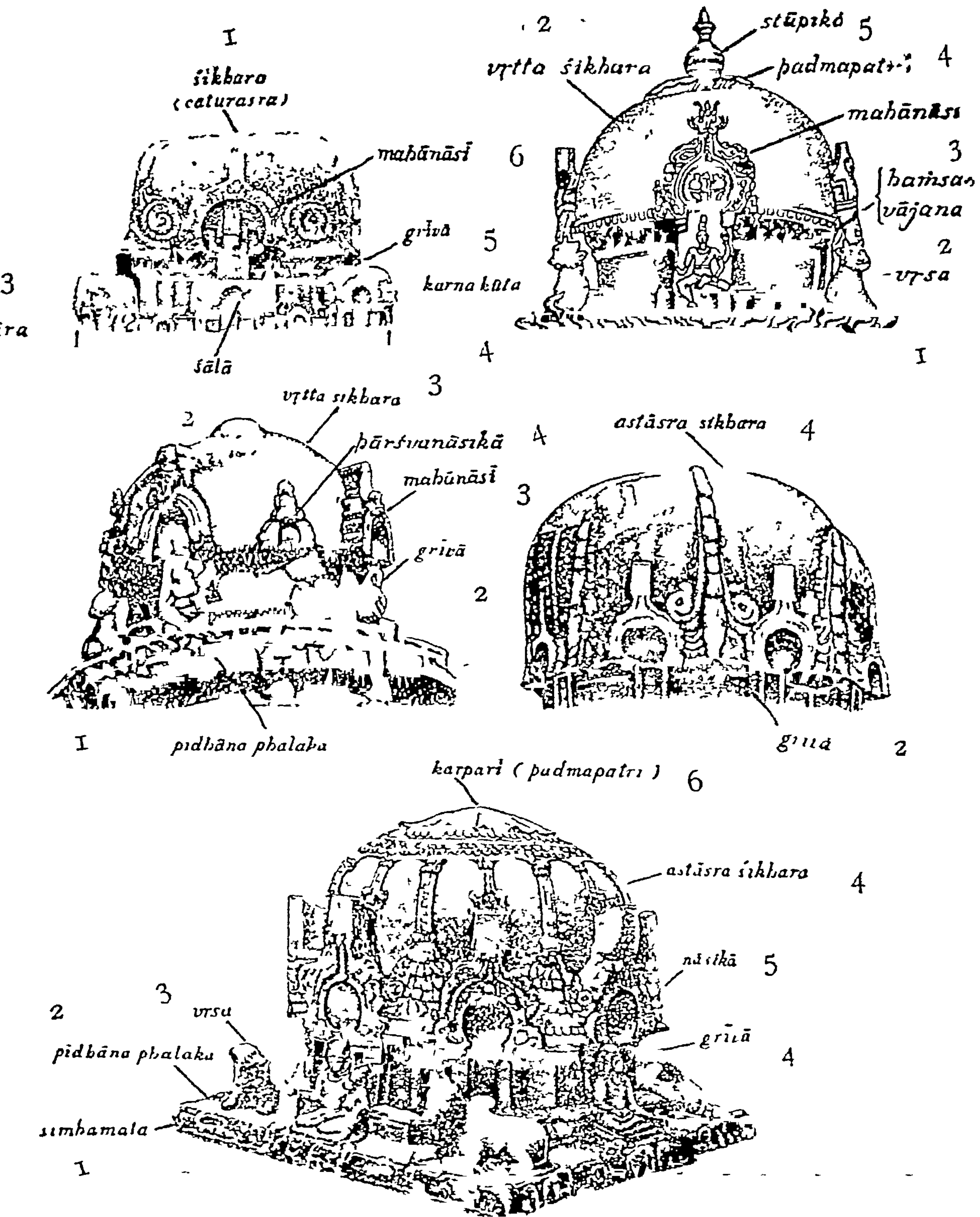

Samvaranā

ગર્ભગૃહ પર લતિન શિખર આગળ સવરણા (મડપ પર)

kalaśa
āmalasāraka
mūlamañjarī
karma
siṁha
śukanāsa
tavaṅga
uraḥśṛṅgas

નાગર જાતિનુ શિખર

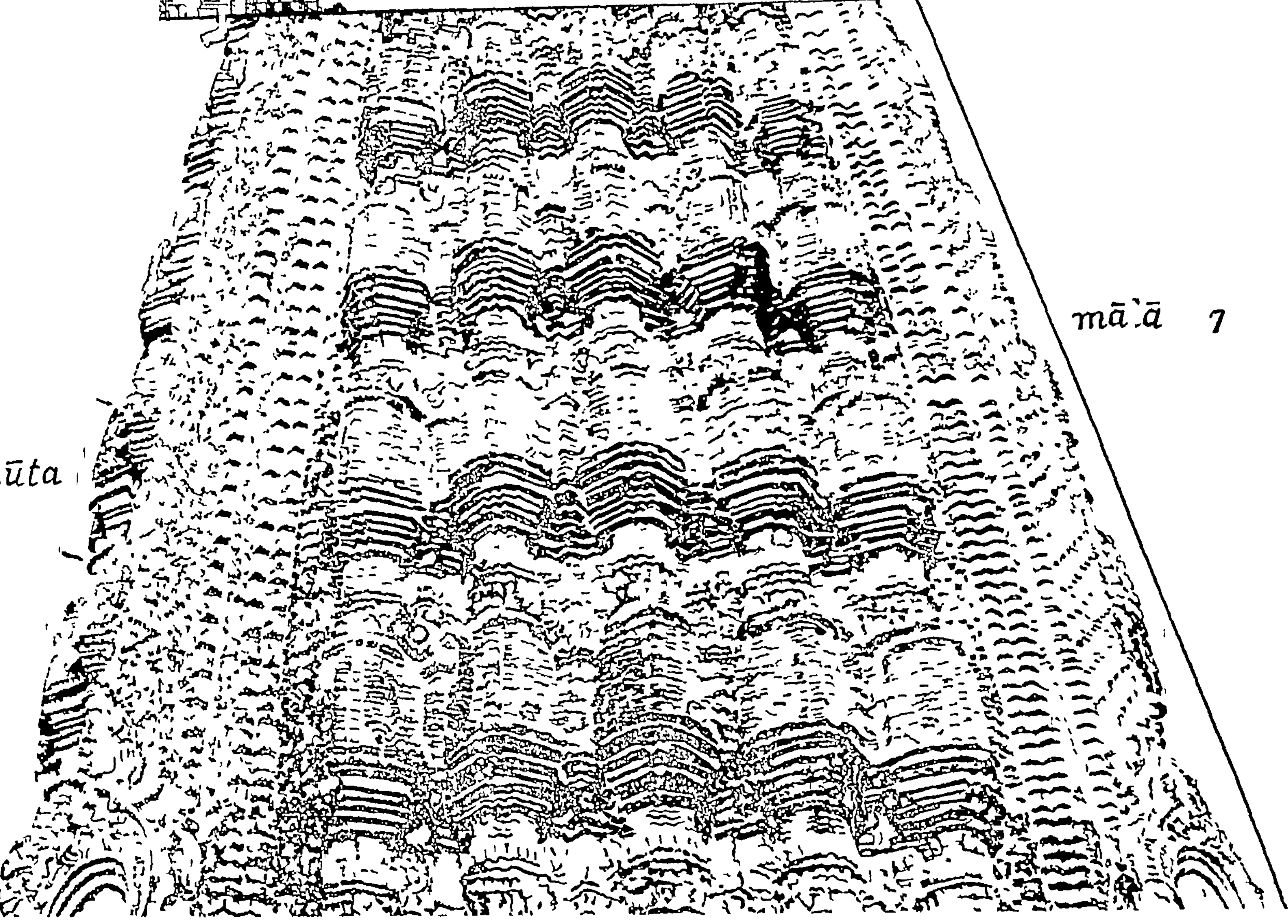

દ્રવિડ જાતિના ચોરસ અષ્ટાસ્ત્ર અને ગોળ શિખરો

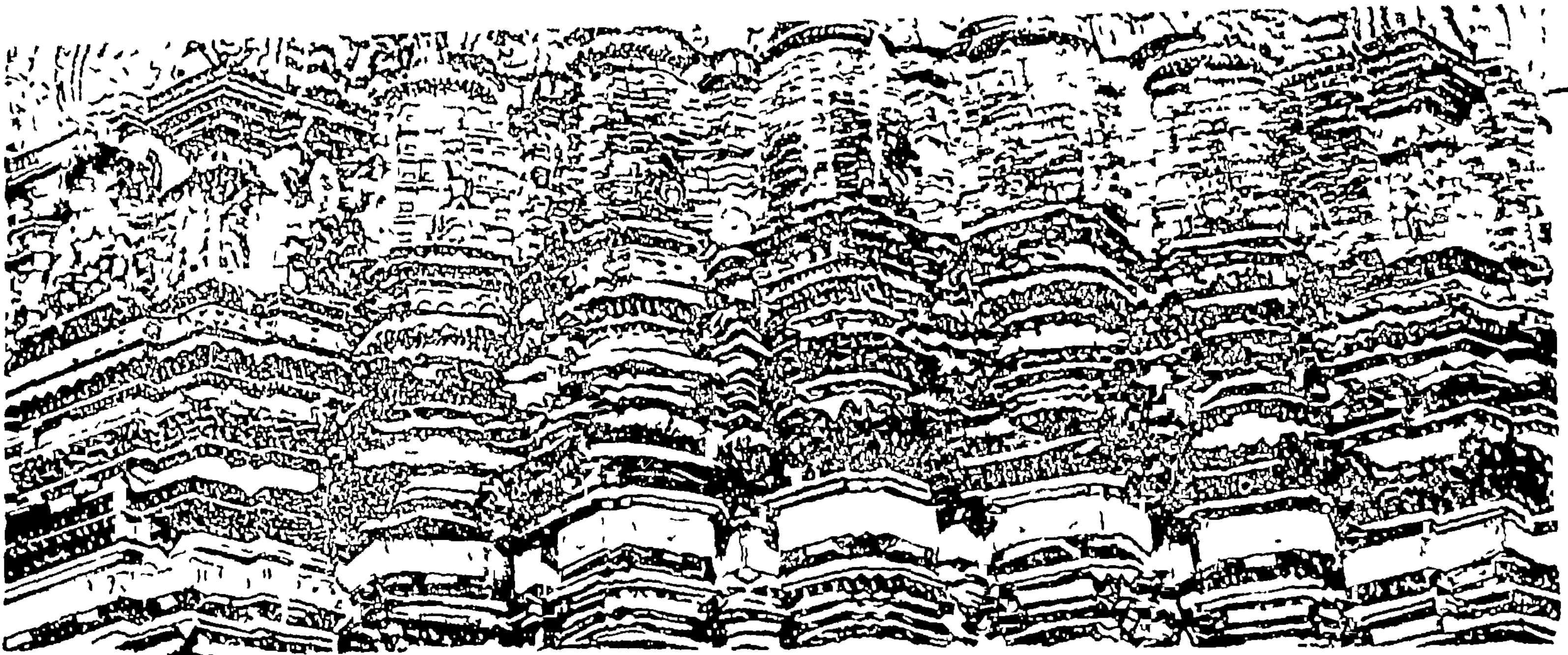
siṁha 9
8 āmalasāraka
candraśālā 7
6 valabhī
5
skandha-
vedī
valita-
paṭṭikā 3

valabhī 6
7 candraśālā
4 kaṇṭha
5
skandhavedī
2
kapota
I
garbhagṛha
kaṇṭha
valitapaṭṭikā
3
pārśvabhadra
pṛṣṭabhadra

વલભી જાતિના શીખરો–બે પ્રકાર

māḍā 7
5 stambhakūta
4

ભૂમિજ શૈલીનુ શિખર

કચ્છ પ્રદેશમા સોમપુરા શિલ્પીને ગઈધર કહે છે. તે 'ગજધર' શબ્દનું અપભ્રંશ છે. ગજને ધારણ કરનાર મોટો સૂત્રધાર શિલ્પી પુરાણોમાં અને શિલાલેખમાં, શિલ્પશાસ્ત્રી સ્થપતિ અને સૂત્રધારના નામથી સંબોધાયેલ છે. સૂત્રધારનું ટૂંકું અપભ્રંશ 'ધાર' થયું અને પછી 'ઠાર' થયું. હાલમા સોમપુરા શિલ્પીઓમા વેવાઈઓ ફલાણા 'ઠાર' એ રીતથી સંબોધે છે.

અંગ્રેજી ગજ્યશાસનમા કારીગર વર્ગના સમૂહના ઉપરીને મીસ્ત્રી શબ્દથી સંબોધાય છે, પરંતુ શિલ્પીઓને આ સંબોધન અયોગ્ય છે. ઉત્તર ભારતમા પાષાણ કર્મ કર્તાને શિલાવટ કહે છે. શિલાવટનુ અપભ્રંશ 'સલાટ' ગુજરાતસૌરાષ્ટ્રમા પ્રચલિત છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથોમા સ્થાપત્યાધિકારીના કર્માનુસાર ઉત્તરોત્તર વર્ગ પાડેલા છે. ૧. સ્થપતિ પ્રમુખ, (ચીફ એન્જીનિયર), ૨. સૂત્રગ્રાહી (આર્કીટેકટ, ડ્રાફટસમેન, આસિટન્ટ એન્જીનિયર), ૩. તક્ષક, (પાષાણકર્મ નકશીકામ કરનાર), ૪ વર્ધકી (કાષ્ઠકર્મમા કુશળ અથવા મોડલિસ્ટ (મૃતિકાકર્મમા પ્રવીણ) આ સર્વ એક એકની આજ્ઞામા રહેનારા કહ્યા છે.

ભારતીય પ્રાસાદોની ચૌદ જાતિઓ

ભારતમા પ્રાદેશિક રીતે પ્રાસાદોની જાતિઓ-શૈલીઓ કહી છે. ૧. નાગર, ૨. દ્રવિડ, ૩. લતીન ૪ ભૂમિજ ૫. વિમાન, ૬. મિશ્રક, ૭. વિગટ, ૮. 'સાધાર, ૯ વિમાનનાગર, ૧૦. વિમાન-પુષ્પક, ૧૧. વલભી, ૧૨. ફાસનાકાર, ૧૩. સિંહાવલોકન, ૧૪. રથારૂહ. આ જાતિઓના વિષયમાં નાગરશિલ્પગ્રંથ 'अपराजितपृच्छा'મા બહુ સ્પષ્ટતાથી પ્રાદેશિક રીતે, વિવરણ છે. દ્રાવિડ ગ્રંથોમા તો ફક્ત ત્રણ જ જાતિ ૧. નાગર, ૨. દ્રાવિડ, ૩. વેસર જાતિ જણાવી છે. 'समराङ्गण सूत्रधार' ગ્રંથમા થોડી વિશેષ જાતિ કહી છે પણ તે અપૂર્ણ છે. પરંતુ 'लक्षणसमुच्चय' ગ્રંથમા વધુ સ્પષ્ટતાથી કહેલ છે. દ્રાવિડ ગ્રંથોમા 'કામિકાગમ' વધુ સ્પષ્ટતા બતાવે છે. કાળક્રમે થયેલા પ્રાસાદની જાતિનાં દૃષ્ટાંતો જો લઈએ તો સર્વ પ્રથમ વલભી જાતિ આવે છે. તે પછી લતીન, નાગર, દ્રાવિડ, ભૂમિજ, સાંધાર અને ફાસના જાતિ આદિને મૂકી શકાએ.

(૧) વલભી જાતિના પ્રાસાદો ઘણા પ્રાચીનકાળના ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતોમા અલ્પ ફેરફારો સાથે મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમા કદવાર, ગોપ તથા વિસાવાડા, દ્રાવિડમા મહાબલિપુરમ્, હિમાલય પ્રદેશમા, અને કલિંગ–ઓરિસ્સામા ભુવનેશ્વરનુ અલંકૃત વૈતાલ દેવળ આદિ આ સર્વ વલભી જાતિના પ્રાસાદો છે આ જાતિને આપણે આદ્ય માની લઈએ તો તે કંઈ અયુકત તો નહિ જ ગણાય. લંબચોરસ ગર્ભગૃહના તળછંદ પર ગજપૃષ્ઠાકૃતિ(વગડિકા જેવા લોઢિયા)ની ભુમિકાઓ ચઢાવી, ઘટાકળશ ચઢાવેલ હોય છે. ઓછા ઘાટવાળા પીઢ પર સાદા મંડોવરના શિરોભાગ પર સ્કંધવેદી ગોળ વલિકાના જેવી લંબ અર્ધ ગોળાકાર વલભી કરેલી હોય છે. તેની નાની બેઉ બાજુ તરફ શિર પર ચંદ્રશાલ અને તેની ટોચ પર બેઉ તરફ સિંહ બેસાડી મધ્યમા ઉપર એક કે ત્રણ આમલસારાયુકત કળશ મૂકે છે. ત્રીજા પ્રકારમા ઉપર ચારે તરફ વલિકા અર્ધગોળાકાર કરી, મધ્યમા વલભી સંકુચિત લંબચોરસ કરી, તેની બે નાની બાજુ પર ચંદ્રશાલા કરી, કળશ ચઢાવે છે

(૨) લતીન જાતિમા એકાકિક શિખર, અલંકૃત લતાઓથી બનેલું (કુડચલો કોતરેલું) રેખાયુક્ત વેણુકોષના આકારબદ્ધ બનેલું ફક્ત એક જ શ્રૃંગ પર આમલસારા કળશયુક્ત શિખર હોય છે. પ્રાચીન લતિનના મંડોવર પર છાદ્ય=છજું હોતુ નથી. કામદપીઠથી ઊપડતા હસ્તાગુલ પાચ અંગો શિખરના સ્કંધ સુધી જાય છે. શિખર વરંડિકા ઉપર અંતરાલ જેવા કઠ પર વેણુકોષથી શિખરની રેખા ઉત્પન્ન થાય છે. રેખા, કર્ણ, પ્રતિરથ અને મધ્યનું ભદ્ર આટલા પાચ ઉપાગો વિશેષ કરીને હોય છે મધ્યના ભદ્રને મધ્ય લતા કહે છે. શિખરના ઉપાગોને બાલપંજર=વાલંજર કહે છે. તેની રેખા ખંડ કલા અને ભૂમિ આમલકયુક્ત છે. ઉપાગોના ઉપરના ભાગને સ્કંધ કહે છે. લતીન શિખર નીચે બે રેખા વિસ્તારથી સામાન્ય રીતે સવાયુ ઉદય સ્કંધ સુધી થાય છે. સ્કંધ પર આમલસારો ને તે પર કળશ હોય છે. આ જાતના પ્રાચીન પ્રાસાદો સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, દ્રાવિડ એહોલ અને હિમાલય પ્રદેશોમાં છે.

(૩) નાગરજાતિના પ્રાસાદો અનેકાડક હોય છે, જ્યારે લતીન જાતિ એકાડક છે સામાન્ય રીતે નીચે કામદપીઠ કે મહાપીઠ પર પૂર્ણાલંકારી છાદ્યયુક્ત મંડોવર પર શ્રૃગ, ઉરશ્રૃગ, પ્રત્યંગ, તવંગ, તિલક અને મૂલમંજરીના દલ વિભક્તિથી પ્રગટ થતા એવા અનેક અંડકના સમૂહથી રચાયલુ શિસ્તબદ્ધ નાગર શિખર: સ્કંધના ચોરસ મથાળે આમલસારા અને કળશ ચડાવે છે. નાગરપ્રાસાદ આગળ કવલી ચોકી અને વિશેષ કરી વિજ્ઞાનયુક્ત મંડપ હોય છે મંડપ પર ફાસના કે સંવરણા કરવામા આવે છે. આ જાતના પ્રાસાદો ગુજરાત, રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, મેવાડમા થાય છે. મધ્યપ્રદેશમા અને ઓરિસ્સામા તેના મંડોવર પીઠના થોડા ફેરફાર સાથે ઉપર આ પ્રકારના નાગર શિખરોની રચના થાય છે.

૪ **દ્રાવિડ:** દ્રાવિડ જાતિ દક્ષિણમા આધ્રથી નીચેના પ્રદેશોમા બને છે. દ્રાવિડ જાતિને ષડ્વર્ગ કહી છે. તદનુસાર, ૧. અધિષ્ઠાન (પીઠ), ૨ પાદ (સ્તંભયુક્ત મંડોવર), ૩ પ્રસ્તર (વરંડિકા-છાદ્ય), ૪. શિખર, ૫. ચૂલિકા (આમલસારાદિ), ૬. સ્તૂપિકા (કળશ), એ ૭ વર્ગ દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદના પ્રમુખ અંગો કહ્યા છે. કોઈ પ્રસ્તરની ઉપર કૂટ અને શાલા શિખરથી ભૂમિકા મજલા ચડાવે છે. દ્રાવિડમા મૂળ મંદિર આગળ મુખમંડપ હોય છે. તેના મધ્યમા ચાર સ્તંભો હોય છે તે પર છત છાતિયાથી સમદલ આચ્છાન પર ધાબું થાય છે. તામીલ અને મલબાર પ્રદેશોમા આવા પ્રકારના પ્રાસાદોની રચના થાય છે.

(૫) **ભૂમિજ:** પ્રાસાદોનુ તલદર્શન અષ્ટભદ્રી કે અષ્ટકર્ણી કે વૃત્ત-સંસ્થાન પર કે ચોરસ તળને ભદ્ર પ્રતિરથ કર્ણાદિ અંગો હોય છે તે નીચે કામદ પીઠથી ઠેઠ સ્કંધ સુધી ઉપાગો જાય છે પીઠ મંડોવરના સામાન્ય લક્ષણો અનેકાડક નાગર જાતિ જેવા હોય છે; પરંતુ શિખર રેખા નાગરી જેવી તેના કર્ણ પ્રતિરથ કે રથના ઉપાગોમા એક પર બીજાં શ્રૃગ એ રીતે સાત શ્રૃગો ઉત્તરોત્તર ચડાવે છે ઉપાગો વિશેષ કરીને હસ્તાગુલ હોય છે. પ્રત્યેક શ્રૃંગ પર જંઘા પ્રહાર ચડાવે છે તેમા કુભી સ્તંભિકા યુક્ત જંઘા પર પ્રહારના ઉન્નત થરો કરીને ફરી ક્રમથી શ્રૃગ સ્તંભકૂટ સ્કંધ સુધી ચડાવ્યે જાય છે સ્કંધ પર ગ્રીવા આમલસારા અને તે પર સર્વોપરિ કળશ હોય છે. શિખરના ભદ્રમા ઉદ્દામ=દોઢિયો કરી છે તેને શૂરસેનક કહે છે. ભદ્રમા નીચેથી સ્કંધ સુધીમા કુડચલો કોતરેલાં હોય છે. મહારાષ્ટ્ર, માળવા અને ઉત્તર કર્ણાટકમા આવા પ્રકારના ભૂમિજ પ્રાસાદો થાય છે.

(૬) **સાંધાર જાતિ:** આ જાતિમા ગર્ભગૃહ ફરતો પ્રદક્ષિણામાર્ગ પછી દિવાલની બહાર રથ, પ્રતિરથ, ભદ્રાદિ ઉપાગો કાઢેલાં હોય છે. તે બહારની બાજુના પ્રમાણથી શિખર વિસ્તાર થાય છે આવા પ્રકારને સાધાર કહે છે. જેને પ્રદક્ષિણામાર્ગ નથી હોતો તેવા નાગર પ્રાસાદને નિરધાર પ્રાસાદ કહે છે. સાધારની રચનામા પ્રકાશને બહુ અન્ય અવકાશ રહે છે. તેથી તેને સન્અન્ધાર કહે છે. તે નાગર જાતિના સર્વ લક્ષણયુક્ત થાય છે. આવા પ્રાસાદો ગુજરાત, રાજસ્થાન, મેવાડ, મધ્યપ્રદેશ, ખજુરાહોમા થયેલા છે. સોમનાથનો મહાપ્રાસાદ આ જ પ્રકારનો કહેવાય.

(૭) **ફાસનાકાર:** આ જાતિના પ્રાસાદોમા સામાન્ય પીઠ મંડોવર પર છાજલીઓના ધાટના ક્રમશઃ થરો ઉત્તરોત્તર સંકોચ કરી, ચડાવી, ટોચ પર ઘંટા, કળશ મૂકેલા હોય છે. ભદ્ર પર સિંહકર્ણ (મોટો ઉદ્‌ગમ)વાળી રચનાને અપરાજિતકાર નપુંસકા ફાસનાકાર કહે છે. કેટલાક ખૂણા પર નાની ફાસનાના ફૂટ જેવા ચડાવે છે. ફાસનાકારના નળદર્શનમા હસ્તાગુલ ઉપાગોવાળા ફક્ત કર્ણ રેખા અને ભદ્ર વિશેષ કરીને હોય છે.

ફાસના શૈલી ગર્ભગૃહ પરથી મંડપ પર ફાસના કરવાની પદ્ધતિ પાછલા કાળમા પ્રવિષ્ટ થઈ. ફાસનાકાર મંદિરો ખજુરાહો-ગુજરાત, ચેદીપ્રદેશ, અમરકંટક, આબુ, રાજસ્થાન, કલિંગના ભુવનેશ્વર-પુરી-કોણાર્કમા છે. તેના ઉલ્લેખો 'જયપૃચ્છા', 'પ્રમાણમંજરી' 'વૃક્ષાર્ણવ', 'અપરાજિતપૃચ્છા' અને 'લક્ષણસમુચ્ચય'મા પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતના પ્રત્યેક પ્રદેશોમા ગામડાઓમા ફાસનાકાર મંદિરો સાદા રૂપમા જોવામા આવે છે. કલિંગના શિલ્પીઓ ફાસનાની છાજલીને 'પીંડા' કહે છે. તેના પાચસાત થરોના ઉદયને 'પોટલ' કહે છે. વચ્ચે સાદા થરને 'કાન્તિ' કહે છે. ઘંટા નીચે ગ્રીવાને 'વેકી' કહે છે. ફાસનાના સર્વ થરોમાં ઉદયને 'ગંડી' કહે છે. તેમ શિખરના ઉદયભાગને પણ 'ગંડી' કહે છે. ઉડિયાના શિલ્પીઓની ભાષાના આ પ્રાકૃત શબ્દોથી થરોનો પરિચય થાય છે.

૮. વિરાટ, ૯. વિમાન, ૧૦. વિમાન નાગર, ૧૧. વિમાન પુષ્પક, ૧૨. મિશ્રક આ જાતિના પ્રાસાદોનાં સ્વરૂપો જાણવાનુ હજુ સુધી સુલભ થયું નથી. સંશોધન કરવુ જરૂરી છે.

૧૩. સિંહાવલોકન—છાદ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ ખૂણે સિંહોથી શોભતો તે પર ઘંટાની આકૃતિવાળો સિંહાવલોકન છંદનો પ્રાસાદ જાણવો.

૧૪. રથારૂહ નાગર છંદથી ઉદ્‌ભવેલ શકટ-ગાડાના ઉપર નાગર છંદનો, જેની નીચે ચક્ર હોય તેવા આકારનો રથારૂહ છંદનો પ્રાસાદ જાણવો. દારૂકર્મ = (કાષ્ઠકર્મ) થી થતા સિંહાવલોક દારૂના જેવા છંદને રથારૂહ કહે છે.

ભારતીય કળાંમાં આવેલી વિકૃતિ વર્તમાન કાળમાં પ્રાચીન ભારતીય કારીગરીનો નાશ થઈ રહ્યો છે. આ વાત કહેતા દુ:ખ થાય છે. વર્તમાનમા સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્ર ત્રણે કળામા વિકૃતિ આવી છે. તે ભારતીય કળાનો નાશ કરશે. સ્થાપત્યમાં પશ્ચિમનું અનુકરણ

થઈ રહ્યુ છે. પક્ષીના માળા જેવા ઢંગધડા વગરના વિકૃત કળાવિહીન બદસૂરત ભવનો થઈ રહ્યા છે. સુંદર મૂર્તિના સર્જન આંખોને આનંદ આપતા, તેના સ્થાને એક સૂકા લાકડાનુ ઠુંઠું કે જેને હાથ, પગ કે મોમાથાનુ ઠેકાણુ નથી હોતું, તેવામા કલ્પનાસર્જન કરી તેની પ્રશંસા કરે છે. ચિત્ર સુંદર થતા હતા. પ્રેક્ષકો એવા ચિત્રો જોઈને આનંદસભર થતા હતા. તેના સ્થાન પર કાઈ સમજમા ન આવે તેવા જેમા મોમાથાનુ ઠેકાણુ ન હોય તેવા પીછામારતી કલ્પના સર્જન કરી તેના ગુણગાન ગાય છે. પ્રેક્ષકને સમજમા પણ નથી આવતું કે આ શું છે? એવી ચિત્ર-વિચિત્ર કળાથી જગતને મૂર્ખ બનાવે છે. મોડર્ન આર્ટના નામે ભારતીય કળાનો સર્વનાશ થઈ રહ્યો છે.

પ્રાદેશિક પ્રથાના કારણે કે પ્રાચીન ગ્રન્થોના અર્થઘટનમા ભેદ અથવા અજ્ઞાનના કારણે, પરંપરાગત જ્ઞાન અને શાસ્ત્રગ્રન્થોના અજ્ઞાનના કારણે અને એવાં કેટલાક કારણોથી તેમ જ પ્રાચીન પ્રાસાદોમા રહી ગયેલી ક્ષતિઓના આધારે શિલ્પીઓમા પણ આજે મતભેદ, વાદવિવાદ ખડા થાય છે, પણ દુરાગ્રહ છોડી ગ્રન્થોનુ અભ્યાસપૂર્વક કામ કરવુ જોઈએ.

કળાને પ્રોત્સાહન ભારતમા ધર્માધ્યક્ષો, આચાર્યો, રાજ્યાધ્યક્ષો અને ધનાઢય વર્ગે થતા સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળાને પ્રોત્સાહન આપી જીવંત રાખી. તેઓ આને પોતાનો પ્રધાન ધર્મ માનતા દ્રાવિડના વિશાળ રાજ્યોએ ધર્મનુ ધન સમજીને ભવ્ય સ્થાપત્ય નિર્માણ કર્યા તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ વર્તમાન કાળમા રાજ્યાધ્યક્ષ, ધર્માધ્યક્ષ અને ધનાધ્યક્ષ એ ત્રણે વર્ગ આ કાર્યથી વિમુખ થયા છે વર્તમાન કેન્દ્ર સરકાર તેઓ પ્રત્યે નિષ્ઠુર છે એટલે હવે પ્રાચીન પરંપરાના કારીગરોને આશ્રય આપનારો અદશ્ય થતો જાય છે આવા સમયમા કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારનુ કર્તવ્ય છે કે પ્રાચીન પરંપરાની શિલ્પસ્થાપત્ય કળાને પ્રોત્સાહન આપે. કળા મર્મજ્ઞોને પ્રોત્સાહન આપી પ્રાચીન શિલ્પસ્થાપત્યના સાહિત્યનુ સંશોધન કરાવી પ્રકાશિન કરવુ જોઈએ વિદ્યાપીઠોમા અભ્યાસક્રમ યોજી એ પ્રાચીન વિદ્યાકળાને સ્થાન આપવુ જોઈએ વડોદરાના ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટયૂટે આવા કેટલાક પ્રકાશનો કર્યા છે અને બીજા અપ્રસિદ્ધ અગત્યના ગ્રન્થોના સંશોધન અને પ્રકાશનનું કામ હાથ પર લીધુ છે તે આનંદની વાત છે.

શિલ્પગ્રંથો પંદરમી સદીમા ભારદ્વાજ ગોત્રના સોમપુરા મંડન સૂત્રધારે તે કાળના અસ્તવ્યસ્ત થયેલા પ્રાચીન શિલ્પગ્રંથોનુ સંશોધન કરી નવીન સરળ ગ્રંથરચના કરી વિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયાસ કરેલ તે કાળમા પ્રાચીન ગ્રંથો નષ્ટપ્રાય થયેલા જોઈ એને મંડને મહાપરિશ્રમ લઈને પ્રાસાદમંડન, વાસ્તુમંડન, વાસ્તુસાર, રાજવલ્લભ, રૂપમંડન, દેવતામૂર્તિપ્રકરણમ્ ગ્રંથોની રચના કરી મંડનના કનિષ્ઠ બંધુ નાથજીએ 'વાસ્તુમંજરી ગ્રંથ' બારસોએક શ્લોકપ્રમાણ રચ્યો. મંડપના પુત્રપરિવારે પણ નાના ગ્રંથોની રચના કરેલી સૂત્રધાર રાજસિંહે 'વાસ્તુરાજ' અને સૂત્રધાર વીરપાલે 'પ્રાસાદતિલક'ની ઉત્તમ રચના કરી છે વીરપાલ અને મંડન સ્થપતિ હતા તે સાથે સંસ્કૃતના સમર્થ વિદ્વાન કવિ પણ હતા.

સૂત્રધાર વીરપાલ પ્રણિત બેડાયા પ્રાસાદતિલક

સૂત્રધાર વીરપાલે પ્રાસાદ શિલ્પનો **પ્રાસાદતિલક** નામના ગ્રન્થની સુદર રચના કરી. આ ગ્રન્થ પૃથક્ પૃથક્ છંદમાં સંકલિત છે. આવા છંદોમા રચના કરવી આસાન નથી. વીરપાલ

સ્થપતિ હોવા ઉપરાત સંસ્કૃતનો સારો કવિ પણ હતો તેમ માનવુ પડે છે ગ્રન્થના ચાર અધ્યાય ઉપલબ્ધ થયા છે. ગ્રન્થ અપૂર્ણ છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનમાથી **પ્રાસાદતિલક**ની અન્ય હસ્તલિખિત પ્રતિ મેળવવા અગે ખૂબ પ્રયત્ન કરેલો પરતુ કોઇને એ પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. છતાં આ અપૂર્ણ પ્રતિ વિદ્વાનો જોઈને સૂ વીરપાલની અને મારા આ નમ્ર પ્રયાસની જરૂર કદર કરશે એમ હું માનુ છુ.

સૂત્રધાર વીરપાલ કયા પ્રદેશનો હતો કે કયા કાળમા થયો એ વિશેષ અધકારમા છે, એટલો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે તે નાગરાદિ શિલ્પનો પૂર્ણ જ્ઞાતા હતો અને તે સોમપુરા કુળનો હોવા સંભવ છે ગ્રન્થનો ઉત્તરાર્ધ ભાગ પ્રાપ્ત કરી શકયા નથી. જો તે મળેલ હોત તો ગ્રન્થની અન્તેની પ્રશસ્તિ પરથી આપણે ગ્રન્થકર્તા વિષે વધુ જાણી શકયા હોત. પરતુ તેના ગ્રન્થમા તેણે શ્રીવિશ્વકર્મા અને વિદ્યાનિધિના મતનું પ્રાધાન્ય આપેલ છે આ ઉપરથી આપણે એટલુ તો કલ્પી શકીએ છીએ કે તે સૂત્રધાર મંડનના પૂર્ણકાળનો હશે જો તે સોળમી સદીમા થયો હોત તો તે સૂ મંડનના મતોનુ ટાચણ આપત આથી સૂ વીરપાલનો કાળનિર્ણય ચૌદમી અને પદરમી સદીના મધ્યકાળનો હોવાનુ માની શકાય.

ગ્રન્થના સશોધનમા છદ, વ્યાકરણાદિ દોષ સારુ મે પડિત શ્રી બન્સીધર ઝા–લક્ષ્મીકાન્ત ઝા વ્યાકરણાચાર્ય (મિથિલાપ્રદેશ–દરભગા મંડળના કકરોડ ગ્રામનિવાસી)ને મૂળ પ્રતનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી બતાવ્યો અને અનુવાદને અનુસરીને શાસ્ત્રી બન્સીધર ઝાએ વ્યાકરણ શુદ્ધિ મને કરી આપી છે તેઓ વિદ્વાન પડિત છે. પરતુ વિષયાન્તર હોઈ પારિભાષિક શબ્દોમા તેઓને સહાયક થવા સારું જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેમની પડોશમા શ્રી અમૃતલાલ મૂળશંકર ત્રિવેદી પંડિતજીને મદદરૂપ થતા તે માટે હું તેઓનો આભાર માનુ છું

પંડિતજી શ્રી બસીધર ઝાનુ ગ્રથનુ મતવ્ય છે કે—इस ग्रयके रचयिता शिल्पशास्त्री वीरपाल है। ग्रंथ के प्रारम्भमें वर्णनीय विषयोका उल्लेख किया गया है। इसके देखनेसे ज्ञात होता है कि यह ग्रंथ चार अध्यायोमें पूर्ण नहीं है। अवश्य इस ग्रयका पिछला कुछ अंश भ्रष्ट (लुप्त) हो गया है। इस ग्रयके अवलोकनसे ज्ञात होता है कि शिल्पशास्त्री विरपाल सस्कृत भाषाके स्वय अच्छे विद्वान कवि थे। किन्तु अनेक सस्कृत भाषाके अनभिज्ञ व्यक्तियोसे लिखे जानेके कारण इस ग्रयके श्लोक अत्यंत नष्ट-भ्रष्ट हो गया है। इसे श्लोकोंका पुन सस्करण करना असभव नहीं है तो कठीन तो अवश्य हो गया है। कीतने श्लोक इतने भ्रष्ट हो गया है कि प्रयत्न करने पर भी व्याकरणमें पूर्ण शुद्ध नही हो सका। जहाँ व्याकरणकी अशुद्धि रह गयी वहाँ मूल प्रतिके श्लोककी अत्यंत भ्रष्टता ही कारण समजना चाहिये।

(लीं प शास्त्रीजी वसीधर झा लक्ष्मीकान्त झा व्याकरणाचार्य।)

ગ્રંથના પ્રથમ અધ્યાયમા ગ્રથની વિષયાનુક્રમણિકા નવ શ્લોકમા આપેલ છે. તે પરથી માલૂમ પડે છે કે આ અપૂર્ણ ગ્રંથમા કયા કયા વિષયો અપૂર્ણ છે તે જાણી શકાય છે, અને ગ્રંથની પૂર્તિરૂપે જગતી દેવદ્રગિપદ સ્થાપન, શિખરાધિકાર, મડપાધિકાર, વેધદોષાપિ અને પ્રતિષ્ઠાદિ એટલા વિષયો અન્ય ગ્રથો 'અપરાજીતપૃચ્છા', 'ક્ષીરાર્ણવ', 'દીપાર્ણવ', 'જ્ઞાનરત્નકોશ', 'વાસ્તુમજરી'નો પ્રામાણિક આધાર લઈને ગ્રંથપૂર્તિ સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. 'પ્રાસાદતિલક' મૂળગ્રંથ આઠેક અધ્યાયનો હોવા સંભવ છે.

જૂની પ્રતિમાં 'બેડાયા' શબ્દ આગમ લખેલ છે. બેડાયા પ્રાસાદતિલક બેડાયા શબ્દનો અર્થ જહાજ=નાવ થાય છે.

આ ગ્રન્થનુ સંશોધન કરવાની મારી ઇચ્છા ઘણા વર્ષથી હતી. મને યાદ છે કે મારા કૌમાર્ય વયમા મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીના કાકાજી શ્રી પ્રાણજીવનદાદા કુશળ સ્થપતિ હતા. તેઓ જ્યારે બહુ આનંદમા આવી જતા ત્યારે કંઈ વાર પ્રાસાદતિલકના શ્લોક રાગરાગિણીથી લલકારતા એ સમયથી ગ્રન્થ પ્રત્યે મારી ભાવના હતી.

ગ્રન્થવિવરણ—પહેલા અધ્યાયમા નવ શ્લોકમા ગ્રન્થના વિષયની અનુક્રમણિકા કહી. બીજા અધ્યાય જ્યોતિ વિષય સાથે કૂર્મશિલાના નવ ખંડના ચિહ્ન બતાવેલ છે.

ત્રીજા અધ્યાયમા પાયાની ઊંડાઈ, તેનુ પ્રમાણ આપેલ છે. આવુ પ્રમાણ કોઈ ગ્રન્થમા જોવામા નથી આવતુ તેણે "વિદ્યાનિધિ"ના મતનુ સમર્થન કરેલ છે.

ખરશીલાભીટ-પીઠમાન-પીઠમાનના નવભેદ કરેલ છે તે અન્યથી નવીન છે. દ્વાર-વિસ્તાર માનપ્રમાણ (નવીન છે).

ચોથા અધ્યાયમા દેવના પદ-સ્થાપનના બે મતપ્રમાણ આપેલા છે તે અપૂર્ણ છે. દેવતાદિગ્મુખ લિંગપચસૂત્ર લિંગપ્રવેશ વિધિ આપીને અધ્યાય પૂર્ણ કરેલ છે. અહી સુધી અપૂર્ણ ગ્રન્થ-પ્રતિ પ્રાપ્ત થયેલ છે

ગ્રંથપૂર્તિ

પહેલા અધ્યાયમા આપેલ વિષયાનુક્રમથી અપૂર્ણ વિષયો પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોના આધાર લઈ કરેલ છે ૧. જગતી, ૨. દેવતા-દષ્ટિપદ, ૩. શિખર, ૪. મંડપાધિકાર, ૫ વેધદોષાદિ, ૬. પ્રતિષ્ઠાદિ વિષયો આપીને ગ્રંથની પૂર્તિ સંપૂર્ણ કરેલ છે.

નિરધાર પ્રાસાદો પરંપરાની રૂઢિથી શિલ્પીઓ નિર્માણ કરે છે, પરંતુ ભ્રમયુક્ત સાધાર મહાપ્રાસાદનુ જ્ઞાન અતિ દુર્લભ છે. ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષોના વિધર્મી શાસકોના ભયે સાધારપ્રસાદના નિર્માણ થતા બંધ થયા. વર્તમાનમા સદ્ભાગ્યે સોમનાથજીના પુનરોદ્ધારમાં સભ્રમ મહાપ્રસાદ સ્વર્ગસ્થ શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે મારા નેતૃત્વ હેઠળ નિર્માણ કરાવેલ. સદ્ભાગ્યે વિસ્તૃત જ્ઞાન અમારા ભારદ્વાજ ગોત્રની કુળપરંપરામા રક્ષિત રહેલુ એથી એવું કઠિન કાર્ય ઈશ્વરકૃપાથી પૂર્ણ થયુ મુબઈ પાસે કલ્યાણમા સેન્ચુરી રેયોન ફેક્ટરી પાસે નાની પહાડી પર ત્રણેક વર્ષ પર મારી મારફતે એક ભવ્ય પ્રસાદ, શ્રી બીરલા પરિવાર તરફથી શ્રીમાન્ ગોપાલ નેવટિયાએ નિર્માણ કરાવેલ. શ્રીમાન્ શ્રી ગોપાલજી શેઠ શિલ્પસ્થાપત્ય અને કળામા ઘણો રસ લે છે. તેઓ મારી પ્રત્યે હંમેશા પ્રેમ-આદર અને સદ્ભાવના રાખે છે. તે મહાશયનો હુ ઋણી છું.

આ ગ્રન્થના મુદ્રણ માટે વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિરના નિયામક શ્રી ભોગીલાલ સાડેસરા સાહેબ અને શ્રી ઉમાકાન્તભાઈ શાહે મને જે સગવડતા કરી આપી છે તે માટે હુ તેઓનો આભારી છુ હવે પછીના પ્રાચીન શિલ્પ ગ્રંથોના પ્રકાશનનો મારા પરનો બોજો હળવો કરતા તેઓશ્રી અનુગ્રહ કરે તે માટે હુ તેમનો અત્યંત ઋણી છુ.

ગ્રંથના ભાષાનુવાદની સાથે પ્રત્યેક અંગની ટીકા અને અન્ય ગ્રંથોના તુલનાત્મક મત-મતાન્તર આપેલ છે. ક્રિયાત્મક જ્ઞાનનો મર્મ દેવાથી ગ્રંથ સુંદર બને છે, વિષયના અભ્યાસીને સુગમતા મળે છે. આ વિષયનાં અનેક આલેખનો, નકશાઓ, ચિત્રો અને કોષ્ટકોથી વિષય સ્પષ્ટ કરવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે. ગ્રંથ અધિક સમૃદ્ધ બનાવવાના યથામતિ પ્રયાસની વિદ્વાન પુરુષો કદર કરશે એવી હું આશા રાખું છું.

પ્રાસાદની જાતિ વિષયમા પુરાતત્ત્વજ્ઞ મધુસૂદન ઢાકીને મારે ભૂલવા ન જોઈએ. તેઓએ મને કેટલીક માહિતી પૂરી પાડેલ છે તે માટે તેમનો આભાર માનવાની તક લઉં છું.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

इति शुभं भवतु ।

સ્વ. રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદ પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા

સ્વ. જામસાહેબ શ્રી મુનશીજી, શ્રી પ્રકાશ અને પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા

સ્વ. શ્રી ગોવિંદવલ્લભ પંત અને પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા

श्रीगणेशाय नमः । श्रीविश्वकर्मणे नमः । श्रीसरस्वत्यैनमः ।

सूत्रधारवीरपालविरचित वेडाया

प्रासादतिलकम् ।

प्रथमोऽध्यायः

स्तुति (:)

शार्दूलविक्रीडितम्

वन्दे श्रीगणनायकं पशुपतिं धातारमाद्यं विभुं
वन्दे शैलसुतां चतुर्मुखभवां सूर्यं च चन्द्रं तथा ।
वन्दे शिल्पविदां प्रवर्यमजरं श्रीविश्वकर्माभिधं
ग्रन्थं शिल्पनिबन्धसंज्ञकमथो कर्तुं व्यवस्याम्यहम् ॥ १ ॥

ભગવાન ગણપતિ, આદિપુરુષ શંકર, અને સૃષ્ટિકાર્યના સમર્થ વિધાતાને નમસ્કાર કરું છું. નગેન્દ્રનન્દિની પાર્વતી, બ્રહ્મસુતા સરસ્વતી, સૂર્ય અને ચંદ્રને નમસ્કાર કરુ છુ. શિલ્પશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓમા શ્રેષ્ઠ વૃદ્ધત્વ અને મૃત્યુથી પર એવા ભગવાન વિશ્વકર્માને પણ નમસ્કાર કરું છુ. તે પછી શિલ્પશાસ્ત્રમા નિબંધ સમાન એવા (પ્રાસાદતિલક નામના) ગ્રંથનુ નિર્માણ કરવાનો નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયત્ન કરુ છુ (૧)

शार्दूलविक्रीडितम्

[1]आदो(दौ) मासफलं तथा तिथिफल धिष्ण्यञ्च वारादिक
पश्चात् खातविधिस्तथा निगदितं कीलस्य संवेशनम् ।
क्षेत्रस्यैव तु साधनं ध्रुववशान् मूढं विकर्णं त्यजेत्
कूर्मस्थापनकं शिला च कथिता मकरं तथा मण्डूकम् ॥ २ ॥

ग्रासो मीनजले भुजङ्गरणिते शङ्खस्तु कुम्भो निधि
पादपीठशिलाभिवश्च विविधा मण्डोवरादिक्रमात् ।
द्वारे वेधविधिं ह्युदुम्बरविधिं त्वर्द्ध हि चन्द्रं तथा
शाखायुग्मतरङ्गरूपविविध दीर्घं तथा विस्तरम् ॥ ३ ॥

(પ્રારંભમા) માસફળ, નક્ષત્ર, તિથિ, વાર આદિના શુભાશુભ ફળ, ખાતવિધિ અને કીલીકા(ખૂંટીયો)નુ સ્થાપન કહું છુ. ક્ષેત્રમા ધ્રુવ મેળવીને દિગ્ સાધન કરવુ. દિગ્મૂઢ અને વિકર્ણનો નિષેધ છે તે ત્યજી દેવા, ઉપરાત કૂર્મસ્થાપનમા શિલાસ્થાનમા મકર, દેડકો, ગ્રાસ,

१ पाठान्तर आदो मासफल धिष्ण्य तिथि वारं नक्षत्रम् ।

માછલી, જળસર્પ, શંખ અને કુંભના ચિહ્નો રાખવા. પાયા, પીઠ, ખટશિલા, ભિટ્ટ અને જુદા જુદા પ્રકારના મંડોવરાદિનું વર્ણન, દ્વારવેધવિધાન, ઉદમ્બરવિધિ, અર્ધચંદ્રની (શંખોદ્ધાર) બે શાખાઓ; તેની લંબાઈ, જાડાઈ સાથે ઉત્તરંગનું વર્ણન છે. (૨-૩)

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

भित्तिर्मानमिदं च गर्भरचनाप्यूर्ध्वं त्वधोनिर्गमं
कुम्भीस्तम्भशिरस्तथा भरणकं पट्टं तथा तान्त्रिकम् ।
देवो दृष्टिविधिः सुरस्य पुरतः पीठं पदे वाहनं
निर्गूढं निगमं बहिस्त्रिकपदं नृत्यस्य च मण्डपम् ॥ ४ ॥

પ્રાસાદની ભીંત દીવાલ અને તેનું પ્રમાણ, ગર્ભગૃહની રચના, તેની ઊભણી, નીચેના ભાગમાં નિર્ગમ, કુંભી, થાંભલો, ભરણુ, સરૂ, પાટ અને તેના તાતરુ, દેવની દૃષ્ટિસૂત્ર વિધિ, દેવોનું પીઠમાન (સિંહાસન), દેવના આગળ વાહનના પદવિભાગ, ગૂઢ મંડપ, બહાર ત્રિકમંડપના પદો અને નૃત્યમંડપ એનું ગ્રંથમાં વર્ણન આપેલ છે. (૪)

ઉપજાતિ

राजसेनवेदिकया विधेयं सुखासनं तोरणसंयुतं स्यात् ।
गण्डं च शुण्डं जगतीप्रबन्धः सोपानवैषम्यबलानकौ च ॥ ५ ॥

રાજસેનક, વેદિકા, આસનપટ્ટ પર સુખાસન (કક્ષાસન = લિલાસન) તોરણ સહિત કરવા; પગથિયાની બાજુમાં મોવાડે શુંડ = હાથણીઓ; જગતીની રચના, સોપાન-પગથિયાની વિવિધતા, અને આગળ બલાણક કરવાનું પ્રમાણ આપેલ છે. (૫)

ઉપજાતિઃ

कर्मोपकर्म च (?) विधेय कपिल्या(ल्य)का नाम सुखस्वरूपम् ।
रेखासनं रेखमयोरुशृङ्गं कूटस्तथैवास्य सुरूपध्यानम् ॥ ६ ॥

હવે શિખરનિર્માણનું વિવરણ કરે છે. શૃઙ્ગકર્મ, ઉપકર્મની માંડણીનું નિર્માણ, સુંદર રચનાવાળી કપિલી (કોળી). રેખાનો પાયચો, તેના પર રેખાસૂત્રવિધાન, ઉરુશૃંગ, કૂટ આદિ શિખરનું નિર્માણ એ રીતે થવું જોઈએ કે તેનું સુંદર રૂપ ચિત્તમાં વસી જાય. (૬)

ઉપજાતિ

विराजितो मौकुटभाग(ग) ऋद्धिभिः कुम्भः पताका ध्वजदण्डके च ।
प्रासाददेही घृतपूर्णकुम्भं शय्यासनं मर्कटिकास्वरूपम् ॥ ७ ॥

પ્રાસાદના મુકુટરૂપ આમલસારાનું પ્રમાણ, કળશ, ધ્વજાદંડ, પતાકા પ્રમાણથી સુશોભિત કરવી. પ્રાસાદના દેહ (જીવ રૂપ પ્રાસાદ પુરુષ), ઘી ભરેલ કુંભ પર પલંગ પર સુવરાવવાની વિધિ અને ધ્વજાદંડની પાટલીનું પ્રમાણ આપેલ છે (૭)

उपजातिः

अष्टाश्रकश्चैव विट्पाल²युक्तं वृत्तं तदूर्ध्वे च करोटकश्च ।
कुलाङ्गनाना चरितं च नाम नरैश्च कामं प्रदिशाम्यवश्यम् ॥ ८ ॥

મંડપના વિતાન-ઘુંમટની રચના કહે છે. અષ્ટાશના પાટ પર સોળાશ વર્તુલ ગોળ કરીને તે પર કરોટક-ઘુંમટના થરો કરવા. કરોટકમા સ્વર્ગની અપ્સરાઓ દેવાઙ્ગનાઓ, દેવચરિત્ર નરાદિ રૂપો સાથે કામદેવની મૂર્તિનુ વર્ણન આગળ કરીશું. (૮)

वास्तुप्रतिष्ठाविषये निवेशः स्तम्भः स्वकीर्तेस्तलतोरणं च ।
सुरप्रतिष्ठा च गृहप्रवेशः वेधादिदोषान् कथयामि तेषाम् ॥ ९ ॥

इति श्रीसूत्रधारवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे (वेडाया) प्रासादतिलके सर्वसंग्रहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

આ ગ્રંથના અંત ભાગમા વાસ્તુપ્રતિષ્ઠા વિષયનું જ્ઞાન, કીર્તિસ્તંભ, તિલકતોરણ, દેવપ્રતિષ્ઠા, ગૃહપ્રવેશ અને વેધદોષાદિનુ વિવરણ મે આગળ કરેલું છે. (૯)

ઇતિ સૂત્રધાર વીરપાલે રચેલા વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રાસાદતિલક ગ્રન્થના સર્વસંગ્રહનો સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈએ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનો પ્રથમ અધ્યાય (૧) પૂર્ણ થયો.

મકરમૂખ પ્રનાલજલચંડ દ્વારા નિર્ગત

૨ व्यालार्ये प्रयुक्ताः

द्वितीयोऽध्यायः

शार्दूलविक्रीडितम्

मासफलम्

चैत्रे वित्तविनाशनं बहुधनं म(श)र्त्तं तथा माधवे
ज्येष्ठे मृत्युकरं श(शु)चौ शुभहरं धान्यं सदा श्रावणे ।
भाद्रे मृत्युभयं तथाश्वयुजि वै क्लेशो मृतिः कार्तिके
धान्यं मार्गसहस्ययोर्दहनभीर्माघे रमा फाल्गुने(ने) ॥ १ ॥

ચૈત્રમા આરંભ કરવાથી લક્ષ્મીનો નાશ થાય વૈશાખમા ધનધાન્યની વૃદ્ધિ, જ્યેષ્ઠમા મૃત્યુભય, આષાઢમા કલ્યાણહાનિ, શ્રાવણમાં ધાન્યપ્રાપ્તિ, ભાદ્રપદમા મૃત્યુનો ભય, આશ્વિનમા ક્લેશ, કાર્તિકમા મૃત્યુ, માર્ગશીર્ષમા અને પોષમા આરંભ કરવાથી ધાન્યની વૃદ્ધિ, માઘમાં અગ્નિનો ભય, ફાગણમા આરંભ કરવાથી લક્ષ્મીપ્રાપ્તિ થાય (૧)

शार्दूलविक्रीडितम्

नक्षत्रफलानि

चित्रास्वातिकरे च रोहिणिमृगे ज्येष्ठानुराधादिने
पुष्ये चोत्तरात्रये च शतभे पौष्ये[१] च कार्यं शुभम् ।
वास्तो कर्मणि सर्वधिष्ण्यविषयो श्रेष्ठे तिथौ वासरे
गण्डान्तव्यतिपातवैधृतिदिनं भौमार्कवारं त्यजेत् ॥ २ ॥

આરંભમા ચિત્રા, સ્વાતિ, હસ્ત, રોહિણી, મૃગશીર્ષ, જ્યેષ્ઠા, અનુરાધા, પુષ્ય, ત્રણે ઉત્તરા, શતભિષા અને રેવતી એ સર્વ નક્ષત્રો શુભ છે. વાસ્તુકર્મમા પ્રશસ્ત નક્ષત્ર, શ્રેષ્ઠ તિથિ, શ્રેષ્ઠ દિવસે આરંભ કરવો ગંડાંત, વૈધૃતિ, વ્યતિપાત યોગ, મંગળ અને રવિવાર એટલા તજવા. (૨)

उपजातिः —

नन्दादि तिथिसंज्ञा

नन्दातिथिः षट्प्रतिपच्च रुद्रा द्वितीद्वादशी सप्तमी(मि)का च भद्रा ।
जया तृतीयाऽष्टमी(मि)का च विश्वा रिक्ता चतुर्थी नवमी च भूता ॥ ३ ॥

છઠ, પડવો અને અગિયારશ એ નંદા તિથિ જાણવી; બીજ, બારશ ને સાતમ ભદ્રા તિથિ; ત્રીજ, આઠમ ને તેરશ જયા તિથિ અને ચોથ, નવમી ને ચૌદશ રિક્તા તિથિ જાણવી. (૩)

---

१ रेवती.

शालिनी

तिथिफलम्

पूर्णा प्रोक्ता पञ्चदिक्पूर्णमासी शुक्रे नन्दा राजपुत्रे च भद्रा[४] ।
पृथ्वीपुत्रे सिद्धिदा त्वं जया स्यात् मन्दे रिक्ता देवपूज्ये च पूर्णा ।४॥

પાચમ, દશમ ને પૂનમ એ પૂર્ણા તિથિ જાણવી શુક્રવારે જો નંદા તિથિ હોય, બુધવારે ભદ્રા તિથિ હોય, મંગળવારે જયા તિથિ હોય, શનિવારે રિક્તા અને ગુરુવારે પૂર્ણા તિથિ હોય તો તે સિદ્ધિ દેનાર જાણવું. (૪)

उपजातिः —

सौम्यायने सूर्यबले च चन्द्रे दिने शुभे वाऽमृतसिद्धियोगे ।
केन्द्रं गते देवगुरौ च लग्नं(ग्ने) तुर्येऽथवा लाभगते गृह स्यात् ॥५॥

ઉત્તરાયણ, સૂર્યબલ, ચન્દ્રબલ હોય, શુભવાર, અમૃતસિદ્ધિ યોગ, બૃહસ્પતિ કેન્દ્ર સ્થાનમા હોય, અથવા લગ્નમા, ચોથા સ્થાનમા અથવા લાભસ્થાનમા હોય એવી સ્થિતિમા ગૃહારંભ શુભ જાણવો. (૫)

इन्द्रवज्रा

भद्रासने भद्रपदे तडागे कूपे च कुण्डे वृषवेदिकायाम् ।
गेहे च दुर्गे मठमण्डपे च आराम-सङ्ग्रामसहे च खाते ॥६॥

સિંહાસન, શુભ માંગલિક સ્થાને, જળાશ્રયે, વાવ, કૂવા, તળાવ, કુંડે, યજ્ઞવેદી, ભવન, દુર્ગ, મઠ, મંડપ, આરામગૃહ અને સંગ્રામસ્થાન આદિ કાર્યોમા ખાત ઉપરોક્ત દિવસે કરવું. (૬)

उपजातिः

नागचक्रम्

सुरालये यावनजैनयोश्च भिन्ने तथान्येषु तथैव बौद्धे ।
हानिं प्रकुर्य(र्या)न्मुखमध्यपुच्छे कुक्षौ तु खात सुतधान्यवृद्धिम् ॥७॥

મુસ્લિમ, જૈન, બૌદ્ધ કે કોઈ પણ સંપ્રદાયના દેવાલયના નિર્માણકાર્યમા નાગચક્રનો મુખભાગ, મધ્યભાગ કે પુચ્છભાગમા ખાત કરવાથી હાનિ થાય, પરંતુ કુક્ષી ભાગમા ખાત કરવાથી પુત્ર અને ધાન્યવૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે (૭)

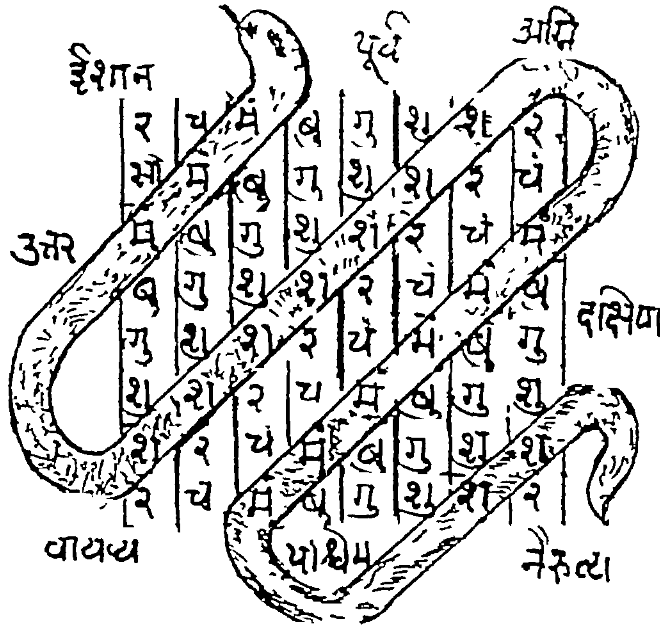
शार्दूलविक्रीडितम्

नागचक्रकोष्टकम्

वक्त्र प्राचि तु दक्षिणे रविवशात्तत्पश्चिमे चोत्तरे
खातं वायुशिवस्य वह्निखनने श्रेष्ठ तथा नैर्ऋते ।
क्षेत्रे चाष्टपदे विशोध्य मणिना वारोंल्लिखेत्कोष्टकान्
शन्यङ्गारकयोश्च तत्र फणिन शारीरक नो खनेत् ॥८॥

[४] दिक्–दशमी, राजपुत्रे–बुध, पृथ्वीपुत्रे–मङ्गल, मन्दे–शनौ, देवपूज्ये–गुरु एवमर्थोज्ञेय. ।

સૂર્યસંક્રાંતિના અનુસાર નાગનુ મુખ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એમ સૃષ્ટિમાર્ગે પરિભ્રમણ કરે છે. જો નાગનુ મુખ પૂર્વમા હોય તો વાયવ્ય ખૂણો ખાલી હોય ત્યા ખાત કરવુ. જો દક્ષિણ મુખ હોય તો ઈશાન કોણમા. જો પશ્ચિમમા મુખ હોય તો આગ્નેય કોણ અને નાગનુ મુખ ઉત્તરમા હોય તો નૈઋત્ય કોણે ખાત કરવુ.

નાગચક્ર

ચોરસ ક્ષેત્રના ૮×૮ વિભાગ કરી તેમા ક્રમથી રવિવારથી વારો લખવાનો પ્રારંભ તે કોઠામા કરવો. તેમા શનિ અને મંગળના વિકર્ણ પ્રકોષ્ટમા નાગના શરીરની કલ્પના કરી તેમા કહેલ ખૂણે ખાત કરવાનુ યોગ્ય ન જાણવુ[૫] (૮)

૫ નાગવાસ્તુવિચાર

नागवास्तुरथ ज्ञेयः पूर्वादिगतिक्रमात् ॥
कन्यादित्रितये सूर्ये भाद्रादौ च त्रिमासके ॥

નાગ વાસ્તુચક્ર પૂર્વાદિ ક્રમથી યોજતા કન્યા, તુલા ને વૃશ્ચિક એ ત્રણે રાશિ, સૂર્ય સંક્રાતિ તથા ભાદ્રપદ આસોને કાર્તિક એ ત્રણ માસમાં નાગવાસ્તુસર્પનું મુખ અનુક્રમે (એટલે ત્રણ ત્રણ સંક્રાતિ ને ત્રણ ત્રણ માસમાં) પૂર્વાદિ, એટલે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ ક્રમે ચારે દિશાઓમા ગતિ કરે છે એમ જાણી જે દિશામાં સર્પનુ મુખ હોય ત્યા ખાત ખોદવાનુ કાર્ય કરવુ નહિ

शीर्षे च पितरो(रौ) हन्ति पृष्ठे हानिभयं भवेत् ।
कुक्षौ खातो सुखं पुच्छे रोगपीडा न संशय ॥

इन्द्रवज्रा.

वृषभचक्रम्

[6]धिष्ण्यत्रय भानुशिरश्च पादे वेदाब्जरामाश्वरणे च पृष्ठे ।
वामे च वेदा. किल दक्षिणे च पुच्छे त्रयं नासिकयोर्द्वयं च ॥ ९ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

शोको विघ्नकरं शिरश्च चरणावैश्वर्यदौ पृष्ठतः[7]
कुक्षौ वित्तविनाशनं विमतिता वामे शुभं दक्षिणे ।
नासाग्रे निधनं पतिक्षयकरं पुच्छे च खाते फलं
विष्ण्यानां विबुधा वदन्ति वृषभे श्रीविश्वकर्मामते[8] ॥ १० ॥

સૂર્ય જે નક્ષત્રોમા હોય એ નક્ષત્રથી લઈ ગૃહારંભના દિવસના નક્ષત્ર સુધી ગણતા પ્રથમના ત્રણ નક્ષત્રો વૃષભના માથે સ્થાપન કરવા; ચાર નક્ષત્રો જમણા બે પગે, ચાર નક્ષત્રો ડાબા બે

पूर्वास्ये चानिल(ले) खातं दक्षिणैशानमाश्रितम् ।
जलाच्यां चाग्निकोणे तु सौम्ये च नैर्ऋत्ये खनेत् ॥

સર્પના માથા પર ખાત કરવામા માતાપિતાનુ મૃત્યુ થાય. પૃષ્ઠ-પીઠ પર હાનિ-ભય, કમરના પડખે સુખ, પૂછડાના ભાગમા ખાત કરવામા રોગપીડા થાય. સર્પનુ મુખ પૂર્વમા હોય તો વાયવ્ય કોણે ખાત કરવુ, દક્ષિણે મુખ હોય તો ઈશાન કોણમા, પશ્ચિમે મુખ હોય તો અગ્નિકોણમા અને ઉત્તર દિશામા હોય તો નૈઋત્ય કોણમા ખાત કરવુ

૬ આ શ્લોકના પ્રથમ ચરણ વ્યાકરણશાસ્ત્રના અનુસાર ઠીક નથી ગ્રંથકર્તાના તાત્પર્યાનુસાર જો પદયોજના કરવામા આવે તો સંપૂર્ણ શ્લોકનુ પરિવર્તન કરવું પડે છે આથી જ્યા સુધી સંભવ રહી શકે ત્યાં સુધી પરિવર્તન નથી કરેલ

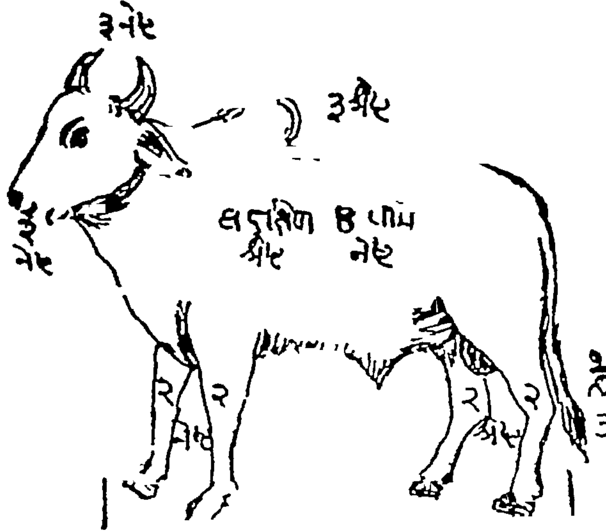
૭ पश्चिम पादौ पृष्ठं च. પાઠાન્તર

૮ मूर्यभान्मस्तके त्रि(त्री)णि चत्वारि चाग्रपादयोः ।
चत्वारि पश्चात्पदयोः पुच्छे त्रि(त्री)णि प्रदापयेत् ॥ ३७ ॥
वामकुक्षौ तु चत्वारि पुनश्चत्वारि दक्षिणे ।
पृष्ठे च त्रि(त्री)णि विं(वि)ष्ण्यानि नासिकायां द्वयं न्यसेत् ॥ ३८ ॥
मस्तके स्वामिनो मृत्युर्विध्वसश्चाग्रपादयोः ।
स्थिरं स्यात्पश्चिमे पादे पुच्छे क्लेश (शो) निवेशने ॥ ३९ ॥

वास्तुमण्डन

પહેલા ત્રણ નક્ષત્રો મસ્તકે સ્વામીમૃત્યુ, બીજા ચાર નક્ષત્રો આગલા પગે નેષ્ટ ફળ, ત્રીજા ચાર નક્ષત્રો પાછલા પગે સ્થિર ફળ, શ્રેષ્ઠ ચોથા ત્રણ નક્ષત્રો પૂછડે કલેશ, પાચમા ચાર નક્ષત્રો ડાબે પડખે ધનક્ષય, છઠ્ઠા ચાર નક્ષત્રો જમણા પડખે ધનવૃદ્ધિ, સાતમા ત્રણ નક્ષત્રો પીઠ ઉપર ધનવૃદ્ધિ, આઠમા બે નક્ષત્રો નાસિકાએ પતિક્ષય આ રીતે વૃષભચક્રના નક્ષત્રોના ફળ જાણવા.

પગે, ત્રણ નક્ષત્રો પીઠ પરના ભાગે, ચાર નક્ષત્રો ડાબા પડખે અને ચાર નક્ષત્રો જમણા પડખે સ્થાપન કરવા. બે નક્ષત્રો નાસિકામા, ત્રણ નક્ષત્રો પૂંછડાના ભાગે, એ રીતે સત્તાવીશ નક્ષત્રો વૃષભાકૃતિમા સ્થાપન કરવાં (૯)

વૃષભચક્ર

હવે તેનુ ફળ કહે છે. માથાના ત્રણ નક્ષત્રોમા ગૃહારભ કરવાથી શોક; આગળનાં ચરણના ચાર નક્ષત્રોનુ ફળ વિઘ્ન, પીઠના ત્રણ નક્ષત્રોનું ફળ શ્રેષ્ઠ કહ્યુ છે; ડાબા ચાર નક્ષત્રોનું ઐશ્વર્ય, ડાબી કૂખનું ફળ ધન અને બુદ્ધિનાશ, જમણી કૂખનું ફળ શુભ કહ્યું છે. નાકના નક્ષત્રોનું ફળ મૃત્યુ અને પૂંછડાના ત્રણ નક્ષત્રોનું ફળ પતિનાશ, એ રીતે વૃષભચક્રના નક્ષત્રોનુ ફળ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે, તેમ વિશ્વકર્માનો મત છે. (૧૦)

ઉપજાતિઃ

કૂર્મચક્રમ્

आलेख्य कूर्मं सकलं गृहे च गेहाधिनाथस्य च जन्मऋक्षात् ।
मानां त्रयं मध्यगतं विधेयं त्रिकं त्रिकं पूर्वदिगादिसंस्थम् ॥ ११ ॥

मन्दाक्रान्ता

कोष्ठकान्ते शशिदिवसमे यत्र डिक्थे(स्थे)फल स्यान्
तत्रस्थं तच्छुभं स्या(वा)प्यशुभमथवा मध्यमादिक्रमेण ।
शोको विघ्नो मरणमथ्य(थ)वा भीतिता राक्षसानाम्
सौख्यं शून्यं विपुलधनदं सिद्धिभाक् कूर्मचक्रे ॥ १२ ॥

જે સ્થાનમા ગૃહારભ કરવાનો હોય તે સ્થાનમા સંપૂર્ણ કૂર્મનુ આલેખન કરીને ગૃહપતિના જન્મ નક્ષત્રોથી ત્રણ નક્ષત્રો મધ્યમા સ્થાપન કરવા ચાર નક્ષત્રથી લઈને ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર પૂર્વાદિ દિશાઓમાં સ્થાપન કરવા. (૧૧)

ચન્દ્ર નક્ષત્રથી સૂર્ય નક્ષત્ર સુધી જેટલા નક્ષત્રો હોય તે કૂર્મચક્રના મધ્ય અથવા જે તે દિશામાં પૂર્વોક્ત ક્રમથી સ્થાપના કરવી તો કૂર્મચક્રના મધ્ય નક્ષત્રોથી લઈને શુભ અથવા અશુભ ફળ સમજવા. ફળ આ પ્રમાણે પીઠ-શોક, પૂર્વ-વિઘ્ન, આગ્નેય-મરણ, દક્ષિણ-રાક્ષસભય, નૈઋત્ય સુખ, પશ્ચિમ-શૂન્ય, વાયવ્ય-વિપુલ ધનપ્રાપ્તિ અને ઈશાન્ય-સિદ્ધિ -એ રીતે દિશાક્રમે ફળ જાણવાં. (૧૨)

તોટકમ્

સદનકર્મવિદં વિબુધૈઃ સદાત્વિહ હિ કિ(કી)લકસૂત્રનિવેશને ।
તદપિ વે(વ)ક્ષ્યામિ(મી)દ ગુણવત્તદા વિમલમેવ મુહૂર્તમસશયમ્ ॥ ૧૩ ॥

ગૃહારંભકર્મમા ખૂંટી સ્થાપન કરીને સૂત્રપાત કરવાનું મુહૂર્ત શુભગુણવાળું નિર્દોષ હોય તેવું જોઈને કાર્યારંભ કરવાનુ વિદ્વાનોએ સમજવું. (આ કર્મને શિલ્પીઓ ભૂમિ ત્રેવડવાનુ કહે છે) (૧૩)

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્—

[૧]સૂર્યે ચન્દ્રકલાનલૈર્નખજિનૈર્વેદાષ્ટકર્ણે રવિઃ
આગ્નૌ રાક્ષસવાયુશઙ્કરદિશિ સ્થાપ્યઃ ક્રમાત્ કિ(કી)લકાઃ ।
અશ્વત્થ ખદિરાશ્વશીર્ષકકુભા વૃક્ષાઃ ક્રમેણૈવ તુ
વિપ્રાદેઃ કુશમુઞ્જકાર્પાસશણજં સૂત્ર ક્રમાત્સૂત્રણે ॥ ૧૪ ॥

બ્રાહ્મણ વર્ણને ગૃહારંભમાં બત્રીશ આગુલ પ્રમાણ કીલિકા ખૂંટી સ્થાપન કરવી, ક્ષત્રિય વર્ણને છત્રીસ આગુલ પ્રમાણ, વૈશ્યને ચોવીસ આગુલ પ્રમાણ, અને શૂદ્રને વીશ આગુલ પ્રમાણની કીલિકા-ખૂંટી સ્થાપન કરવી. બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને અનુક્રમે આગ્નેય, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન કોણમા ખૂંટી- સ્થાપવી તેમ જ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને અનુક્રમે અશ્વત્થ ખેર, શિરીષ અને અર્જુન વૃક્ષના કાષ્ટની ખૂંટીઓ શ્રેષ્ઠ જાણવી. તેમ જ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને અનુક્રમે કુશ, મુંજ, કપાસ અને શણના સૂત્રની દોરી શ્રેષ્ઠ જાણવી. (૧૪)

ઇન્દ્રવજ્રા

ધ્રુવસાધન

આવર્તકો મર્કટિકાપ્રમાણં મચ્છાગ્રસૂત્ર ધ્રુવસયુતં (સાધને) ચ ।
દીપં તદૈક ત્ववलम्बनीयं સ્પષ્ટે દિશૌ ચોત્તરદક્ષિણે ચ ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર દિશા સાધનમા ધ્રુવની મર્કટી-માંકડીને પ્રમાણ મનાય છે, ધ્રુવની પ્રદક્ષિણા કરવા-વાળા સપ્તર્ષિ મંડળના મચ્છ આગળના ભાગના બે નક્ષત્રો ધ્રુવ, દીપ અને અવલંબન (આળભો) એક સૂત્રમા હોય ત્યારે ઉત્તર દક્ષિણ દિશા સાધન થાય છે. (૧૫)

---

૧ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના ક્રમથી કાષ્ટ અને સૂત્રનુ વિધાન કર્યું છે, જે અન્ય ગ્રન્થોથી તે પણ સહમત છે પરંતુ શ્લોકના પ્રથમ ચરણના ક્રમનુ ઉલ્લંઘન થઈ ગયુ છે એવુ ઇતર ગ્રન્થોના અવલોકનથી જ્ઞાત થાય છે કંઈક છંદોભંગના ભયથી ક્રમનો ત્યાગ કર્યો હોય? અત તેના અનુવાદ ઉપર લખેલા પ્રકારે કરવો જોઈએ

शार्दूलविक्रीडितम्

प्राचि(ची)दक्षिण-पश्चिमोत्तरदिशां मौढ्यं विचिन्त्य क्रमात्
मृत्युः क्लेशकरं च शोककरणं शून्यं गृहे सर्वदा ।
आग्नौ नैर्ऋतके च वायुशिवयोर्मौढ्ये कनिष्ठं फलम्
[१] तस्माच्छिल्पविचारविद्भिरखिला साध्या दिशः सूत्रयो(योः) ॥ १६ ॥

શિલ્પશાસ્ત્રકારોએ ક્રમથી પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાઓનો દિગ્મૂઢતાનો વિચાર કરવો. જો દિગ્મૂઢ હોય તો પૂર્વાદિ દિશાના ક્રમથી મૃત્યુ, કલેશ, શોક અને ગૃહશૂન્યતાનુ ફળ જાણવુ. અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન એ ચારે વિકોણની મૂઢતા હોય તો અનિષ્ટ ફળદાતા જાણવુ. આથી સ્થપતિઓએ સૂત્રપાત દ્વારા સર્વ દિશાઓની સાધના કરવી. (૧૬)

उपजाति

सूर्याङ्गुलैः शङ्कुरिह प्रयोज्य: सर्वत्रमानं प्रवदन्ति सन्तः ।
जिनाङ्गुलैः षट्त्रिभिरष्टवेदैः कार्यं क्रमान्मण्डलक त्रयं च ॥ १७ ॥

હવે દિવસે દિશા સાધન કરવા માટે બાર અંગુલ પ્રમાણનો શંકુપ્રયોગ કરવો. વિદ્વાન પુરુષો સર્વત્ર શિલ્પશાસ્ત્રોમા કહેલા આ પ્રમાણો સ્વીકારે છે તથા ક્રમશઃ ૨૪ આંગુલ; ૧૮ આંગુલ અને ૧૨ આંગુલ પ્રમાણના એમ ત્રણ મંડળોની રચના કરવી. (૧૭)

૧૦ અપરાજિતપૃચ્છામા વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે કે પ્રત્યેક વાસ્તુની દિગ્શુદ્ધિ કરવી. દિગ્મૂઢ વાસ્તુ દોષિત જાણવી, પરન્તુ જીર્ણવાસ્તુ જીર્ણોદ્ધારમા દિગ્મૂઢ કે આયાદિ વેધદોષ લાગતો નથી. વળી કયા કયા સ્થળે દિગ્મૂઢનો દોષ લાગતો નથી તે કહે છે

सिद्धायतने तीर्थेषु नदीनां सङ्गमेषु च ।
स्वयम्भूबाणलिङ्गेषु तत्र दोषो न विद्यते ॥ १ ॥
जिनेन्द्राणां समवसरणे दिग्मूढदोषो न विद्यते ।
जीर्णे तु स्थापिते वास्तुवेधदोषो न विद्यते ॥ २ ॥

अपराजितपृच्छा

સિદ્ધમુનિઓના આશ્રમમા, તીર્થમાં, નદીના સંગમ પર, સ્વયંભૂબાણલિંગના સ્થાને, જૈનોના સમવસરણમા દિગ્મુખનો દોષ લાગતો નથી. જીર્ણવાસ્તુમા દિગ્મૂઢ કે બીજા કંઈ દોષો હોય તો તે દોષ ન જાણવા. આગળ જતા તે કહે છે.

पूर्वोत्तरे च दिग्मूढं मूढपश्चिमदक्षिणे ।
तत्र मूढ अमूढं वा तत्तु तीर्थसमं हि तम् ॥ ३ ॥

अपराजितपृच्छा

પૂર્વ-ઉત્તર એટલે ઈશાન કોણમા દિગ્મૂઢ હોય અથવા પશ્ચિમ-દક્ષિણ એટલે નૈઋત્ય કોણમાં દિગ્મૂઢ હોય તો તે મૂઢ હોય છતાં અમૂઢ જાણવું. તે તીર્થસમાન દોષરહિત જાણવુ

માલિની

ઉદયમપિ ચ ચિહ્નં ચાસ્તયામં તથૈવ
સકલપરિધિરેખા શઙ્કુરગ્રે સ એવમ્ ।
તદુપરિ ખલુ સૂત્રં મધ્યગં વિશ્વકર્મા
રચયતિ યદિ શઙ્કુ સૌમસૂત્ર પ્રશસ્તમ્ ॥ ૧૮ ॥

[૧૧]પૂર્વમા ઊગતા સૂર્યે શંકુની છાયાના અગ્રભાગનુ ચિહ્ન કરવુ. તે રીતે આથમતા સૂર્યે પણ તેમ ચિહ્ન કરવું. એ ઉપર પૂર્ણ મંડળ રચવુ. શ્રી વિશ્વકર્માએ કહેલા ચિહ્નના ઉપર પરિધિના મધ્યમા સૂત્ર દોરવુ તે રીતે શંકુથી પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશાની સાધના કરવી શંકુ પ્રશસ્ત સોમસૂત્રની રચના કાટખૂણે કરવી.

[૧૨]શ્લોકનો વધુ સ્પષ્ટાર્થ મધ્યમા બાર અંગુલના શંકુની સ્થાપના કરી ૨૪"-૧૮"-૧૨" આગુલ પ્રમાણ ત્રણ મંડપોમા શંકુની છાયાનો તે મંડળ પરિધના સ્થાન પર ચિહ્ન કરવુ. એ રીતે ત્રણે પરિધોમા જેમ જેમ છાયા આવે તેમ તેમ ચિહ્નો કરતા જવું. એ ચિહ્ન શંકુના અગ્રભાગ અને પૃષ્ઠભાગ એમ બેઉ તરફ કરવા. આ ચિહ્નો પરથી પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાનુ સૂત્ર દોરી સાધન થાય (૧૮)

(**નોટ** ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયન સૂર્યગતિના કારણે ગમે તે દિવસે શુદ્ધ દિશા સાધન થતુ નથી પરંતુ તા ૨૧મી માર્ચ અને તા. ૨૩મી સપ્ટે.ના દિવસે એમ વર્ષના ફક્ત બે દિવસોમા જ શુદ્ધ પૂર્વમા સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત થાય છે તે જ શુદ્ધ પૂર્વ જાણવુ.)

પ્રાયોઽનુષ્ટુપ્

શિલાનામાભિધાન

નન્દા ભદ્રા જયા પૂર્ણાઽપરાજિતા વિજયા મઙ્ગલા ચ ।
શિલાભિધાનાન્યજિતા તથા સા ધરણીયં નવમી શિલા ચ ॥ ૧૯ ॥

નંદા, ભદ્રા, જયા, પૂર્ણા, અપરાજિતા, વિજયા, મંગલા અને અજિતા એ આઠ શિલાઓના નામ જાણવા અને દિશા-વિદિશાઓની શિલાઓના નામ જાણવા મધ્યની ધરણી શિલા જાણવી. (૧૯)

૧૧ આ શ્લોકનો કેવળ શબ્દાર્થ કરવાથી ગ્રંથકારનુ તાત્પર્ય સ્પષ્ટ નથી થતુ અત ગ્રંથકારનુ એ તાત્પર્ય સમજવુ જોઈએ. આ શ્લોકમા પૂર્વાર્ધ કાલનો બોધક છે અને અસ્તતામ (અસ્તયામ) શબ્દ અપરાત્યક એ રીતે તેનો અનુવાદ ઉપરોક્ત કરેલ છે સોમસૂત્રમ્ શબ્દ ઉત્તર દક્ષિણ સૂત્રમ્ ।

૧૨ દિવસના ભાગમા દિશાસાધન તો જે નક્ષત્રોમા સૂર્ય શુદ્ધ પૂર્વ-પશ્ચિમમા ઊગી આથમતો હોય ત્યારે જ દિવસનુ દિશાસાધન સાચુ થાય ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયનની સૂર્યની ગતિના કારણે તેમા શુદ્ધ દિશાસાધન થાય નહિ; પરંતુ તા ૨૧મી માર્ચ અને ૨૩મી સપ્ટેમ્બરે સૂર્યોદય શુદ્ધ પૂર્વમા થાય છે ત્યારે દિશાસાધન કરવું જોઈએ.

इन्द्रवज्रा

શિલામાનપ્રમાણ

[13]प्रासादहस्ते युगाङ्गुल सा युग्मे तथार्तुः खलु रामनागैः ।
सूर्याङ्गुला हस्तचतुष्टये च स्थूलं च दीर्घं तृतीयांशपिण्डम् ॥ २० ॥
[14]वृद्धैकहस्ते चतुराङ्गुलीका गजेस्तु हस्तयुगयुग्मसङ्ख्यया ।
तदूर्ध्वमान न शतार्धहस्त वृद्धयङ्गुलैका ऋतुराजपिण्डम् ॥ २१ ॥
[15]दीर्घे पृथुत्वे च पादोनुपिण्ड मानशिलाया मुनिभिः प्रदिष्टम् ।
प्रासाद एवामरभूपयोश्च हर्म्याणि लोके मुनिनोदितानि ॥ २२ ॥

એકથી ચાર હાથ સુધીના પ્રાસાદનુ પ્રમાણ કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આગુલનુ શિલામાન જાણવુ, બે હાથને છ આગુલ, ત્રણ હાથને નવ આગુલ, ચાર હાથને બાર આગુલનુ શિલાપ્રમાણ જાણવુ. આવેલ માનના ત્રીજા ભાગે શિલાની જાડાઈનુ પ્રમાણ રાખવુ. (અહી શિલામાન દીપાર્ણવ પ્રમાણથી અપૂર્ણ છે) (૨૦)

બીજુ માન કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આગુલનુ શિલામાન, બે થી આઠ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે બબ્બે આગુલની વૃદ્ધિ કરવી. નવથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે એકેક આંગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવું પચાસ હાથના પ્રાસાદની શિલાની જાડાઈનુ પ્રમાણ બાર આગુલ રાખવું (૨૧)

શિલાની જાડાઈનુ એક બીજુ પ્રમાણ કહે છે. મધ્યની શિલાની લંબાઈ-પહોળાઈ સમચોરસ સમજવી. તેની લંબાઈના માપથી ચોથા ભાગની જાડાઈનુ પ્રમાણ એ માન શિલ્પજ્ઞ વિદ્વાન મુનિઓએ કહેલુ છે. આ પ્રમાણ દેવમંદિર–રાજપ્રાસાદ અને શ્રીમંતોના ભવનને સારુ શિલ્પજ્ઞ મુનિઓએ આપેલ છે. (૨૨)

૧૩ અહી આપેલુ શિલાનુ પ્રમાણ સપૂર્ણ છે. દીપાર્ણવ ગ્રથમા એક હાથને ચાર આગુલ, ચાર ગજને બાર આગુલ, પાચથી બાર હાથને પ્રતિહસ્તે પોણો પોણો આગુલ, બારથી ચોવીસ સુધીને પ્રતિહસ્તે અરધા અરધા આગુલ, પચીશથી છત્રીશ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પા પા આગુલ સાડત્રીસથી પચાસ હાથ સુધીને પ્રતિહસ્તે ⅛ આગુલ. એક દોરાની વૃદ્ધિ કરવી એ રીતે પચાસ હાથને ૨૮।।। આગુલ શિલામાન આવે છે

૧૪ શ્લોક ૨૧માં આપેલ પ્રમાણ ઉપરથી પણ વધુ વિસ્તૃત થાય છે પચાસ હાથને ૬૦ આગુલનુ શિલામાન આવે છે દીપાર્ણવનો મત વ્યવહારુ છે. તેમાં ૨૮।।।મા આગુલ માન આવે છે

૧૫ અહી મધ્યની શિલામાન કહ્યુ છે અષ્ટ શિલાઓની સ્પષ્ટતા કરી નથી મધ્યની ધરણોશિલા સમચોરસ કરવી અને તેની જાડાઈ વિસ્તારથી તૃતીયાશ કરવી તે ઠીક છે. અહી શ્લોક ૨૧મા ધરણી-શિલાની જાડાઈ ચતુર્થાશ કહી છે, કારણ કે પચાસ હાથની શિલા જો ૬૦ આગુલ આવે તો તે ૧૫ આગુલ જાડી થાય પણ અહી આપેલ શિલાનું પ્રમાણ ઘણુ મોટુ છે. ત્યા શ્લોક ૨૧મા બાર આગુલ કહ્યુ છે મધ્યની શિલામાન આપેલ છે, પરતુ અષ્ટશિલાનુ માન અસ્પષ્ટ છે પૂજ્ય વૃદ્ધોની પરપરાનુસાર મધ્યની ધરણીશિલામાન જેટલી અષ્ટશિલા લાબી રાખવી હોય તેથી અર્ધ પહોળી રાખવી ધરણી-શિલા જેટલી જાડી રાખવી અષ્ટશિલા વિષયમા તેના માનમાપની સ્પષ્ટતા કોઇ ગ્રથોમા મળતી નથી.

शार्दूलविक्रीडितम्

कूर्मं रत्नमयं च रुप्यशंकर ताम्रं च मध्य तथा
ग्राहं ग्रासतनुश्च शङ्खधवले वंगात्मकः सागर ।
सैवं दर्दुरिका त्रपुप्रणिहिता लौहो भुजङ्गस्तथा
कार्यः शिल्पिभिरत्र सिद्धिशुभ' [दः] कुम्भाभिधः स्वर्णगः ॥ २३ ॥

[૧૬]કૂર્મનુ રત્નથી, મત્સ્યનુ ચાદીથી, મકરને ગ્રાસનુ ત્રાબાથી, શખ સફેદ વર્ણથી, સાગરલહેરનું વ ગથી, દેડકનુ સીસાથી, સર્પનુ લોહથી અને સર્વ સિદ્ધિ તથા મ ગળકારી કુ ભનુ સુવર્ણનું રૂપ બનાવી મૂકી પૂજન કરવુ (આમ મધ્યની કૂર્મશિલાની વિધિ કહી છે.) (૨૩)

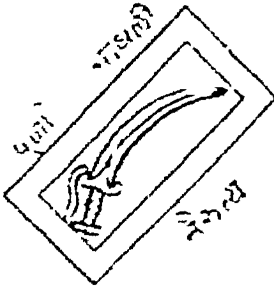
शार्दूलविक्रीडितम्

[१७]कूर्मे मानमिद च गर्भरचना वह्नेः शिलायाः जल
याम्ये मीनमुख च नैर्ऋतदिशि स्थाप्यस्तथा दर्दुरः ।
वारुण्या मकरश्च वायुदिशि वै ग्रासश्च सौम्ये ध्वनिः
नाग शकदिक्षु पूर्वविषये कुम्भ शिलामध्यत ॥ २४ ॥

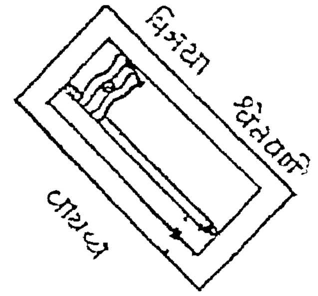
૧૬ અહીં ધરણીશિલાના નવખ ડના નવ ચિહ્નોનુ ધાતુથી પૂજન કરવુ કે તે પર ધાતુનુ તેનુ સ્વરૂપ બનાવવુ. શ્રી વિશ્વકર્માના કોઈ પ્રાચીન ગ્ર થમા આ વિધાન જોવામા આવતુ નથી. અહી આ વિધાન નવીન છે. ચાદીના કૂર્મ ધરણી શિલા પર મુકાય છે તેનુ પ્રમાણ ગજે અરધા આગળનુ કહ્યું છે. તેનું પૂજન તથા શિલારોપણ વિધિસમયે અ દર પધરાવવાની પ્રથા છે પણ બીજુ કાઈ કહ્યુ નથી. અષ્ટશિલાના નામ પૃથક્ પૃથક ગ્ર થોમા ભિન્ન ભિન્ન આપેલા છે. અષ્ટશિલાનો અને પંચશિલાનો ઉલ્લેખ દીપાર્ણવ—વિશ્વકર્માપ્રકાશમા આપેલ છે પંચશિલામા ચાર ખૂણે અને મધ્યની એમ પચશિલા અષ્ટ-શિલાના નીચે નાગકાચબો અને કળશ પર શિલા દિશાના દિગ્પાળના વર્ણનુ વસ્ત્ર લપેટીને પધરાવવામા આવે છે. નીચે જે કળશ કુંભ મૂકવામા આવે છે તેના પણ નામો આપેલા છે. અષ્ટશિલામા જે દિશાની શિલા હોય તેના દિગ્પાળનું પ્રમુખ આયુધ કોતરવામા આવે છે શિલા નીચેના કળશમા સોનુ, ચાદી, તામ્ર, સર્વૌષધી, સાત ધાન્ય, શેવાળ, કોઠી, ચણોઠી, ગ ગાજળ, પ ચરત્ન આદિ મૂકી તે પર શિલાસ્થાપન થાય છે આ પ્રકારની શિલ્પીની પર પરા છે. મધ્યની ધરણીશિલા પર ચાદીનો કૂર્મ મૂકી તે પર ભુગળ ઊભુ કરવામા આવે છે. તે પર દેવસ્થાપન થાય ત્યા સુધી લ બાવાય છે આને નાભિ કહેવામા આવે છે

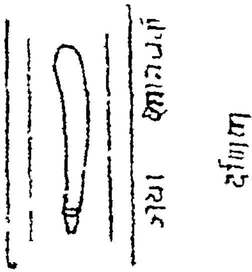
૧૭ અહીં સૂત્રધાર વીરપાલે મધ્યની ધરણીશિલાના નવકોષ્ટમા અગ્નિકોણના ક્રમથી કયા કયા ચિહ્નો કોતરવા તે વાત દિશાવાર સ્પષ્ટ કહી છે વિશ્વકર્મા કે કોઈ અન્ય ગ્ર થોમા આ રીતે દિશાવાર ચિહ્નોનુ કહ્યુ નથી, પરતુ નવ ચિહ્નોનું તો બધા ગ્રંથોમા કહેલુ છે ક્ષીરાર્ણવમા 'लहर च मच्छमण्डक' એમ નવ ચિન્હો કહ્યા છે. આથી શિલ્પીઓ લહેર પૂર્વમા કરે પરતુ વીરપાલે લહેર અગ્નિકોણમા ક્રમથી કહી. અન્ય કોઈ ગ્ર થમા સૂ વીરપાલના મતનુ સમર્થન મળતુ નથી મારા પૂજ્ય દાદાજી માનતા કે કોઈ પણ મુખનો પ્રાસાદ હોય પર તુ તેના દ્વાર તરફ સમુદ્રની લહર આવવી જોઈએ એથી યજમાનનુ કલ્યાણ થાય છે

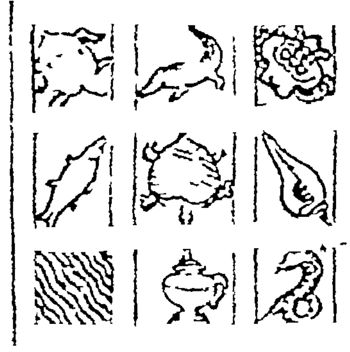
વળી મધ્યની ધરણીશિલા ગર્ભગૃહમા પાયામા સામાન્ય રીતે મધ્યમા પધરાવવાનુ કહ્યુ છે, પર તુ દીપાર્ણવ અને જ્ઞાનરત્નકોશમા 'अर्धपादे त्रिभागे वा शिला चैव प्रतिष्ठयेत्' આવુ પ્રમાણ સ્પષ્ટ આપેલુ છે. દેવસ્થાપનના વિભાગ નીચે ધરણીશિલા પધરાવવી શિવલિંગ હોય તો મધ્યમા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને જિન આદિ દેવોના સ્થાપનવિભાગ કહ્યો હોય ત્યા નીચે ધરણીશિલા સ્થાપન કરવી આ વિધાન બહુજ વિચાર-પૂર્વક ઉપરોક્ત બેઉ ગ્ર થોએ પ્રસ્તુત કરેલ છે

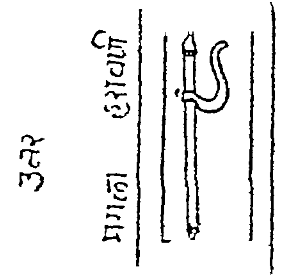

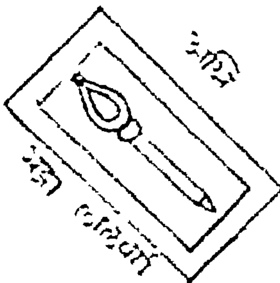

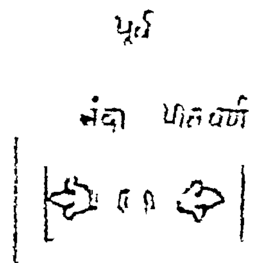

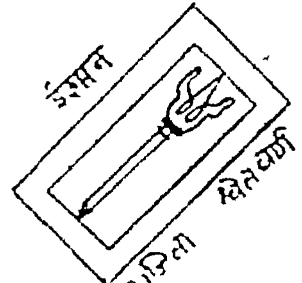

કૂર્મશિલા અને અષ્ટશિલાઓ

મધ્યની ધરણીશિલાના નવકોષ્ઠ ખાનામાં મધ્યમાં કૂર્મ, અગ્નિકોણે જળલહેર, દક્ષિણે માછલી, નૈઋત્યે દેડકો, પશ્ચિમે મકર, વાયવ્યમાં ગ્રાસ, ઉત્તરમાં શંખ, ઈશાનમાં સર્પ, પૂર્વમાં કળશ એ રીતે મધ્યની શિલામાં નવ આકૃતિઓ કરવી. (૨૪)

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

કન્યાનં પૂર્ણનિશાભુતકુટસિદ્ધં પાગાદ્યસ્તાદ્ગરે
તસ્મૈ તે નિત્યં સ્થાનિ નિપુણા ચયં નમ કોષો ।
અન્તર્પિ વનોદિતાન્ સ્વયંભુ ક્રમો ગ તારાવલં
આધારં ગતિ શિલ્પિનસ્ય વિધિના નેત્રોન્મેષિત્રન્વિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

ગર્ભગૃહના નીચે પાયામા કૂર્મશિલા સપુટના રૂપમા સ્થાપન કરવી. દિશાના ગર્ભે અને વિદિશાના કોણે (ભીંતોના) પાયા નીચે સંપુટરૂપે સ્થાપન કરવી. આય, નક્ષત્ર, ગણ, અંશક, વ્યય, ગુણ અને તારાબલ આદિ ગણિત મેળવીને પ્રાસાદની રચના કરવી. કૂર્મશિલાસ્થાપનના મુહૂર્ત પર આચાર્ય અને પ્રમુખ શિલ્પીને અન્ય શિલ્પીઓ આદિને સંતુષ્ટ કરવા (૨૫)

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

ભેરી-તાલ-મૃદઙ્ગ-શઙ્ખ-રણિતે ગીતે ચ વેદધ્વનૌ
સ્થાપ્યા કૂર્મશિલા ચ પૂજનવિધિઃ પુષ્પૈઃ ફલૈશ્ચન્દનૈઃ ।
પૂજ્યૌ મત્સ્યકમણ્ડુકૌ ચ મકરઃ ક્ષેત્રાધિનાયસ્તથા
વાસ્તૌ દિક્પત્ર(ત)યસ્તથા લયવિધૌ શિલ્પે શુભં પૂજનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પ્રાસાદના ખનન અને ખાત એ બેઉ ક્રિયા પૃથક્ છે પ્રથમ શુભ મુહૂર્તે ભૂમિ ખોદવાનો પ્રારભ કરે તેને ખનનવિધિ કહે છે ભૂમિ સપૂર્ણ ખોદાયા બાદ વિધિથી ભૂમિપૂજન કરીને શિલાસ્થાપન વિધિ કરવામા આવે તેને શિલારોપણ વિધિ કહેવામા આવે છે.

શિલાનુ નામ	દિશા	ચિહ્ન	વસ્ત્રવર્ણન
નદા	પૂર્વ	વજ્ર	પીત
ભદ્રા	અગ્નિ	સરવો	રક્ત
જયા	દક્ષિણ	દંડ	શ્યામ
પૂર્ણા	નૈઋત્ય	ખડ્ગ	જાબળી
અપરાજિતા	પશ્ચિમ	પાશ	પાડુ
વિજયા	વાયવ્ય	ધ્વજ	શ્વેત
મગલા	ઉત્તર	અકુશ	લીલો
અજિતા	ઈશાન	ત્રિશૂલ	શ્વેત
ધરણીશિલા	મધ્ય	નવચિહ્નો	રક્તવર્ણ

ગર્ભગૃહ તેની ભીંતોને ઉપાંગોને આગળ કોલીરહિત સારા વિભાગનું (બ્લોકનુ) ખોદકામ કરવામા આવે છે તેના બે હેતુ છે એક તો ઉપરના શિખરાદિના વજન પૂરતો દૃઢ પાયો અને બીજું ભૂમિ-શુદ્ધિ શલ્ય શોધન કરવાની જરૂર કહી છે. શિલારોપણ વિધિસમયે પ્રથમ ભૂમિનુ વિધિથી પૂજન કરતા પ્રાસાદસ્થાપન કરતા તેની કાશ્યપી પૃથ્વીની આજ્ઞા પ્રાર્થના કરવી

નીચે નાગ કાચબોને કુભ-કળશ મૂકી તે પર શિલા દૃઢરીતે સ્થાપન કરવી અને તે શિલાને ફરતુ ચણતર શિલાથી ઊંચું કરીને તે પર સપુટરૂપે બીજી ઢાંક શિલા સ્થાપન કરવી. શિલ્પ ગ્રંથોમાં હસ્ત-હાથ અને ગજ એ પ્રમાણો એક જ અર્થમા સમજવા.

ઇતિ સૂત્રધારશ્રીવીરપાલવિરચિતે વાસ્તુશાસ્ત્રે (ખેડાયા) પ્રાસાદતિલકે ખાતકૂર્મશિલાસ્થાપન વિધિર્નામ દ્વિતીયોઽધ્યાય ॥ ૨ ॥

કૂર્મશિલારોપણ વિધિસમયે ભેરી મૃદઙ્ગ શંખ આદિ વાજિંત્રોનો ધ્વનિ, સંગીત, વેદમન્ત્રોના ઉચ્ચારણ સાથે પુષ્પફળચંદનાદિથી પૂજનવિધિ કરીને મત્સ્ય, દેડક, મકર આદિ અને ક્ષેત્રપતિ–વાસ્તુ–દિક્પાલ આદિની પૂજાવિધિ અને શિલ્પીનું પણ પૂજન કરવું. તે પ્રાસાદ રાજભવનાદિ નિર્માણમા શુભપ્રદ જાણવું. (૨૬)

ઇતિ સૂત્રધાર શ્રીવીરપાલે રચેલા વાસ્તુશાસ્ત્રના (ખેડાયા) પ્રાસાદતિલક નામના ગ્રંથમા ખાતકૂર્મશિલાસ્થાપન વિધિનો સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરાએ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનો બીજો અધ્યાય (૨) પૂર્ણ થયો.

તૃતીયોઽધ્યાયઃ

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

[19]ક્ષિપ્ત્વા ચન્દ્રકલાઙ્ગુલીરધિભુવો દ્વાભ્યામથાપિ ત્રિભિઃ
અષ્ટાબ્ધી(બ્ધિ)યુગરામ-અઙ્ગુલમિતૌ રામાબ્ધિહસ્તાન્તકમ્ ।
તસ્યોર્ધ્વં ચ શતાર્ધકે ચ મુનિભિર્વૃદ્ધયાઙ્ગુલીઃ ષોડશ
પાદ માનમિદ બ્રુવન્તિ મુનય. શૂન્યં દ્વય ચાષ્ટમિ· ॥ ૧ ॥

પાયાની ઊંડાઈનુ પ્રમાણુ એક હાથના પ્રાસાદને સોળ આગળ ઊભી જમીન ખોદી પાયો નાખવો. બે ગજે બત્રીશ આગુલ; ત્રણ ગજે ૪૮ આગુલ અર્થાત્ બે ગજ ઊંડા, ચાર હાથને ૬૪ આગુલ, ચાર હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રત્યેક હાથે સોળ સોળ આગુલની વૃદ્ધિ કરવાથી ૮૦૦ આગુલ અર્થાત્ ૩૩ હાથ—આઠ આગળ ઊંડા પાયો ખોદવા મુનિજનોએ કહેલુ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

યદ્યેવ શિથિલા મહી ચ તદવ પૂર્તિસ્તતઃસ્થા શિલા
દીર્ઘપાણિવસુપ્રયુક્તમપિ તચ્છુદ્ધાર્ધ્યસયુક્તકમ્ ।
શદ્ધાયામત એવ શિલ્પરચને કાર્યા તથા પુષ્પિકા
પ્રાયઃ શર્કરિકાખ્ય આલ્યવિધૌ વ્યાચષ્ટ વિદ્યાનિધિઃ ॥ ૨ ॥

જો ભૂમિ શિથિલ = નરમ હોય અને શુદ્ધ વર્ણની હોય તો ૮૨ બ્યાશી આગુલની ઊંડાઈ સુધી પાયો ખોદવો નીચે શર્કગ અર્થાત્ પત્થરની કાકરીના થરો નાખીને પાયો ભરવો. તે ઉપર ખરશિલા મુકવી. એ રીતે શિલ્પરચનાના વિષયમા ભવનનિર્માણનો પ્રારંભ કરવો તેવુ વિદ્યાનિધિએ કહેલુ છે.

૧૯ પાયાની ઊડાઈ કેટલી લેવી તેનુ પ્રમાણ કોઈ ગ્રથમા હજુ સુધી જોવામાં આવેલ નથી તે અહી સૂ. વીરપાલ કહે છે. તેણે એવુ પ્રમાણ કયા પ્રદેશમા કયા પ્રકારનુ ભૂમિતળ નિશ્ચિત કરીને આપેલ હશે તે આપણે જાણતા નથી ભૂમિ કઠણ કે નરમ, શિથિલ કે પહાડી હોય તે સ્થાનિક, પ્રાદેશિક શિલ્પિવર્ગ નિર્ણય કરી શકે એથી સૂત્રધાર રાજસિંહે વાસ્તુસારમા અને અપરાજિતમા કહેલુ છે કે .

પાષાણાન્તં જલાન્તં વા વાલુકાન્ત ખનેદ્ ભૂમિં ॥

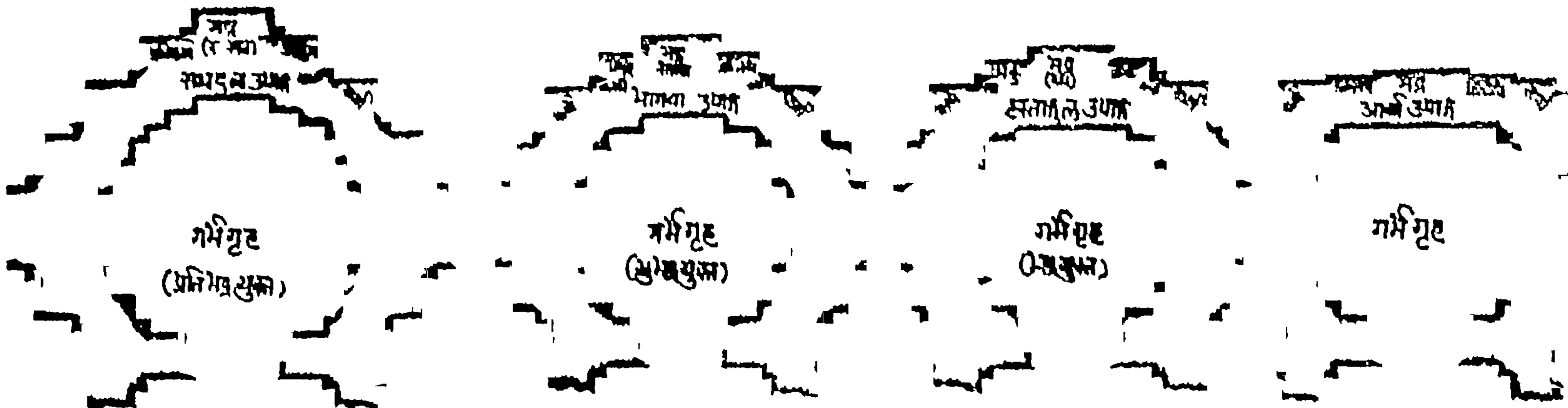
પાષાણવાળી ભૂમિમા થોડી ઊંડાઈએ પાયો ખોદવો શર્કરા-કાકરાવાળી ભૂમિ આવે ત્યા સુધી ઊડાઈ રાખવી ગુજરાત જેવા રેતાળ પ્રદેશમા વાલુ=રેતી આવે છે ત્યા સખત બાઝેલી રેતી આવે ત્યા સુધી પંદરવીશ ફૂટ ઊંડો પાયો ખોદવો. અગર તો પાણી આવે ત્યા સુધી પાયો ખોદવો. પરતુ જળ આવવું જ જોઈએ, તેવો આગ્રહ ન રાખવો ભૂમિ નીચે ઊડો પાયો લેવાના બે ઉદ્દેશો છેઃ એક તો પાયાનુ કામ ઉપરનુ વજન ખમી શકે તેટલુ થાય અને બીજો ઉદ્દેશ શલ્યશોધન પણ થઈ જાય. ભૂમિશુદ્ધિ શલ્યશોધનથી થાય

उपजाति

क्षेत्र विधेयं चतुरस्रकं न पूर्णं न पाददृढनिश्चलं न ।
खरशिला विधेया हस्तैकपादाङ्गुलवृद्धितश्च ॥ ३ ॥
पञ्चान्तिकं वै दशविंशहस्तमर्द्धाङ्गुलैर्वृद्धिरथो तदूर्ध्वम् ।
शतार्द्धहस्तं न तदर्धवृद्धिः स्थूला शिला चाङ्गुलविंशतिश्च ॥ ४ ॥

પ્રાસાદક્ષેત્ર ચતુષ્કોણ કરવું. તેના પાયાગા દ્દઢ અને નિશ્ચલ ભીંતોને બરાબર પૂરી ભૂમિ તળે ખરશિલા સ્થાપન કરવી. ખરશિલાની જાડાઈનું પ્રમાણ એક હાથના પ્રાસાદને ૭ આગુલ, બે હાથથી પાચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને એકેક આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી, છથી દશ અને વીશ હાથ સુધીનાને પ્રત્યેક હાથે અર્ધા અર્ધ આગુલની વૃદ્ધિ કરવી, તેથી વધુ પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે ¼ આંગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવું. એ રીતે પચાસ હાથે ખરશિલાની વીશ આગુલ સુધીની જાડાઈ થવી જોઈએ. ૩–૪

ગર્ભગૃહમા અંદર ઉપાગો કરવાથી ગર્ભગૃહ થોડો વિસ્તૃત થાય છે.

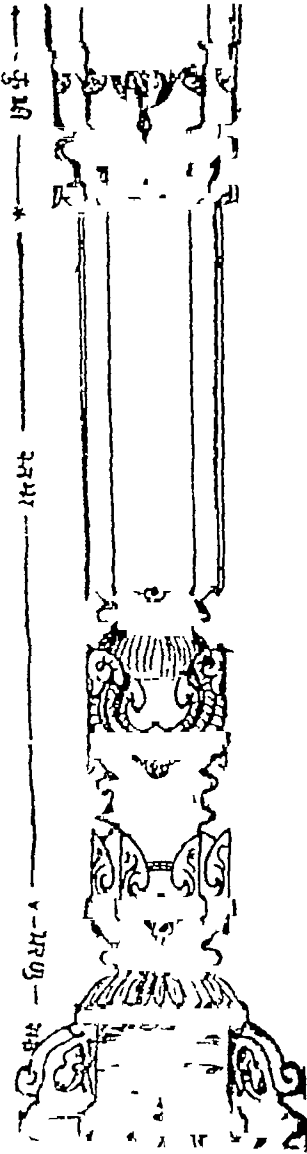

ગર્ભગૃહના અંદરનાં, ત્રણ સ્વરૂપ, ચોરસ, સુભદ્રયુક્ત, પ્રતિભદ્રયુક્ત.

ભિત્તીબહારના ઉપાંગોમા નીકાલાના ચાર ભેદ, ૧ સમદલ, ૨ ભાગવા, ૩ હસ્તાંગુલ, ૪ આર્યા.

उपजाति

भित्तमान् -

ગર્ભગૃહના ઉદયમા
સાડાનવ ભાગના
સ્તંભના છોડનો
ઉદયમાન

द्र(दृ)ढासनस्योर्ध्वं भिट्ट विधेयं
प्रासादके हस्तयुगाङ्गुलानाम् ।
अष्टाङ्गुलानां करपञ्चके च
पादोनसूर्याङ्गुलक दशानाम् ॥ ५ ॥
हस्तप्रमाणं करविंशतिं च
वृद्धयाङ्गुलैका करयुग्मके च ।
गतार्द्धहस्त तु हि पादवृद्धिर्-
जिनाङ्गुलाना च सपादयुक्तम् ॥ ६ ॥

હવે ભિટ્ટમાન કહે છે દઢાસન અર્થાત્ ખરશિલાની ઉપર ભિટ્ટ સ્થાપન કરવુ એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આગુલ ઊંચુ ભિટ્ટ જાણવુ, એથી પાચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રતિહસ્તે એકેક આગુલની વૃદ્ધિ કરના પાચ હાથને આઠ આગુલનુ ભિટ્ટમાન ઊપજે. છથી દશ હાથ સુધીનાને પ્રતિહસ્તે પોણા પોણા આગુલની વૃદ્ધિ કરતા દશ હાથના પ્રાસાદને પોણાબાર આગુલ ઊંચુ ભિટ્ટમાન ઊપજે અગિયારથી વીશ હાથ સુધીનાને પ્રતિહસ્તે અર્ધા અર્ધા આગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવુ (ત્યારે ૧૬।।। આગુલ વીશ હાથને ઊપજે) વીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રતિહસ્તે $\frac{1}{4}$ આગુલની વૃદ્ધિ કરતા પચાસ હાથના પ્રાસાદને સવાચોવીશ આગુલનુ ભિટ્ટમાન ઊપજે. ૫–૬

इन्द्रवज्रा

भिट्टोच्छ्रये मानमुशन्ति वृद्धा-
स्त्वेकद्वये वा त्रितय तदूर्ध्वम् ।
मौक्तिकल्पं च पादोनपुष्पं
हस्व तदर्धं तृतीय यशश्च ॥ ७ ॥
तुर्यांशकैर्हि निर्गमः क्रियेत्
चित्रविचित्रैर्विविधैश्च पुष्पै· ।
अत्रापि चोर्ध्वं रचयेद्धि पीठं
मानं भिट्टे चेदमुदीरितं बुधैः ॥ ८ ॥

ભિટ્ટના ઉદયમાનમા વૃદ્ધજનો ત્રણ થર કરી એક પર બીજુ અને ત્રીજું એ રીતે ત્રણ ભિટ્ટના થરની રચના કરે છે પ્રથમ ભિટ્ટથી બીજું ચતુર્થાશ ન્યૂન-કરવું. ત્રીજું ભિટ્ટ પ્રથમનાથી અર્ધ પ્રમાણ કરવુ. તેના નામો મૌક્તિક, પુષ્પક અને યશ એમ ક્રમથી ત્રણના ત્રણ નામો જાણવા.

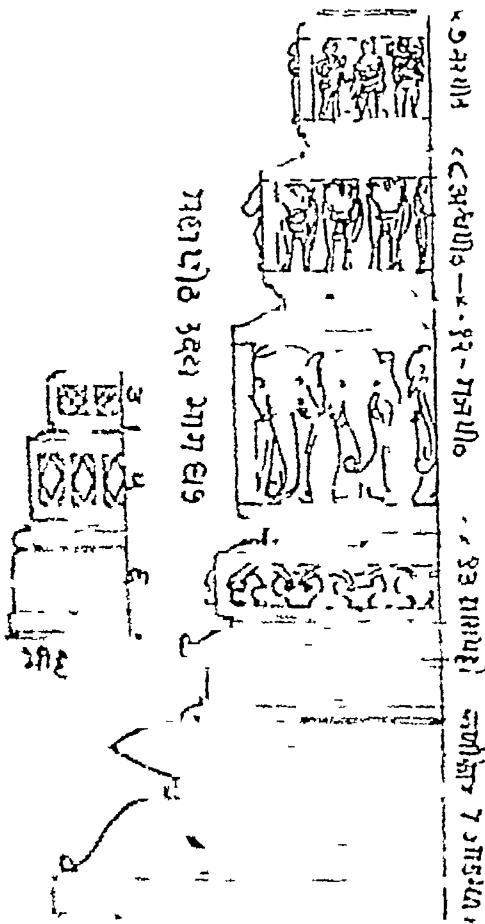
એ ત્રણે પ્રકારના ભિટ્ટોના પ્રત્યેકના ચતુર્થાંશ નીકાલા રાખવા. તે ભિટ્ટ ચિત્રવિચિત્ર જુદી જુદી પુષ્પાદિની રચનાથી સુશોભિત કરવા. ભિટ્ટની ઉપર પીઠની સુંદર રચના કરવી એવું શિલ્પશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ કહ્યુ છે. ૭-૮

માલિની

પીઠમાનમ્—

उदयमपि च पीठे हस्तसङ्ख्यानुकूलं
दिनयशशिकलाया अङ्गुलैश्चाष्टचन्द्रे ।
विधुनयनकराख्यैरन्वित मानमुक्तं
विबुधवरमुनीन्द्रै रामहस्त प्रासादे ॥ ९ ॥

सकलनिलयमान विश्वकर्मामितेन
जिनयुग्म(ग)युतसङ्ख्या प्रोच्यते तुर्यहस्ते ।
दशद्विदशसमेता षट् च त्रिंशच्छतार्धे
युगमुवनकरैको वृद्धिरुक्ता क्रमेण ॥ १० ॥

પીઠ અને મહાપીઠના થર

પીઠનો ઉદય હસ્તસંખ્યાથી અનુકૂળ રાખવો. એક હાથના પ્રાસાદને બાર આંગુલ ઊંચુ પીઠ કરવુ બે હાથને સોળ આંગુલ ત્રણ હાથને અઢાર આંગુલ, પીઠનુ ઉદયમાન વિદ્વાન મુનીન્દ્રોએ કહેલ છે ૯

ચાર હાથના પ્રાસાદને ૨૮ આંગુલ, પાંચથી દશ હાથના પ્રત્યેક ગજે ચાર ચાર આંગુલ વૃદ્ધિ કરવી. દશથી વીશ સુધીનાને ત્રણ ત્રણ આંગુલ, વીશથી છત્રીસને બબ્બે આંગુલ અને છત્રીશથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને એકેક આંગુલની વૃદ્ધિ પ્રતિહસ્તે ક્રમશઃ કરતા જવુ. સર્વ પ્રકારના પ્રાસાદને પીઠનુ ઉદયમાન આ જાણવું એવુ શ્રી વિશ્વકર્માનુ કથન છે. ૧૦

शार्दूलविक्रीडितम्

[२०]न्यूनाधिक्यमिदं सपर्क्षमुनिभिर्मध्योत्तमा कन्यसौ
एकैकं त्रिविधं वदन्ति मुनयो मानं विधेय त्रिभिः ।
हीने हीनफलं करोति कुमतिं वृद्धौ विनाशं स्त्रियाः
[२१]न्यूनाधिक्यमिदं च नैव सकलं विज्ञाय कार्यं नरैः ॥ ११ ॥

પીઠમાન જે કહ્યુ તે મધ્યમાન જાણવુ. તેનો પાચમો અંશ હીન કરવાથી કનિષ્ઠમાન અને પાચમો અંશ અધિક કરવાથી જ્યેષ્ઠમાન જાણવુ એમ પીઠોદયના મુખ્ય ત્રણ ભેદ જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કહ્યા. હવે તે પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો કરવાથી પીઠોદયના નવ ભેદો થાય આ નવ ભેદથી પણ જે હીન કરે તો હીન ફળની પ્રાપ્તિ થાય, અને જો વૃદ્ધિ કરે તો સ્ત્રીનાશનું અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય. આ બધુ જાણીને ઉદયના માન પૂર્વ રીતેથી જાણી કરીને નવ ભેદોમાથી પણ ન્યૂનાધિક કરવું નહીં ૧૧

उपजाति

भद्रं सुभद्रं कमलं विधेय वसुन्धरा सिंहमथैव व्योम ।
खगेश-हंस-वृषभं च पीठमाधाररूपं गिरिमेखलाया ॥ १२ ॥

---

૨૦ જ્ઞાનરત્નકોશ, દીપાર્ણવ અને ક્ષીરાર્ણવમા પીઠમાન કહેલ હોય તેથી હીન કરવાનુ કહ્યુ છે અહી વીરપાલે કહેલા નવ ભેદના કથનનુ તે સમર્થન કરે છે.

अर्धभागे त्रिभागे वा पीठ चैव नियोजयेत् ।
स्थानमानाश्रयं ज्ञात्वा तत्र दोषो न विद्यते ॥
ज्ञानरत्नकोश अने क्षीरार्णव

પીઠના આપેલ માનથી અરધા કે ત્રીજા ભાગના પીઠની યોજના સ્થાનમાનનો આશ્રય જાણીને કરવી. તે રીતે ઓછું કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. અહીં પીઠમાન દીધેલ છે તે ક્ષીરાર્ણવ અને દીપાર્ણવને મળતુ છે.

૨૧ પીઠમાનના નવ ભેદ કહ્યા તેનુ એક દષ્ટાત માનપ્રમાણ લેવાથી સ્પષ્ટતા થઈ જાય છે ૭ ગજ નવ આગુલના પ્રાસાદનુ પીઠનુ મધ્યમાન ૩૯ આંગુલ આવે છે. તેનુ જ્યેષ્ઠ માન ૪૬।। આગુલ અને કનિષ્ઠ માન ૩૧ આંગુલ થાય છે તે પરથી દષ્ટાત રૂપ નવ ભેદના માનપ્રમાણ અને નામ આ નીચે આપેલા છે

ભેદનામ	માપ			ભેદનામ	માપ		
ભદ્ર	૪૬।।।	આ	જ્યેષ્ઠમાન	વસુધર	૩૫।।	આ.	મધ્યજયેષ્ઠમાન
સુભદ્ર	૩૯	આ.	જ્યેષ્ઠમધ્યમાન	સિંહ	૨૮।।	આં.	મધ્યમધ્યમાન
કમલ	૩૧	આ	જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠમાન	વ્યોમ	૨૨।।।	આ	મધ્યકનિષ્ઠમાન

ભેદનામ	માપ		
ગરુડ	૨૮।।	આ.	કનિષ્ઠજ્યેષ્ઠમાન
હંસ	૨૨।।।	આ	કનિષ્ઠમધ્યમાન
વૃષભ	૧૮।	આં.	કનિષ્ઠકનિષ્ઠમાન

ઉપર કહેલા નવ ભેદોના ક્રમિક નામ કહે છે.

૧ ભદ્ર, ૨ સુભદ્ર, ૩ કમલ, ૪ વસુન્ધર, ૫ સિંહ, ૬ વ્યોમ, ૭ ગરુડ, ૮ હંસ, ૯ વૃષભ, એ નવ નામો જાણવા. જે રીતે પર્વતને મેખલા આધારરૂપ છે, લિંગને પીઠ આધારરૂપ છે એ રીતે પ્રાસાદને પીઠ આધારરૂપ છે. ૧૨

અલંકૃત મહાપીઠ ગજાશ્વનરપીઠ પર—મંડોવરના ખુરકનો થર અને કુંભાનો અંશ

માલિની

પીઠવિમાન

उदय(म)पि च मान मागसदल्या त्रिपञ्च
उदय इह विमार्गैर्भाजित' पीठनन्दे. ।
कणमपि च रसारोच्छायकी मागवह्नि
स तदुपरि प्रासवेदैर्ह्यिप्पिका स्यागमेकम् ॥ १३ ॥

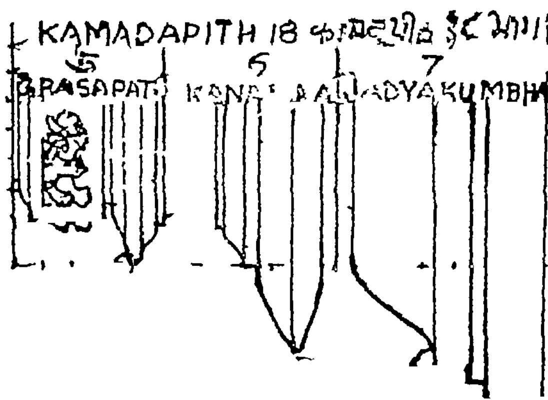
રવિ-દિગ્-વસુમાર્ગૈર્દન્તિવાજિનરાણાં
ગજપતિગજપીઠં ભૂમિભાગે નરેશે ।
વનપતિનરપીઠમશ્વપીઠ દિનેશે
[22]સકલનિલયરૂપં પીઠહીન ન કુર્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પીઠના થર-વિભાગ કહે છે. પીઠના ઉદયમાનમા ૫૩-ત્રેપન ભાગ કરવા. તેમા નવ ભાગનો જાડંબો; કર્ણિકા છ ભાગની; ત્રણ ભાગની છાજલી; ચાર ભાગની ગ્રાસપટ્ટી; એક ભાગની ચિપિકા; બાર ભાગનુ ગજપીઠ; દશ ભાગનુ અશ્વપીઠ અને આઠ ભાગનુ નરપીઠ કરવુ. એ રીતે ત્રેપન ભાગ જાણવા. ગજપીઠ અને નરપીઠ રાજાઓના પ્રાસાદોમા. શ્રીમત ઠરાવે તેવા પ્રાસાદને નરપીઠ કરવુ. સૂર્યના પ્રાસાદને અશ્વપીઠ કરવુ એ પ્રકારે સર્વવિધ પ્રાસાદના સ્વરૂપો ઈષ્ટ છે. પ્રાસાદ પીઠ વગરનો ન કરવો. ૧૩-૧૪

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

પીઠથરનિર્ગમ

જાડ્યાન્ત નિર્ગમ ચ પીઠકરણે દ્વાવિંશતેર્માગતઃ
યુગ્મવહ્નિયુગ ચ યુગ્મસહિત સાર્દ્ધદ્વય છાદ્યકી ।
ભાગે સાર્દ્ધત્રયં ચ તત્ર કર્ણિકા જાડ્યં તથા પઞ્ચમિઃ
હીનાધિક્યમિદં ચ માનમુદિત નાશ. સ્રિયો વાજિનઃ ॥ ૧૫ ॥

કામદપીઠ

પીઠના નીકાલા ૨૨ બાવીશ ભાગના જાડબા સુધીના રાખવા. તેમા ક્રમશઃ નરપીઠ નીકાલો બે ભાગ, અશ્વપીઠનો ત્રણ ભાગ; ગજપીઠનો ચાર ભાગ; છાજલીનો સાડાચાર ભાગ; કર્ણીનો સાડા ત્રણ, જાડંબાનો નીકાલો પાચ ભાગ એ રીતે બાવીશ ભાગ પીઠનિર્ગમના જાણવા આગળ કહેલા માનથી ઓછુવત્તુ કરવાથી સ્ત્રી અને અશ્વસંપત્તિનો નાશ થાય છે. ૧૫

૨૨ પીઠના પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ વૃક્ષાર્ણવ, ક્ષીરાર્ણવ, દીપાર્ણવ અને જ્ઞાનરત્નકોશમા આપેલા છે. આશ્ચર્ય છે કે અપરાજિતપૃચ્છા જેવા મોટા ગ્રથમા પીઠ વિશે ૫૯ વિભાગનો એક જ પાઠ છે. ઉપર્યુક્ત ગ્રથમા પીઠના પ્રકાર ત્રણ કહ્યા છે તેના ત્રણ કે ચાર જુદા જુદા થરવિભાગના પીઠથર આપેલા છે

૧ મહાપીઠ ગજ, અશ્વ અને નરપીઠ સાથે કામદપીઠને મહાપીઠ કહેલ છે નર અને ગજપીઠ સિવાય અશ્વપીઠવાળા કે અશ્વ અને નરપીઠના પીઠ કહ્યા છે. એમ ઓછાવત્તા પીઠ કરવાનુ અન્ય ગ્રથોએ કહ્યુ છે. શિવના પ્રાસાદને વૃષભપીઠ અશ્વપીઠના સ્થાને વૃક્ષાર્ણવમા કહ્યુ છે દેવીમંદિરોમા અશ્વપીઠના સાથે રથની પંક્તિ કરે છે વૃક્ષાર્ણવમા ૬૧ વિભાગમાં ગજ, અશ્વ, માતૃ અને નરપીઠ એમ ચાર પીઠ કહેલ છે માતૃપીઠના સ્થાને રથની પંક્તિ કહે છે

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

પ્રાસાદોદયમાન

व्यासे हस्तसुरालये तदुदये हस्तैकनागाङ्गुलं
युग्मे युग्मकरौ च मङ्गलमुनी रामैश्च तत्त्वाङ्गुलैः ।
वेदे वेदकरास्तु तत्समुदये युक्ता गुणैरङ्गुलैः
हस्ते वाणमिते सुरालय इदं(यमिदं)दीर्घे पृथुत्वे समम् ॥ १६ ॥

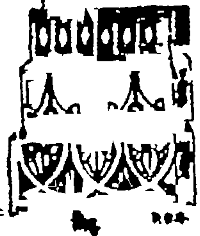
पञ्चोर्ध्वं दशक कर प्रति वृहद्धस्ताङ्गुलाः षोडशं
तस्योर्ध्वे ह्युदयं च हस्तपृथुत्वं हस्तैकसूर्याङ्गुलम् ।
व्यासे त्रिंशकरे हस्त-उदयः पञ्चान्विताष्टादशः
प्रासादेऽपि शतार्द्धहस्तपृथुले हस्तैकनागाऽङ्गुलाः ॥ १७ ॥

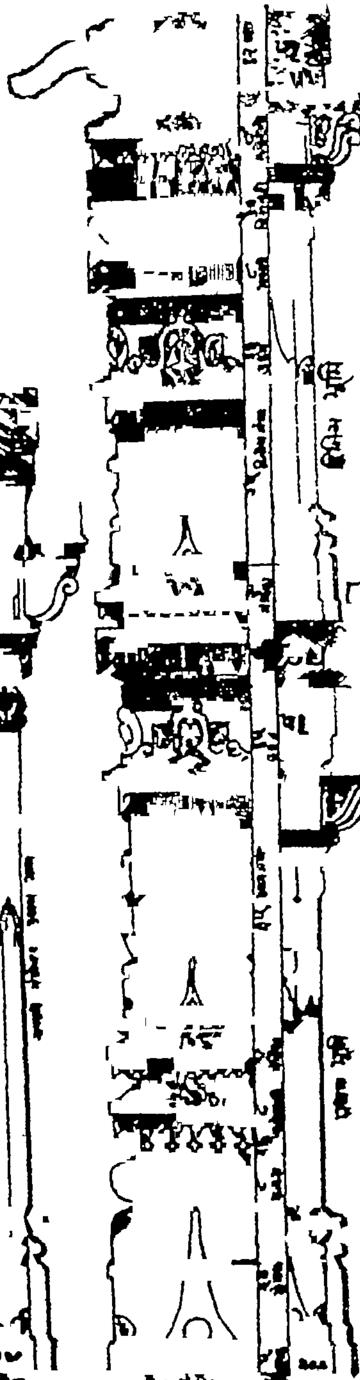
ઉદયમાન

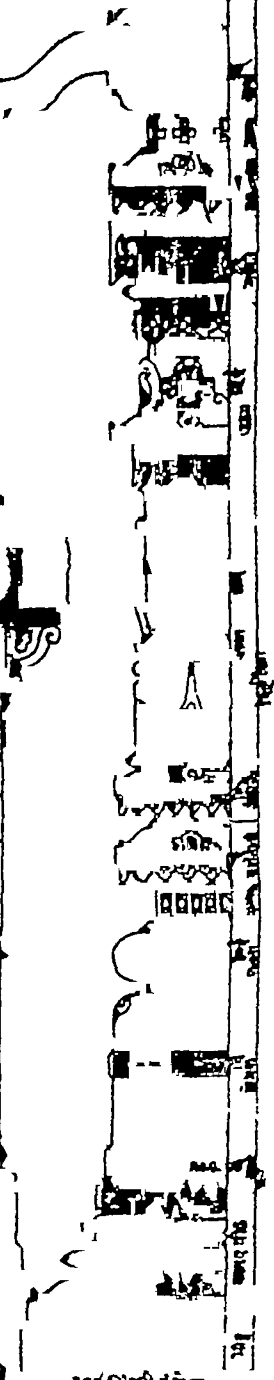
ગજ	પ્રા. તિ.	દીપાર્ણવ	ક્ષીરાર્ણવ	
૧	૧ ૮ આ.	૧.૧	૧.૯	
૨	૨.૮	૨.૧	૨.૭	
૩	૩.૫	૩ ૧	૩.૫	
૪	૪.૩	૪ ૧	૪.૧	
૫	૫.૦	૫.૧	૫.૧	
૬	૫.૧૬	૫.૧૨	૫.૨૩	
૭	૬.૮	૬.૧	૬.૧૭	
૮	૭ ગજ	૬.૧૨	૭.૯	
૯	૭.૧૬	૭.૧	૭ ૧૯	
૧૦	૮ ૮	૭.૧૨	૮.૧	
૧૩	૯.૨૦	૯.૧	૧૦.૭	૧૫ ગજ
૨૧	૧૩ ૨૦	૧૨ ૧૭	૧૨.૧૩	૨૦ ગજ
૨૯	૧૭.૨૦	૧૬.૭	૧૪ ૧૭	૨૫ ગજ
૩૦	૧૮.૫	૧૬.૯	૧૭.૧	૩૦ ગજ
૪૦	૨૧ ૧૩	૨૦.૧૪	૨૧.૧૩	૪૦ ગજ
૫૦	૨૪.૨૧	૨૪.૧૯	૨૫.૦	૫૦ ગજ

૨ કામદપીઠ—શિલ્પિવર્ગ પાંચ થર કહે છે. તેમાં જાડબો, ક્ણી, અંતરાળ, છાજલી અને ગ્રાસપટ્ટીના પાંચ થર થાય છે કેટલાક સાંધાર પ્રાસાદમા હારમ અને શત્રુંજય આદિનાથને કામદપીઠ કર્યું જોવામાં આવે છે.

૩ કર્ણપીઠ કર્ણપીઠમા જાડબો અને કણીના બે થર છે સામાન્ય પ્રાસાદો કે પંક્તિબદ્ધ દેવકુલિકાઓમાં આવુ કર્ણપીઠ થાય છે

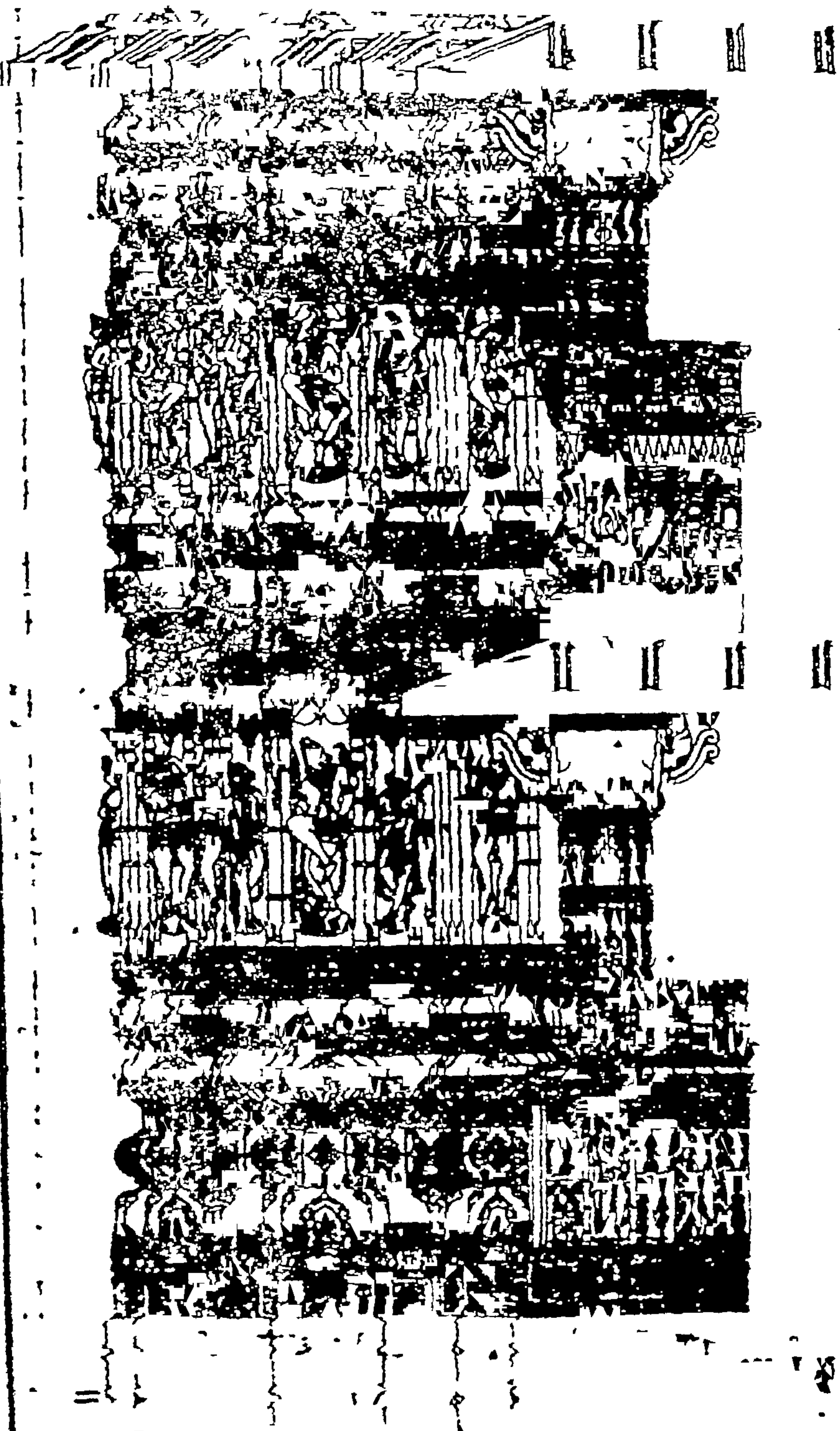

૧૮૪ ભાગનો મંડોવર

મેરુ મંડોવર બે ભૂમિયો

ઉપર ૭૭ ભાગના નીચે ૧૦૮ ભાગનો

૧૬૯ ભાગનો મંડોવર

ચિત્રવાળા આધાર પ્રાસાદનો એક છાદ્ય દ્વયજ ઘાનો બે ભૂમિનો મેરૂમંડોવર

પ્રાસાદ વ્યાસ રેખાયે એક હાથ હોય તો તેની ઊંચાઈ એક હાથ આઠ આંગુલ રાખવી, બે હાથનાને બે હાથ આઠ આગુલ, ત્રણ હાથનાને ત્રણ હાથ પાચ આગુલ; ચાર હાથનાને ચાર હાથ ત્રણ આંગુલ; પાચ હાથના પ્રાસાદને સમાન પ્રમાણ અર્થાત્ પાચ હાથની ઊભણી રાખવી. પાચથી દશ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે સોળ સોળ આગુલની વૃદ્ધિ કરવી. અગિયારથી ઓગણીશ હાથનાને પ્રત્યેક હાથે બાર બાર આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી ત્રીશ હાથના પ્રાસાદની ઊભણી અઢાર હાથ ને પાચ આગુલની રાખવી. એકત્રીશ હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદોને પ્રત્યેક હાથે આઠ આઠ આગુલની ઊભણીમા વૃદ્ધિ કરતા જવુ. એ રીતે પ્રાસાદનુ ઉદયમાન પીઠથી છજ્જાના મથાળા સુધીનુ જાણવું. ૧૬–૧૭

પીઠોર્ધ્વે હ્યુદયં વિભજ્ય વસુધા યાવત્ છાદયા(દ્યા)ન્તિકં
ભાગ વેદ્યુગ ચ ચન્દ્રસહિત ભાગે વિભક્તે પુન ।
આદૌ પઞ્ચપદ ખુર નિગદિતં કુમ્ભસ્તથા વિંશતિ
તસ્યોર્ધ્વે કલશ પદ ચ વસુભિઃ સાર્દ્ધદ્વય પત્રિકા ॥ ૧૮ ॥

કાપોતી—

કાપોતી વસુમઞ્ચિકા નવવદૈર્જઙ્ઘા ચ વાણસ્ત્રિભિઃ
તિર્ય્યંશૈર્નનુ ચોદ્ગમસ્તુ ભરણી નાગૈશ્ચ દિક્પાલિકા ।
ભક્ત પૂર્વકપોતિકાન્તરમિદં ભાગદ્વયસાર્દ્ધકં
[૨૩]છાદય(દ્ય) ચોર્ધ્વે ત્રયોદશ તુ નિગમ દિગ્ભિશ્ચ મણ્ડોવરમ્ ॥ ૧૯ ॥

પીઠ ઉપરથી એટલે પ્રાસાદના ભૂમિતળથી છજ્જા સુધીની ઊભણીના આપેલ માનના ૧૪૪-એકસો ચુંમાળીસ ભાગ કરવા. તેમા ખરો પાચ ભાગનો, વીશ ભાગનો કુભો, આઠ ભાગ કલશ, અઢી ભાગ અ ધારી, આઠ ભાગ કપોતાલી, નવ ભાગની મચ્ચિકા, પાંત્રીશ ભાગની જંઘા ઉદય, પંદર ભાગનો દોઢિયો, આઠ ભાગની ભરણી, દશ ભાગની શિરાવટી, આઠ ભાગ કેવાળ, અઢી ભાગ અ ધારી, તે ઉપર તેર ભાગનુ છજુ કરવુ છજ્જાનો નીકાલો દશ ભાગ રાખવો. એ રીતે એકસો ચુમ્માલીસ ભાગનો નાગરાદિ મંડોવર જાણવો. ૧૮-૧૯

૨૩ અ મૂળ પ્રાસાદની બાહ્ય ભીતમા ઉપર્યુક્ત મ ડોવરના ઘાટ દેવરૂપાદિ થાય છે જો આગળ ગૂઢમ ડપ હોય તો તેના બાહ્ય ભાગમા મ ડોવરના ઘાટ રૂપ થાય છે મ ડોવરને સીરાવટી સાથે તેર થર છે. સીરાવટી સિવાય બાર થરના મ ડોવર વિશેષ છે તેરમી શતાબ્દીના ઠક્કર ફેરૂના વાસ્તુસાર ગ્રંથમાં છજ્જા પર પહાડ પ્રકારના થરની મ ડોવરમાં ગણના કરી છે અહી ૧૪૪ ભાગનો મ ડોવર કહ્યો છે ૧૨૮ ભાગના, ૧૬૯ ભાગના અને ૭॥ ભાગના પણ મ ડોવર કહ્યા છે.

અલ્પદ્રવ્ય વ્યય કરનારને મ ચિકા ઉદ્ગમના થરો રહિત મ ડોવરને જ ઘારૂપ ન કરવાનુ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યુ છે

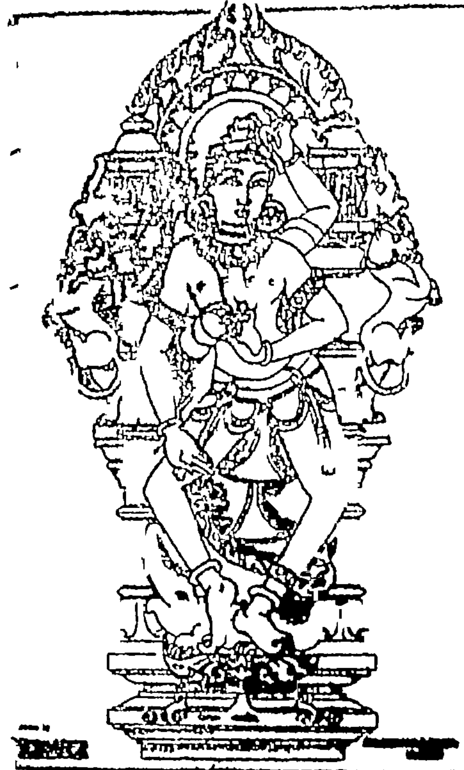
વ જ ઘાના ઊભા થરમા દેવદેવીઓ, દેવાડગનાઓ, દિક્પાલો, તાપસમુનિ, વ્યાલ આદિના ઊભા સ્વરૂપો ઓછાવત્તા પ્રમાણમા કરવાનુ કહ્યુ છે આ સર્વ મ ડોવર નિર ધાર પ્રાસાદના જાણવા

ક સાધાર પ્રાસાદોને બે જંઘા અને ૧ છજાવાળા સળંગ મ ડોવર અ દર બે ભૂમિ મજલાના ઉદયના થાય છે. પહેલી જ ઘા પરના ઉદ્ગમના સમસૂત્રે મ ડપની અંદરના પાટ ભારવટ એક સૂત્રમા કરવાનુ કહ્યુ છે

દિશાના દિક્પાલો

પૂર્વના ઇંદ્ર દક્ષિણના યમદેવ ઉત્તરના કુબેર

પશ્ચિમે વરૂણદેવ

પાતાળના અનંત દિક્પાલ

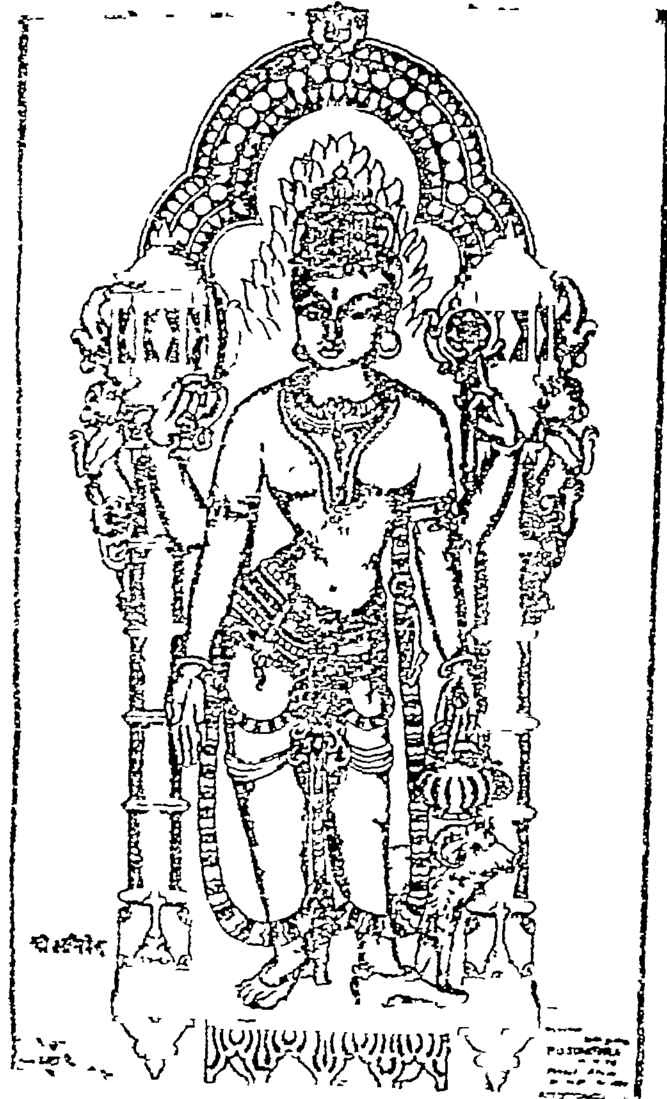
ઊર્ધ્વ બ્રહ્મા

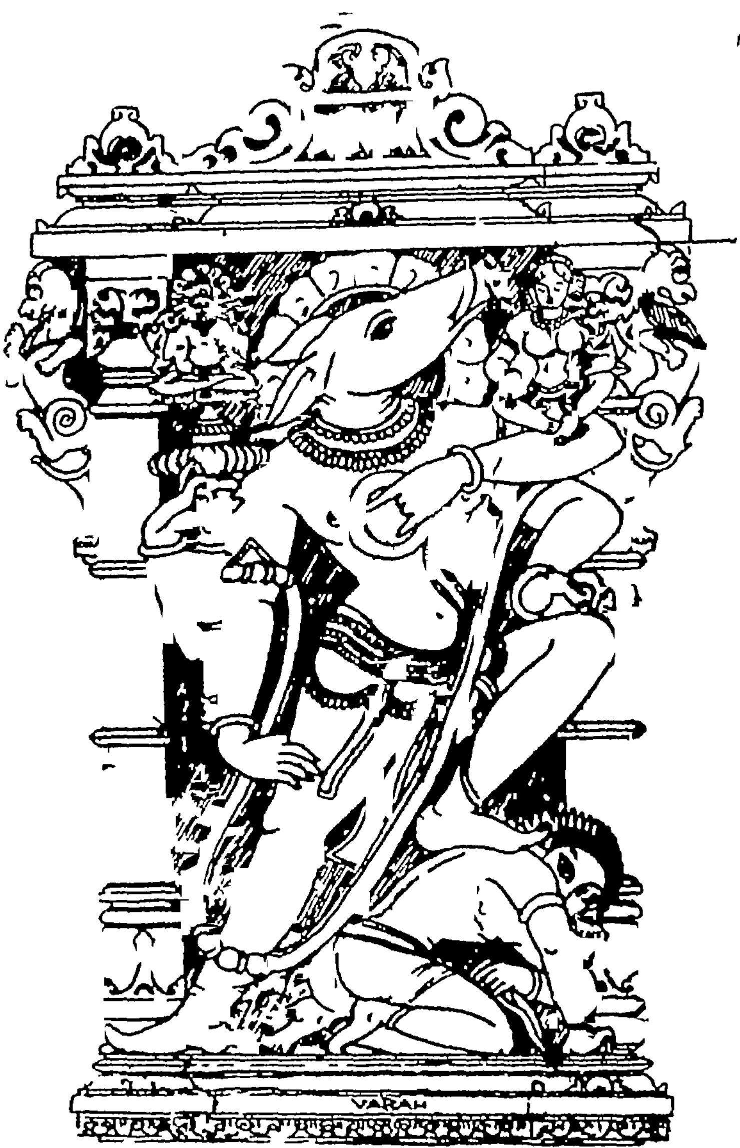
જંઘાના પાણીતારમાં તાપસ મુનિ

જંઘામાં સ્ત્રીપુરુષ યુગ્મ

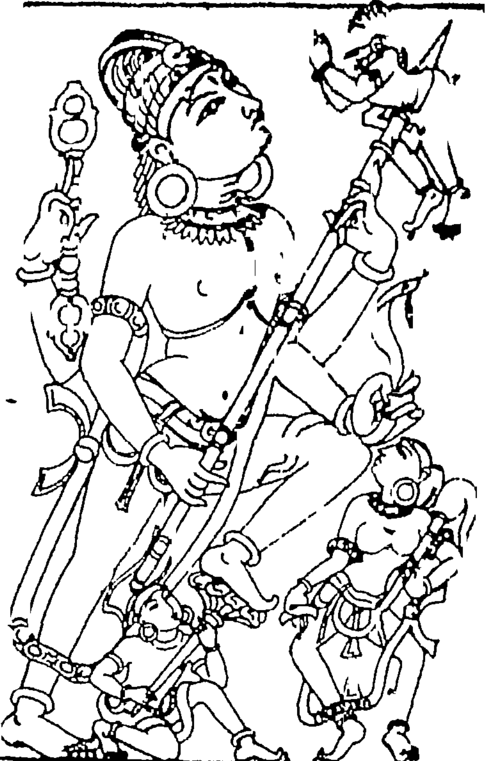
અગ્નિદેવ દિક્પાલ

ગવાક્ષમા વારાહ

ગવાક્ષમા ઉર્ધ્વ તિલક શિવ

અંધકેશ્વર શિવ

ત્રિપુરાન્તક શિવ

નૃત્યશિવ

शार्दूलविक्रीडितम्

द्वारमान—

द्वारं चन्द्रकलाङ्गुलैस्तदुदयो हस्तैकदेवालये
युग्मे रामयुगे च हस्तनिलयवृद्ध्याङ्गुला षोडशः ।

हस्ते भद्रपुरालये तदुदयो द्वारस्य षट् सप्तभिः
यावद्धस्तशतार्द्धकं तदुदिता वृद्धिस्तु युग्माङ्गुलाः ॥ २० ॥

એક હાથના પ્રાસાદને સોળ અ ગુલ ઊંચુ દ્વાર કરવું. બે, ત્રણ ને ચાર હાથના પ્રત્યેકને સોળ સોળ અ ગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવુ. પાચ હાથથી આઠ હાથ સુધીનાને ત્રણ ત્રણ અ ગુલની વૃદ્ધિ કરવી. આઠ હાથના પ્રાસાદને છોતેર અ ગુલ દ્વાર ઉદયમાન થાય નવથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે બબ્બે અ ગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવુ ૨૦

शार्दूलविक्रीडितम्

[२४]दीर्घार्धेन तु व्यास एव विबुधैर्व्यासकलांशाधिके ।
द्वारं विद्धि सुशोभनं च नलिनं कर्णं ह्ययो विन्यसेत् ॥

द्वारव्यासतदर्धतः समुदयेऽयोदुम्बरं शस्यते ।
कुम्भस्यार्धत्रिभागपादरहितं हीनो उदुम्बरम् ॥ २१ ॥

૨૪ અહી દ્વારવિષયમા સ ક્ષિપ્ત કહેલું છે. ત્રિ-પ ચ-સપ્ત નવ શાખા વિષય આવશ્યક હોવાથી પૂર્તિરૂપ અહીં પ્રસ્તુત કરુ છુ

नवशाखा महेशस्य देवाना सप्तशाखिकम् ।
पंचशाखा सार्वभौमे त्रिशाखा मण्डलेश्वरम् ॥

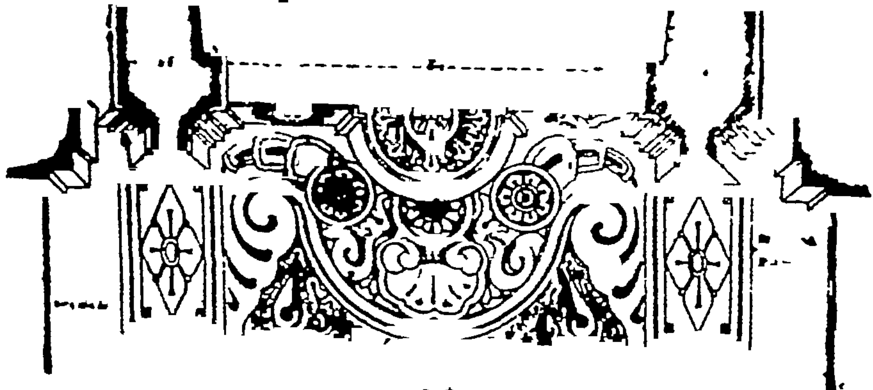
શિવ મહેશના દેવાલયમા નવ શાખાનુ દ્વાર કરવુ, સર્વ દેવને સપ્તશાખા, સાર્વભોમ ચક્રવર્તીના મહેલને પ ચશાખા, અને માડલિક રાજાઓને ત્રિશાખાવાળુ દ્વાર કરવુ

अथ त्रिशाखा—सुभगा

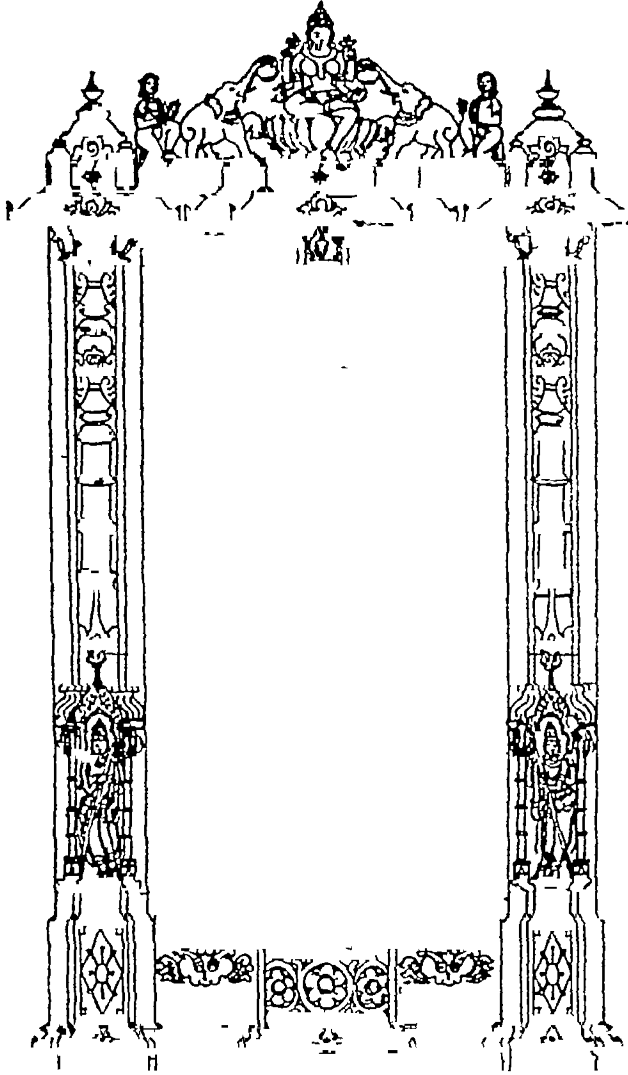
चतुर्भागाङ्कितं कृत्वा त्रिशाखो वर्तयेतम् ।
मध्ये द्विभागिक रूप स्तम्भैकनिर्गमम् ॥ १० ॥

पत्रखल्वादिभागं कोणिका स्तम्भमध्यत ।
चतुर्थांशसपादेन द्वारपालकृतोदयम् ॥ ११ ॥

ત્રિશાખાની જાડાઈમા ચાર ભાગ કરવા. વચલો રૂપસ્ત ભ બે ભાગનો, પહોળો અને એક ભાગ નીકળતો કરવો, તેની બેઉ બાજુ પત્રશાખા અને ખલ્વશાખાઓ એકેક ભાગની કરવી તેની વચ્ચે એકેક ખૂણી શોભા માટે કરવી શાખાની ઊચાઈના ચોથા ભાગમા સવા ભાગનો દ્વારપાળ ઊ ચો કરવો.

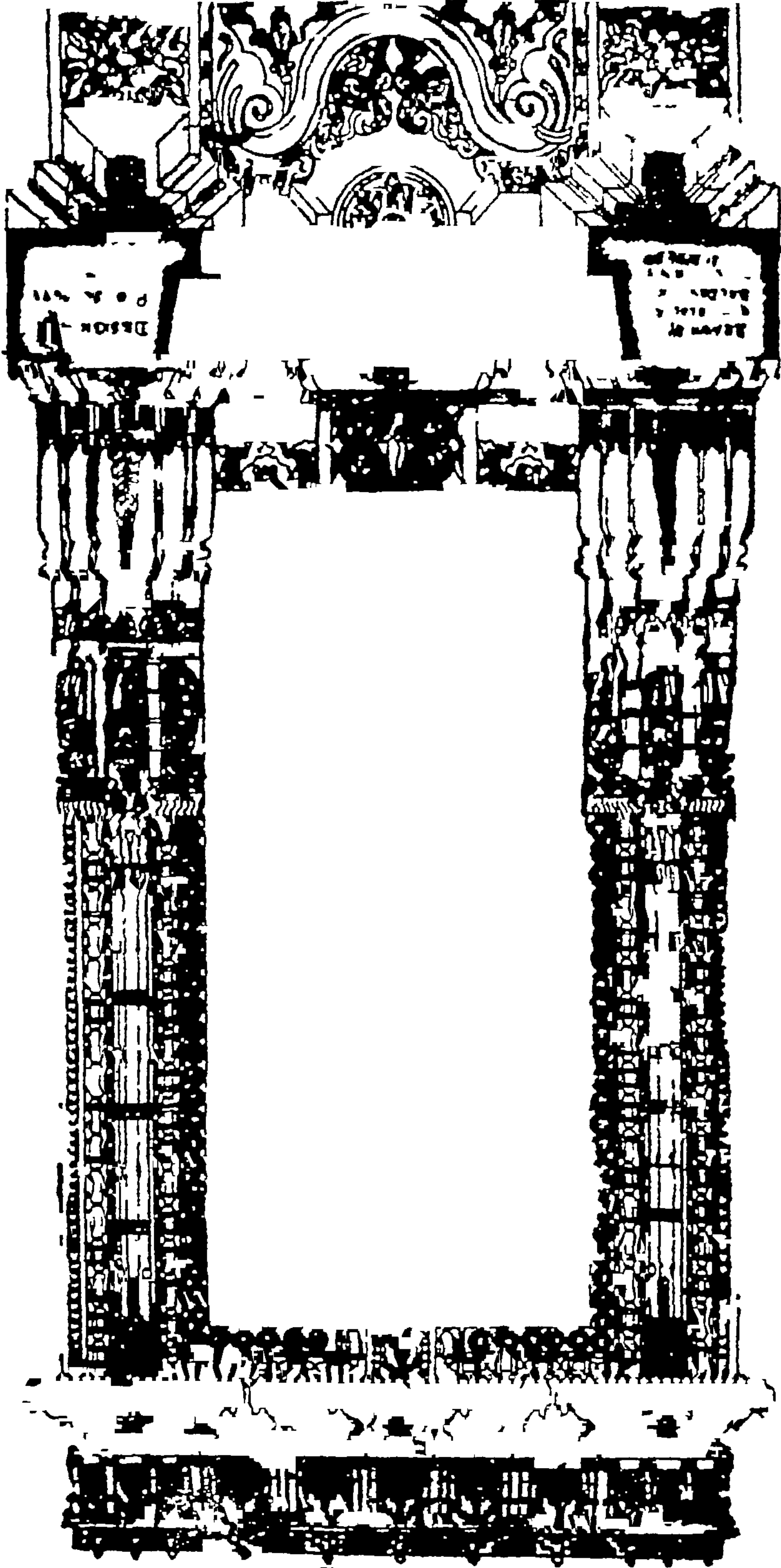

પંચશાખા દ્વાર અને અર્ધચંદ્ર

પંચશાખા દ્વાર તળ અને અર્ધચંદ્ર

સમશાખાદ્વાર અને અર્ધચંદ્ર

દ્વારવિસ્તાર કહે છે-દ્વારની ઊંચાઈના પ્રમાણથી અર્ધ ભાગે દ્વાર પહોળુ રાખવુ એવુ વિદ્વાનોએ કહ્યુ છે. દ્વારોદયનો સોળમો અંશ વિસ્તારમા અધિક રાખે તો દ્વાર સુદર દેખાય છે. પ્રાસાદની કર્ણરેખા બરાબર ફરકે એવો ઉંબરો સ્થાપન કરવો.

અથ પંચશાખા-મેદિની

पत्र(त्र)शाखा च गन्धर्वा रूपस्तम्भतृतीयके ।
पुनः गन्धर्वं खल्वशाखी पञ्चशाखा विधीयते ॥ १२ ॥

પચશાખાના જાડાઈમા છ ભાગ કરવા. ૧ પત્રશાખા, ૨ ગન્ધર્વશાખા, ૪ મધ્યમા રૂપસ્તભ બે ભાગ પહોળો, ૪ ફરી ગન્ધર્વશાખા અને પાંચમી ખલ્વશાખા (સિંહશાખા) એ રીતે પચશાખાની વિધિ જાણવી રૂપસ્તભ બે ભાગનો, બાકીની ચાર શાખા એકેક ભાગની કરવી

સપ્તશાખા-હસ્તિની

पत्रशाखा च गन्धर्वी रूपशाखास्तृतीयकम् ।
स्तम्भशाखो भवेन्मध्ये रूपशाखा तु पञ्चमी ॥ १३ ॥

षष्ठी स्यात्खल्वशाखा च सिंहशाखा च सप्तके ।
प्रासादकर्णसंयुक्ता - सिंहशाखाग्रसूत्रत ॥ १४ ॥

સપ્તશાખાની જાડાઈમા આઠ ભાગ કરવા. ૧ પત્રશાખા, ૨ ગન્ધર્વશાખા, ૩ રૂપશાખા, ૪ મધ્યનો રૂપસ્તંભ (બે ભાગ), ૫ રૂપશાખા, ૬ ખલ્વશાખા, ૭ સિંહશાખા જાણની. પ્રત્યેક ઉપશાખા એકેક ભાગની અને મધ્યનો રૂપસ્તભ બે ભાગનો કરવો. પ્રાસાદની રેખાકર્ણની બરાબર સમસૂત્રે ફરકે તે રીતે સિંહશાખા અને પત્રશાખા એકસૂત્રે રાખવા.

નવશાખા-પદ્મિનિ

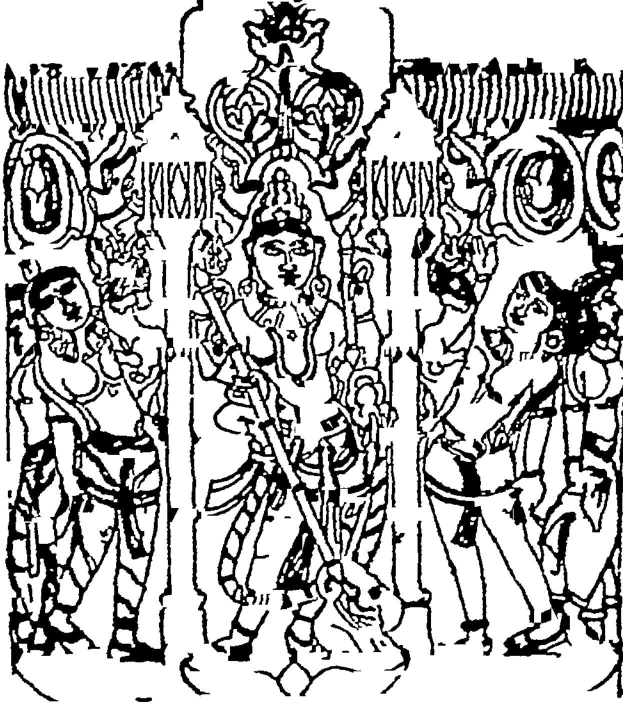
पत्रगन्धर्वसंज्ञा च रूपस्तम्भस्तृतीयकम् ।
चतुर्थी खल्वशाखा च गन्धर्वा चैव पञ्चमी ॥ १५ ॥

रूपस्तम्भस्तथा षष्ठी रूपशाखा ततः परम् ।
पत्रशाखा च सिंहस्य मूलकर्णेन संस्थिता ॥ १६ ॥

નવશાખાની જાડાઈમા અગિયાર ભાગ કરવા. તેમાં બે રૂપસ્તંભ બબ્બે ભાગના અને બાકીની ઉપશાખાઓ એકેક ભાગની સમજની. ૧ પત્રશાખા, ૨ ગન્ધર્વશાખા, ૩ રૂપસ્તમ્ભ, ૪ ખલ્વશાખા, ૫ ગન્ધર્વશાખા, ૬ બીજો રૂપસ્તભ, ૭ રૂપશાખા, ૮ ખલ્વશાખા, ૯ સિંહશાખા જાણવી પત્રશાખા અને સિંહશાખાઓ મૂળ રેખાના સમસૂત્રે રાખવી.

અપરાજિતમા શાખાની જાડાઈમા આંચ દેવાનુ કહ્યુ છે બીજા કોઇ ગ્રન્થમા ત્રિશાખા ષષ્ઠાશ, પચશાખા પચમાશ, સપ્તશાખા ચતુર્થાશ અને નવશાખા તૃતીયાશ ભાગે વિસ્તારમા રાખવાનુ વિધાન છે, શાખામા જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તેના પ્રતિહાર દ્વારપાળના સ્વરૂપો યથોક્ત દિશાના કરવા, વિષ્ણુ મદિરના દ્વારશાખામા દશાવતાર—જૈનોમા વિદ્યાદેવીઓના સ્વરૂપો કરે છે પ્રાચીન મદિરોની શાખામા ગંગાજમનાના સ્વરૂપો થતા

એક કુંભ બરાબર ઉંબરો રાખે, બીજુ કુંભીથી અર્ધ ભાગે, ત્રીજું કુંભીથી ત્રીજા ભાગે, ચોથું કુંભીથી ચોથા ભાગે ઉંબરો ગાળવો (નીચે ઉતારવો) એમ ચાર વિધાન કહ્યા.[૨૫]

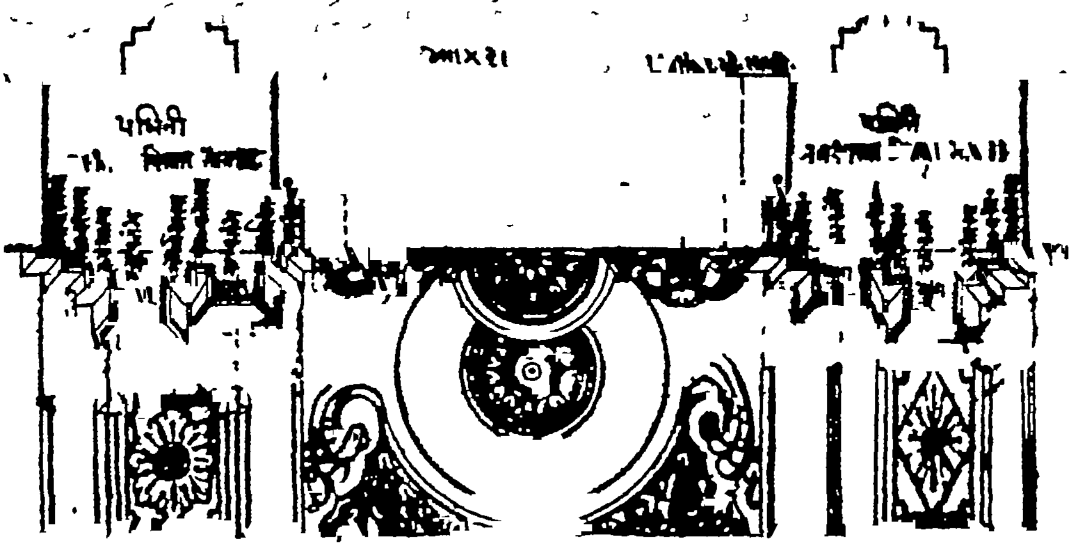
શાખાઉદયના ચાર ભાગમાથી સવા ભાગના શાખાના રૂપનો ઠેરો

शार्दूलविक्रीडितम्

अर्धचन्द्र

देर्घ्ये व्याससमो हि चन्द्र उदितस्त्वर्धेन विस्तारत
अर्द्धे चन्द्र इदञ्च गल्लकमलं शाखोदरे पादुका ।
स्याप्य चात्र खुरान्तिक पुनरिदं चन्द्रस्य पीठं समं
तस्योर्ध्वे क्रियते ह्युदम्बरविधि. पूजाप्रतिष्ठादिकम् ॥ २२ ॥

૨૫ કુંભી ઉદમ્બર ગાળવા સબધમા શિલ્પીવર્ગમા વિવાદ છે. એક વર્ગ એવુ માને છે કે ગાળવો–ઉતારવાનો હોય ત્યારે તલકડો અને કુંભીઓ પણ ઉતારવી જોઈએ–પ્રતિપક્ષ એવી માન્યતા ધરાવે છે કે कुम्भकेन समा कुम्भी स्तम्भश्चैवोदुम्बरम् । કુંભી અને તલકડા ઉતારવા જોઈએ નહિ શાસ્ત્રકાર તો ઉબંરો ઉતારવાનુ કહે છે, પણ તેની સાથે તલકડા કે કુંભીઓ ગાળવાના ન હોય વિવાદ મધ્યસ્થ દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો સાધારપ્રાસાદમા ઉબરા સાથે કુંભી પણ નીચે ઉતારેલી કેટલાક જૂના દાખલામા જેવામાં આવે છે હું એમ નથી કહી શકતો કે બન્ને પક્ષ જૂઠા છે, ગ્રન્થમા આપેલા બ્લોક નકશામા તલકડાથી ઉંબરા ગાળેલા છે. બીજો પક્ષ તે એ માન્યતાથી ઉલટો છે. તે તો ઉંબરા સાથે તલકડા પણ નીચે ઉતારવા અને કુંભીઓ પણ ઉતારવાનું કહે છે

અર્ધચંદ્ર શંખોદ્વાર

(૧) (૫૦)
એક હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદના કૂર્મ શિલામાન, ભીટ્ટપીઠમાન પ્રાસાદોદયમાન અને દ્વારોદયમાન

પ્રાસાદહસ્ત	દીપાર્ણવ કૂર્મમાન	પ્રાસાદતિલક કૂર્મમાન	ભીટ્ટમાન	પીઠમાન	પ્રાસાદોદય-માન ગ. આ	દ્વારોદયમાન
૧	૪	૪	૪ અ	૧૨ અં	૧·૮	૧૬
૨	૬	૬	૫	૧૬	૧-૮	૧-૮
૩	૯	૮	૬	૧૮	૩·૫	૨·૦
૪	૧૨	૧૦	૭	૨૮	૪·૩	૨·૧૬
૫	૧૨॥	૧૨	૮	૩૨	૫·૧	૨·૧૯
૬	૧૩॥	૧૪	૮॥	૩૬	૫.૧૭	૨·૨૨
૭	૧૪।	૧૬	૯॥	૪૦	૬·૯	૩·૧
૮	૧૫	૧૮	૧૦।	૪૪	૭·૧	૩·૪
૯	૧૫॥।	૧૯	૧૧	૪૮	૭·૧૭	૩·૬
૧૦	૧૬॥	૨૦	૧૧॥।	૫૨	૮·૮	૩·૮
૨૦	૨૨	૩૦	૧૬॥।	૮૨	૧૩·૯	૪·૪
૩૦	૨૪॥	૪૦	૧૯।	૧૦૨	૧૮·૫	૫·૧
૪૦	૨૬	૫૦	૨૧॥।	૧૧૮	૨૧·૯	૫·૨૧
૫૦	૨૮॥।	૬૦	૨૪।	૧૨૮	૨૪·૨૧	૬·૧૭

દ્વારની પહોળાઈ બરાબર અર્ધચન્દ્ર (શંખોદ્વાર) લાંબો કરવો, તેની લંબાઈથી અર્ધ પહોળો નીકળતો રાખવો. તેમાં શંખ અને કમળપત્રાદિ કોતરવા. શાખા બરાબર બે બાજુ પદક કરવા. અર્ધચન્દ્રના ખરાના સમસૂત્રે રાખવું. અર્ધચન્દ્ર ઉપર ઉંબરાનું સ્થાપન અને વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠાદિ કરવા

ઉપજાતિ:

દ્વારવિસ્તારભેદ

સીમાસુ પાદેન च વિસ્તૃતં હિ દ્વારં યુત વૈ દ્વિગુણોચ્છ્રયેણ ।

વિસ્તીર્ણમેત્રોદયતઃ પદેન યુતં વરં શાખિકયા સમાનમ્ ॥ ૨૩ ॥

દ્વારવિસ્તારના ભેદ અને માન કહે છે. દ્વારની ઊંચાઈના અર્ધ ભાગે દ્વારવિસ્તાર એ એક ભેદ; દ્વારવિસ્તારમા ચોથો ભાગ મેળવીને દ્વાર પહોળું કરવુ તે બીજો ભેદ અને દ્વારોદયના ચોથો ભાગ (અર્ધ)માં મેળવીને દ્વારવિસ્તાર કરવુ તે ત્રીજો ભેદ જાણવો. એ વિસ્તાર બે શાખાના ગાળાનો જાણવો.[૨૬]

ઇન્દ્રવજ્રા

ઉત્તરઙ્ગ

દ્વારે દ્વયં વિંશવિભાગતશ્ચ નિમ્નોચ્છ્રયં ભાગત એવ ચાષ્ટૌ ।

શેષોચ્છ્રયં શાખવિભાગયુક્તં કુર્યાત્તયા ચોર્ધ્વતરતઃ ક્રમ ॥ ૨૪ ॥

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

શાખાવિસ્તારં(र)માનમન્ત્યમુદયં સાર્દ્ધં સપાદોત્તર

શાખામાગવિભાગગર્ભરચના શ્રીવિશ્વકર્મા કવિઃ ।

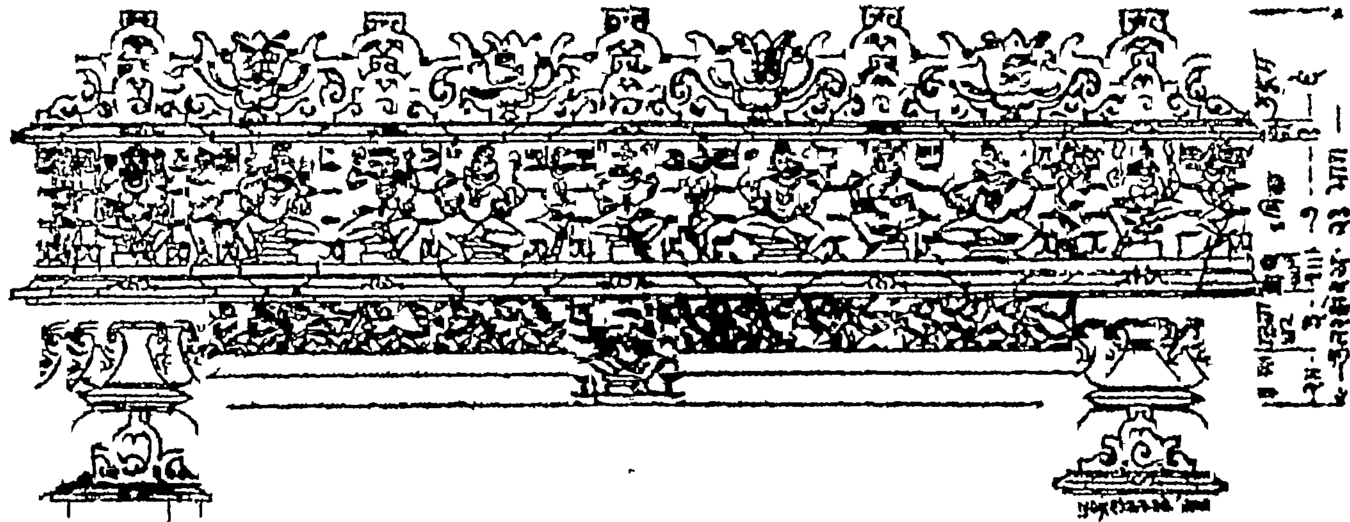
દ્વારે દીર્ઘવિભાગસપ્તમુનિર્મા રૂપ(पं) પદં ચાષ્ટમિઃ

[૨૭]છાદયે(द्ये) રૂપવિધાનતશ્ચ તિલકં નાનાવિધં તોરણમ્ ॥ ૨૫ ॥

---

૨૬ દ્વાર આટલું પહોળું કરવાનુ પ્રમાણ કોઈ ગ્રન્થમા અમારા જોવામાં આવેલ નથી. અહીં વિશેષતા છે સૂત્ર વીરપાલ જેવા વિદ્વાનને કોઈ પ્રાચીન ગ્રન્થનું પ્રમાણ મળ્યુ હોય. વર્તમાન કાળમા યજમાન દ્વાર પહોળું કરાવવાનો આગ્રહ રાખે છે. તેઓને આ સપ્રમાણ છે. દૃષ્ટાંત છ ગજના પ્રાસાદનું દ્વારોદય ૨ ગજ ૨૨ આ પ્રમાણ થાય તેમાં અય વિસ્તાર (અયવિસ્તાર) ૧ ગ ૧૧ અ નુ અને અહીં આપેલ બીજો ભેદ વિસ્તારનો ચતુર્થાંશ ઉમેરતા ૧ ગ ૨૦ આ થાય. તેનો ત્રીજો ભેદ દ્વારોદયમાં ચતુર્થાંગ ઉમેરતાં ૨ ગ-૧૪ અં. થાય. આ વિસ્તાર પ્રમાણે આટલું મોટું એકે ગ્રન્થમાં જોવામા આવેલ નથી. અહી તે નવીન છે.

૨૭ અહી ઉત્તરંગના આપેલા ૨૨ ભાગ અસ્પષ્ટ છે દીપાર્ણવ અ ૬મા અને જ્ઞાનરત્નકોશમાં આપેલા ૨૧ ભાગ આ રીતે છે શાખા વિભાગ ૨ા અઢી + તે પર ત્રણ ભાગ મધ્યમા બેઉ તરફ રાખવા + છાજલી ૧ાા પોણો ભાગ + પટ્ટિકા ૦ાા પોણો ભાગ (એટલે છાજલી કુલ ૧ાા ભાગ) તે પર રથિકા ૭ ભાગ (નીચે ઉપરની પટ્ટિકા કંઠ સહિત) તે પર ૧ ભાગ છજ્જ, સર્વોપરિ ઉદ્દ્ગમ ઘંટા ૬ ભાગ મળીને કુલ ૨૧ ભાગનુ માન પ્રાચીન મંદિરોમાં ઉત્તરંગના દૃષ્ટાંતરૂપ મળે છે.

દ્વારપર—ઉત્તરંગ

દ્વારના ઉત્તરંગની જાડાઈના ૨૨ ભાગ કરવા. તેનો મધ્ય ભાગ ૮ રાખવો. નીચેના ભાગની ઊંચાઈ શાખા–પ્રશાખા જેટલી રાખવી. બાકીના ઉપરના અર્ધ ભાગમા (છાજલી વગેરે) રાખવી. દ્વારની શાખા–પ્રશાખા વિસ્તાર–પૃથુમાન–ઉત્તરંગમા સવા-દોઢ ભાગ, ઉદયમા શાખાના ભાગ-વિભાગ-યુક્ત ગર્ભરચના કરવી. એવુ શિલ્પજ્ઞ વિશ્વકર્મા કહે છે. દ્વાર ઉપર ઉત્તરંગના સાત ભાગ શાખા–પ્રશાખામા માલાધર આદિ) રૂપ ભાગ આઠ અને ઉપર સાત ભાગ (દોઢિયા, ઘટા, ગ્રાસાદિ) એ રીતે ઉત્તરંગના ઉદયના બાવીશ ભાગ થયા. છાદિકાની ઉપર રૂપપદવિધાન પર નાનાવિધ તિલક અને તોરણાદિ નિર્માણ કરવા. ૨૫

शार्दूलविक्रीडितम्

भित्तिमान्—

प्रासादे त्वथ पञ्चमांशपृथुला भित्ति· पदे चैष्टके ।
काष्ट कर्म रसैस्तु सप्त रजता देवालये वा गृहे ॥
शेष गर्भगृहस्य भूमिरचना त्वर्धे पदे त्र्युम्बरे
निम्ना भूश्च सुरालयस्य पुरतः शस्त गृहं चोच्छ्र्यम् ॥ २६ ॥

પ્રાસાદ રેખાયે હોય તે વિસ્તારના પાચમા ભાગની પાષાણની ભીંતની જાડાઈ રાખવી. ઈંટના પ્રાસાદને ચોથા ભાગની ભીતો કરવી. કાષ્ઠનાને છઠ્ઠા ભાગની. ચાંદી ધાતુના પ્રાસાદને સાતમે ભાગે ભીંતો જાડી કરવી. બાકી રહ્યો તે ગર્ભગૃહ જાણવો. ઉબરાની ઊંચાઈના અર્ધ કે ત્રીજા ભાગે ગર્ભગૃહનુ ભૂમિતળિયુ ઊંચુ રાખવુ પ્રાસાદના આગળના ભાગે (મંડપ અને ચોકી ઉત્તરોત્તર) પ્રમાણથી નીચા રાખવા. ૨૬

उपजातिः

મંઢોવરસ્તમ્ભ સમન્વય

[૨૮]कुम्भी शिरस्तुल्यमुदुम्बरस्य स्तम्भस्य मान ह्युद्गमतुल्यमुक्तम्
भरणी भरण्यश्च कपोतशीर्षैः छाद्ये समाना पट्टपिण्डवृद्धि ॥ २७ ॥

મ ડોવરના થરવાળાના કુંભા–કુભી એક સૂત્રમા રાખવા...સ્તભ અને ઉદ્ગમ દોઢિયા એકસૂત્રમા, ભરણી બરાબર ભરણુ એકસૂત્રમા, કપોત અ તરાળ એ સરાના એકસૂત્રમા રાખવા પાદ અને છજુ એકસુત્રમા રાખવા. એ રીતે (નિરધાર) પ્રાસાદના થરવાળા અને સ્ત ભના છોડનો સમન્વય જાણવો. ૨૭

---

૨૮ અપરાજિત, ક્ષીરાર્ણવ, જ્ઞાનરત્નકોશ અને દીપાર્ણવમા

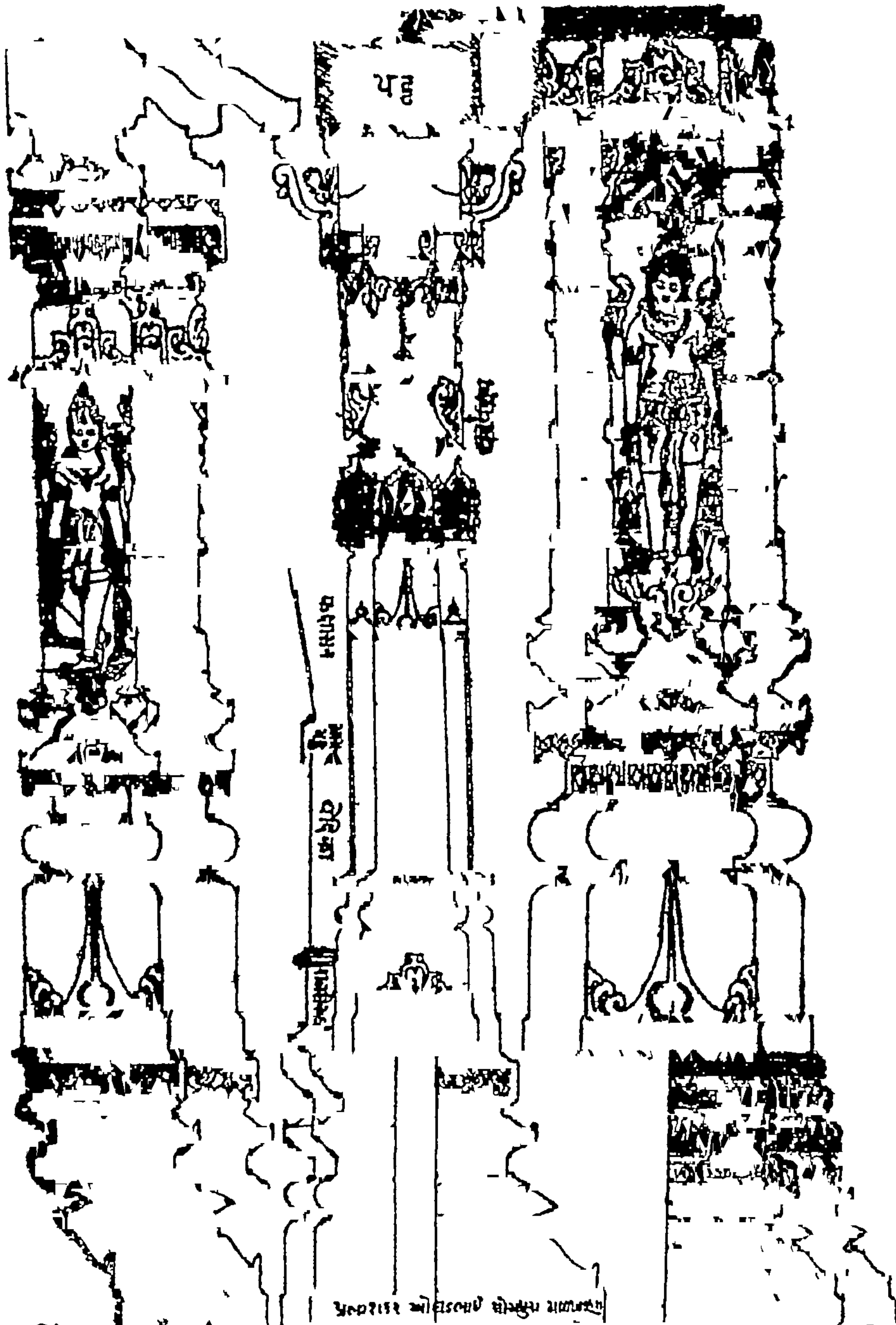
कुम्भी तु कुम्भके ज्ञेया स्तम्भो ज्ञेयो तथोद्गमम् ।
भरण्या भरणी ज्ञेया कपोताली तथा शिरः ॥ ५३ ॥

कूटछाद्यं पट्टसममर्द्धोदये करोटकः दीपार्णव अ ५

નિરંધાર પ્રાસાદને આ ગ્રંથનુ પ્રમાણ દીપાર્ણવાદિ ગ્રથોમા મ ડોવર સ્ત ભના સમન્વયને મળતા પ્રમાણ પ્રમાણે છે સાધાર પ્રાસાદ વિષે અહીં કહેલ નથી તેના સમન્વય જુદા હોય છે અ દરના સ્ત ભ, છોડ અને બહારના મોટા મેરુ મ ડોવરના સમન્વય નીચે પ્રમાણે

प्रासादोदयो भवेद्यत्र इदं मान तु कथ्यते ।
सभ्रमे महाऋषे उदय च अतः श्रुतु ॥ २७ ॥
कुम्भि उदुम्बरान्ते च स्तम्भ शिरं च जंघ्यो.
पट्टं च उद्गमान्तेन गेपभूमि विराजिते ॥ २८ ॥
प्रथमं कूटछाद्यं च उद्गमं छाद्यकीसमम् ।
द्वितीयातृतीयाभूमिपट्ट वै छाद्यकीसमौ ॥ २९ ॥
छाद्यान्ततेमादि पट्टउद्गमोदरसमम् ।
निर्दोषे तद्वेद्वाम्तु पादपट्टं तु छाद्यके ॥ ३० ॥

સાધાર પ્રાસાદના ઉદય મેરુમ ડોવરના થરમાન અને ભૂમિમજલા સ બધમા કહ્યુ છે સભ્રમ પ્રાસાદના મંડોવરના થરના સાથે, હે મહાઋષિ, અ દરના સ્ત ભોના છોડના ઉદય સમન્વય વિશે હવે સાભળો સાધાર પ્રાસાદની કુભી અને ઊ બરા એકસૂત્રમા રાખવા સ્ત ભ ભરણસરા જંઘામા સમાવવા પાટઉદ્ગમ દોઢિયાના થરમા મેળવવા બાકી ઉપરની જાણવી પહેલુ કૂટછાદ્યના પાટ દોઢિયાની છાજલીના સમસૂત્રમા રાખવાં. બીજી અને ત્રીજી ભૂમિમાં પણ પાટછાજલી સમસૂત્રે રાખવા ઉપરના છજા બરાબર પાટ એકસૂત્રમાં રાખવા પરતુ વચલી ભૂમિમા પાટ દોઢિયાના ઉદરમા સમાવવા

મંડોવર અને સ્તંભના છોડનો સમન્વય

સ્તમ્ભસ્વરૂપ

इन्द्रवज्रा

[२९]रुद्राभिधानं चतुरस्रकञ्च भद्रं तथा चैव सुभद्रयुक्तम् ।
सवर्धमानप्रतिभद्रयुक्तं स्तम्भा गजाशैगजस्वस्तिकाश्च ॥ २८ ॥

સ્તંભના સ્વરૂપ અને તેના નામાભિધાન—ચોરસ સ્તંભને રુદ્ર, ભદ્રવાળા સ્તંભને સુભદ્ર, પ્રતિભદ્રવાળા સ્તંભને સંવર્ધમાન અને અષ્ટકોણ સ્તંભને ગજ અથવા સ્વસ્તિક નામ કહ્યું છે.

शार्दूलविक्रीडितम्

સ્તમ્ભમાનપ્રમાણ

प्रासादोऽपि दशांशकं पृथुलं रुद्रांशकं भद्रकं
व्यासे हस्तयुगालये च पृथुलं सूर्यांशकं स्तम्भकम् ।
विश्वांश(विश्वेशो)निलयं वदन्ति विबुधाः शक्रांशकं पञ्चम
[३०]व्यासे दीर्घचतुर्गुणश्च सकलः स्तम्भस्तु कार्यो बुधैः ॥ २९ ॥

સ્તમ્ભમાન પ્રમાણ

ગજ	ક્ષીરા	દીપાર્ણવ	પ્રા.તિ.
૧	૪	૪	૪
૨	૬	૭	૬
૩	૯	૯	૮
૪	૧૧	૧૨	૧૨
૫	૧૩	૧૩॥	૧૩॥
૬	૧૫	૧૫	૧૫
૭	૧૭	૧૬॥	૧૬॥
૮	૧૯	૧૮	૧૮
૯	૨૧	૧૯॥	૧૯॥
૧૦	૨૩	૨૧	૨૧
૧૧	૨૫	૨૨॥	૨૨॥
૧૨	૨૭	૨૪	૨૪

ગજ	ક્ષીરા	દીપાર્ણવ	પ્રા તિ
૧૫	૩૦॥	૨૭	૨૭
૨૦	૩૩	૩૨	૩૨
૨૫	૪૧	૩૭	૩૭
૩૦	૪૬	૪૨	૪૪
૩૫	૫૧	૪૪॥	૪૫॥
૪૦	૫૬	૪૭	૪૮
૪૫	૫૯॥	૪૯॥	૫૦॥
૫૦	૬૩॥	૫૨	૫૩

૨૯ અન્ય ગ્રંથોમા સ્તંભના આકાર અને નામાભિધાન—

સ્તંભઆકાર (ગ્રંથોના નામ)	ચોરસ	ભદ્ર	પ્રતિભદ્ર	અષ્ટાશ	સોળાંશ	બત્રીશાશ	વૃત
પ્રાસાદ તિલક	રુદ્ર	સુભદ્ર	સંવર્ધન	સ્વસ્તિક			
ક્ષીરાર્ણવ અપરાજિત	રુચક	ભદ્રજ	વર્ધમાન	અષ્ટાશ્ર			
મત્સ્યપુરાણ	રુચક			વજ્રક	દ્વિવજ્રક	પ્રથિલક	વૃત
માનસાર	બ્રહ્મકાંત			વિષ્ણુકાંત	રુદ્રકાન્ત	સ્કંધકાન્ત	—

એ સ્તંભમા ચોરસ અષ્ટાંશ ગોળ વચમાં ઘટપલ્લવ આદિ અનેક પ્રકારથી અલંકૃત રૂપવાળા થાય છે

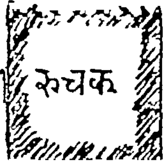
૩૦ વ્યાસથી ચતુર્ગુણ સ્તંભ દીર્ઘનુ પ્રમાણ ઈંટના જેવુ સ્થૂળ છે ઉપરના જે પાંચ પ્રમાણો આપેલા છે તે પાષાણના સ્તંભના સમજવા જુદાં પ્રમાણ દેવાનો હેતુ વાસ્તુદ્રવ્યની દૃઢતા પર આધારિત રહે છે પોરબંદર, ત્રાગધ્રા, જોધપુરી પત્થર માર્બલ વગેરે દ્રવ્યો પર આધાર રાખે છે.

પ્રાસાદોના સ્તભની જાડાઈનુ પ્રમાણ કહે છે. પ્રાસાદ રેખાએ વિસ્તાર હોય તેના દશાંશ અથવા એકાદશાશ સ્તભની જાડાઈનુ પ્રમાણ રાખવાથી તે ભદ્રનો સ્તભ જાણવો (ભદ્રસ્તંભ થાય છે.) પ્રાસાદમાનના બારમા, તેરમા અને ચૌદમા ભાગે સ્તભની જાડાઈ રાખવી. એ રીતે પાચ પ્રકારે સ્તંભની જાડાઈનું પ્રમાણ કહ્યુ સ્તંભની જાડાઈથી ચાર ગણી લબાઈ (ઈંટ કામમા) રાખવી એવુ વિદ્વજ્જનો કહે છે (પણ તે સ્થૂળમાન છે) ૨૯

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

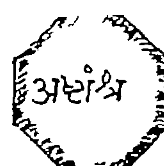
केचिद् हस्तसुरालये च पृथुलः कार्यस्तु वेदाङ्गुल ।
युग्मे त्वत्र रसाङ्गुलो हि विबुधे रामे च नागाङ्गुलः ॥
वेदे तत्र च सुरालये च कथितः स्तम्भश्च सूर्याङ्गुलः ।
इ(उ)च्छ्रायश्च(च)तुर्गुणो निगदित स्तम्भश्च शाखासम ॥ ३० ॥

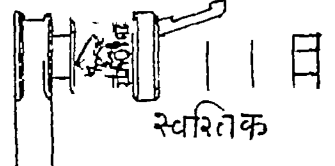
हस्ते सूर्य्यमिते तत प्रतिकर वृद्धिस्तु सार्धाङ्गुला ।
द्वात्रिंशत्करसम्मिते प्रतिकरे त्वेकाङ्गुला प्रोच्यते ॥
तस्योर्ध्वं च शतार्द्धक हि पृथुलश्चार्धाङ्गुलो हस्तके ।
कार्या शिल्पिवरेण स्तम्भरचना देवालयादौ क्रमात् ॥ ३१ ॥

સ્તંભના સ્વરૂપ અને નામાભિધાન

સ્તમ્ભની જાડાઈનું માન કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને સ્તભ ચાર આગળ જાડો રાખવો બે હાથને છ આગુલ, ત્રણ હાથ ને આઠ આગુલ, ચાર હાથ ને બાર આગુલ સ્તભ જાડો કરવો. સ્તંભવ્યાસથી સ્તભની ઊચાઈ ચાર ગણી રાખવી (સ્થૂળમાન ઈંટો જેવડુ છે) સ્તંભ શાખા સમાન જેટલા માપનો રાખવો. ૩૦ .

ચારથી બાર હાથ સુધીનાને પ્રતિહસ્તે દોઢ દોઢ આગુલની વૃદ્ધિ કરવી બારથી બત્રીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રતિહસ્તે એકેક આગુલની વૃદ્ધિ કરવી. બત્રીસથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હસ્તે અર્ધા અર્ધા આગુલની વૃદ્ધિ કરવી. દેવપ્રાસાદ અને રાજમહેલ આદિનુ પણ આ ક્રમથી સમજવું. ૩૧

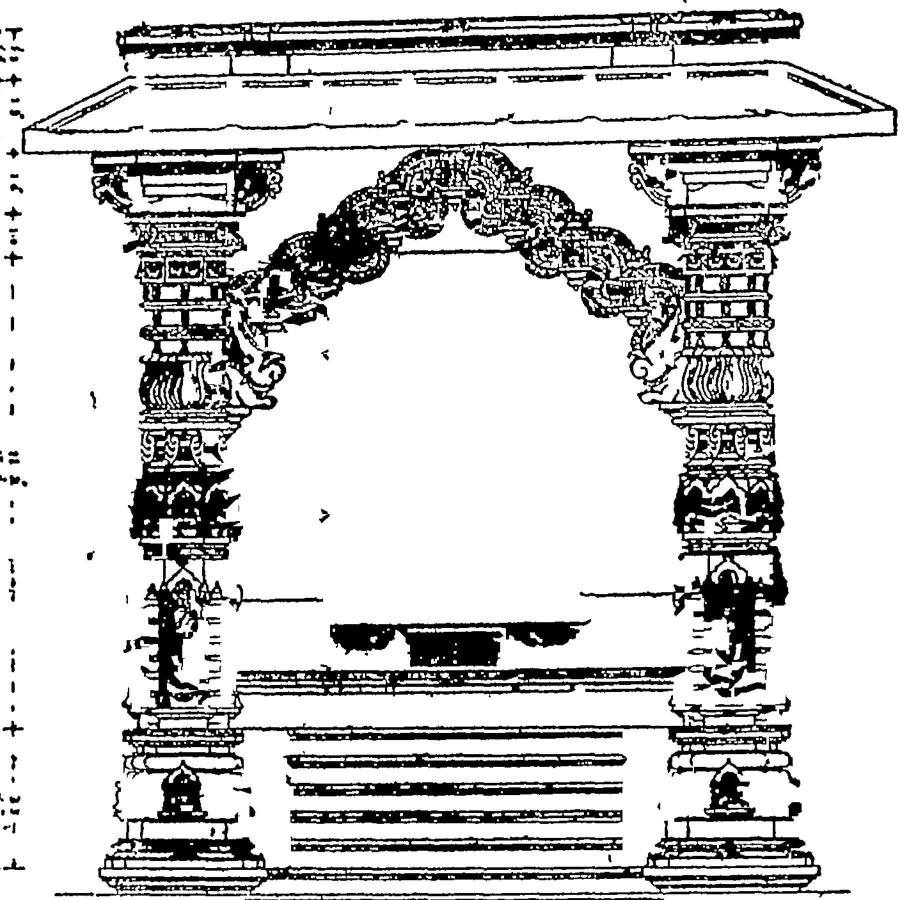
શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

स्तम्भोऽष्टास्र सुवृत(त्त)भद्रसहितो रूपेण चालङ्कृतो
युक्त पल्लवकैस्तथा भरणकं स्यात्ताल्वै सवृतम् ।
कुम्भी भद्रयुता कुमारसहित शीर्षं तथा किन्नराः
पत्र चेति गृहे न शोभनमिद प्रासादके शस्यते ॥ ३२ ॥

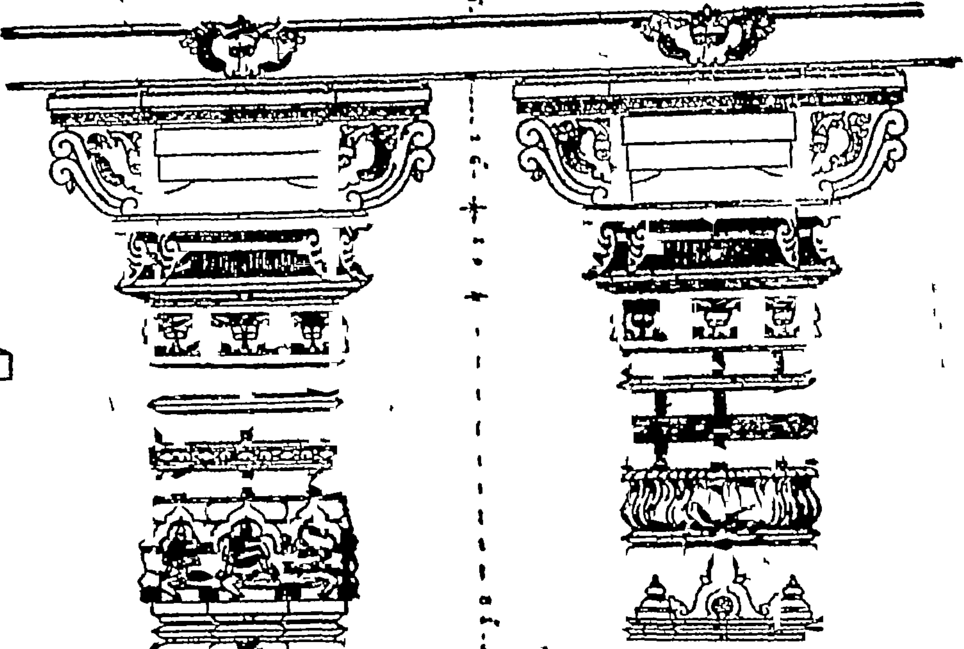
इति सूत्रधारवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे(वेशाया) प्रासादतिलके भीट्ट–पीठ–मण्डोवर–द्वार–भित्ति –स्तम्भ–प्रमाणाधिकारे तृतीयोऽध्यायः ।। ३ ॥

સ્તંભના છોડની રચના-સ્તભ અષ્ટાશ ગોળ ભદ્ર આદિથી કરવો. તેને રૂપથી અલકૃત કરવો ઘટ્ટ પલ્લવથી શોભતા સ્તંભો, પત્રાકાર, આચ્છાદિત ભરણુ, કુભી ભદ્રની રચનાવાળી, સરામા કુમાર, કિન્નર કે કીચકના રૂપવાળા (રૂપો) કરવા આવા સ્તભો દેવમંદિર કે રાજ-ભવનમા કરવાનુ કહ્યુ છે પરંતુ સામાન્ય ઘરોમા તેવા અલકૃત સ્તભો કરવા નહી. ૩૨

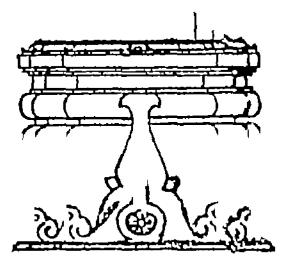
ઈતિ સૂત્રધાર વીરપાલે રચેલ પ્રાસાદતિલક ગ્રંથમા ભીટ્ પીઠ મ ડોવરદ્વાર ભિત્તિ સ્તભ આદિના પ્રમાણાધિકારનો સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરાએ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ સહિતનો ત્રીજો અધ્યાય.

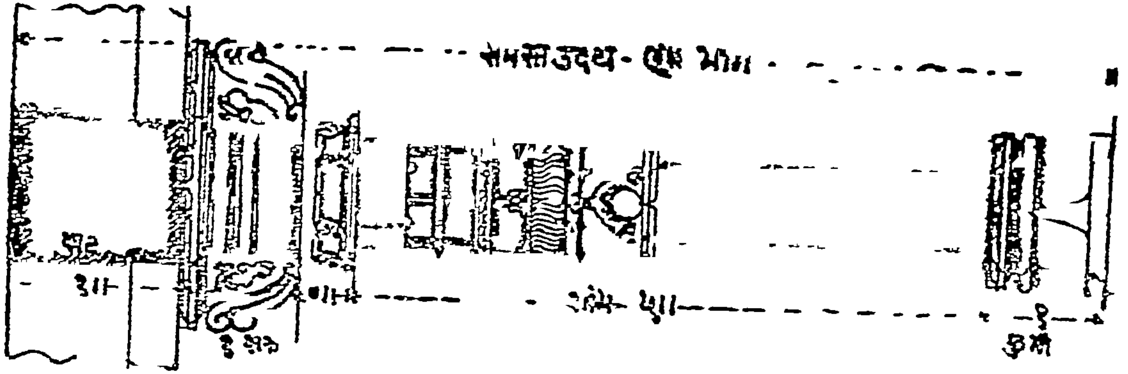
દ્વાર, રૂપવાલા સ્તભછોડ મદલ તોરણ સાથે

રૂપવાળો સ્તંભ

ઘાટવાળો સ્તંભ

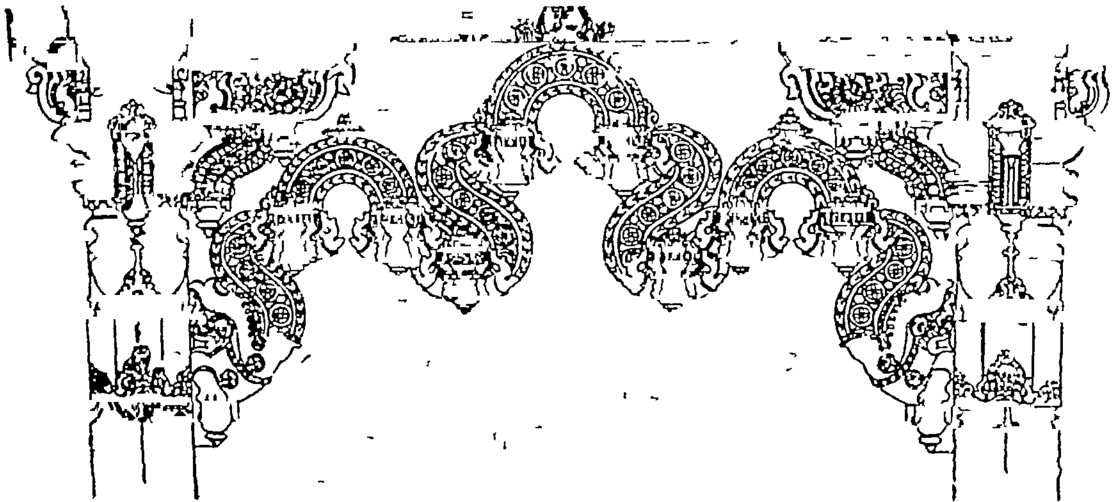

ઘટપલ્લવયુક્ત સ્તંભનો સંપૂર્ણ છોડ

ઈલિકા તોરણ

ગવાક્ષકા તોરણ

હીડોલક તોરણ

चतुर्थोऽध्यायः

इन्द्रवज्रा

દેવતાપદસ્થાપન —

प्रासादगर्भस्य दलं विधेयं द्वाराग्रखण्डं परिवर्जनीयम् ।
अन्यद् दल पञ्चविभागयुक्तं तस्मिन्विधेयानि निजासनानि ॥ १ ॥
यक्षादयश्च प्रथमे विभागे द्वितीयभागे खलु देवतानाम् ।
स्कन्दार्कविष्णुश्च जिनस्तृतीये तुर्ये विरिञ्चिः शिवपञ्चमान्त. ॥ २ ॥

[31]પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના બે ભાગ કરી તેમા દ્વારની તરફનો આગલો ભાગ તજી દેવો. બાકી પાછલી ભીંત તરફના અર્ધ ભાગમા પાચ ભાગ કરવા. તેમાં ક્રમશઃ અધિષ્ઠાયક દેવોના આસન કરવા. ભીંતની તરફ પહેલા ભાગમા યક્ષાદિનું સ્થાન; બીજામા ઇન્દ્રાદિ દેવોનું, ત્રીજામા કાર્તિકસ્વામી, સૂર્ય, વિષ્ણુ અને જિન તીર્થંકરનું આસન, ચોથામા બ્રહ્મા અને અંતમા પાચમા વિભાગમા શિવનું આસન કરવું ગર્ભગૃહની મધ્યમા શિવલિંગની સ્થાપના કરવી.

उपजातिः

દેવતાપદસ્થાન દ્વિતીયમાન—

गर्भार्द्धव्यासे वसुयुग्मभागे पदं विधेयं खलु देवतानाम् ।
आदौ विदध्याच्च शिवस्य लिङ्गं हिरण्यगर्भस्य द्वितीयभागे ॥ ३ ॥
वह्नौ विभागे नकुलीशरूपं सावित्रिका चैव युगस्वरूपे ।
अतः परं तत्त्वविभाग रुद्र' षड्वक्त्रकः षष्ठविभागके च ॥ ४ ॥
नगे विधाता वसु वासुदेवो जनार्दनो नन्दपदे तथैव ।
दिशासु विश्वे भवभागवह्निर्भानो रविर्विश्वपदे च दुर्गा ॥ ५ ॥
इन्द्रांशके विघ्नविनायकश्च ततो ग्रहाश्चन्द्रकलांशमाता' ।
गणास्तत्र सप्तदशे विभागे पदे पुराणे खलु भैरवश्च ॥ ६ ॥

---

31 પ્રાસાદમણ્ડન, વિવેકવિલાસ અને ઠક્કુર ફેરુ, વત્થુસારસત્ર વીરપાલના મતનુ સમર્થન કરે છે. દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમા પૃથક્ રીતે ગર્ભગૃહના ૪૯ વિભાગો કરેલા છે વાસ્તુરાજ અને સમરાઙ્ગણસૂત્રધાર દશ વિભાગ કહે છે ક્ષીરાર્ણવ અને દીપાર્ણવ અહી આપેલા શ્લોક ૩-૬ પ્રમાણે ૨૮ વિભાગ કહે છે. અહી પાચ વિભાગમા એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે વીરપાલ "આસન" શબ્દ મૂકે છે. એટલે તેના પીઠ = સિંહાસન = પબારણના નિકાળાની મર્યાદા એમ થાય દેવના પદસ્થાપન = તે જ ભાગમા દેવને બેસારવા એવો નહિ પરંતુ ૨૮ ભાગ, ૪૯ ભાગ જેવા સૂક્ષ્મ ભાગ જ્યા કહ્યા છે ત્યા દેવતા સ્થાપન બેસારવાનું પ્રમાણ જાણવુ એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે જિન તીર્થંકરના સંબંધમા સ્પષ્ટ કહેલ છે પરંતુ તે વ્યવહારમા જોવામાં આવતુ નથી. જો તે પ્રમાણે બેસારવામાં આવે તો પાછળ પ્રદક્ષિણા થાય તેટલી જગ્યા રહેવી જોઈએ. જો કે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ મૂર્તિઓ જ્યા જ્યા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ નિર્માણ કરેલા પ્રાસાદોમા હોય છે ત્યાં ત્યા તે રીતે પ્રદક્ષિણા પાછળ થાય તેટલી જગ્યા હોય છે જ.

દેવતાપદસ્થાપનવિભાગ પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોના મતમતાન્તરનું કોષ્ટક

ક્રમ ભાગ	૧ ક્ષીરાર્ણવ ૨ દીપાર્ણવ ૩ જ્ઞાનરત્નકોશ ૪ અપરાજિત ૫ પ્રાસાદતિલક	સમરાઙગણ સૂત્રધારનો મત ભીંતથી દશ ભાગ		પ્રાસાદતિલક વસ્તુસાર વિવેકવિલાસ ભીંતથી પાંચ ભાગ		દેવતામૂર્તિપ્રકરણ મયમતમ્ ૪૯ ભાગ
૨૮	૦	૧	૦			
૨૭	પિશાચ					
૨૬	ભૂત, વૈતાલ					
૨૫	રાક્ષસ	૨	રાક્ષસ	૧	યક્ષગન્ધર્વ ક્ષેત્રપાલ	
૨૪	દૈત્ય					
૨૩	અઘોર					
૨૨	ભૃગુ ઘોર	૩	દૈત્ય			૨૬ પિશાચાંશ — માતૃકા યક્ષ ગન્ધર્વ રાક્ષસ ભૂતા દે ૩)
૨૧	હનુમંત					
૨૦	યક્ષરાજ					
૧૯	ક્ષેત્રપાલ	૪	ગંધર્વ	૨	દેવો અને દેવીઓ	
૧૮	ભૈરવ					
૧૭	ગણ					
૧૬	માતૃકા, લક્ષ્મી, સર્વ દેવીઓ	૫	યક્ષ			×
૧૫	ગ્રહો					
૧૪	ગણેશ, લક્ષ્મી, વિતરાગ					
૧૩	જિન દુર્ગા, લક્ષ્મી	૬	સૂર્ય	૩	કૃષ્ણ, જિન સૂર્ય કાર્તિક	૨૪ ભાગ માનુષાંશ — સર્વદેવ સ્થાપન
૧૨	સૂર્ય					
૧૧	અગ્નિ					
૧૦	વિશ્વરૂપ, ઉમા, લક્ષ્મી	૭	ચણ્ડી			
૯	જનાર્દન પદ્માસનમાં, ઊભી વિષ્ણુ મૂર્તિ					
૮	વાસુદેવ શેષશાયી, દશાવતાર, શંકર, ઉમા	૮	વિષ્ણુ	૪	બ્રહ્મા	×
૭	બ્રહ્મા, સરસ્વતી, સાવિત્રી હિરણ્યગર્ભ, મિશ્ર યુગ્મમૂર્તિ	૯	બ્રહ્મા			૪ બ્રહ્માંશ — બ્રહ્મા વિષ્ણુ સ્થાપન
૬	કાર્તિકસ્વામી					
૫	રુદ્ર, અર્ધનારીશ્વર	૧૦	શિવલોક મધ્યમાં	૫	શિવલિંગ મધ્યમાં	
૪	સાવિત્રી					
૩	નકુલીશ					
૨	હેમગર્ભ, શાલિગ્રામ, બ્રહ્મા					
૧	શિવલિંગ મધ્યમાં					

સ્થૂળ કથન છે

પટાંશો યક્ષભૂતાદ્યાઃ પટાંશે સર્વદેવતા ।
તદંશે વૈષ્ણવબ્રહ્મા મધ્યે લિઙ્ગં શિવસ્ય ચ ॥ પ્રાસાદમણ્ડન અ. ૭.

ગર્ભગૃહના અર્ધ ભાગમા ૨૮ વિભાગ કરી તેમા નિશ્ચયપૂર્વક દેવતાઓનુ પદસ્થાપન રાખવુ. મધ્યમા પહેલા ભાગમા શિવલિંગ, બીજામા બ્રહ્મા અને શાલિગ્રામ, ત્રીજામા નકુલિશ, ચોથામા સાવિત્રી, પાચમા વિભાગમા રુદ્રમૂર્તિ, છઠ્ઠામા સ્કંદ-કાર્તિક, સાતમામા બ્રહ્મા, આઠમા ભાગે વાસુદેવ, નવમા ભાગે જનાર્દન, દશમા ભાગે વિશ્વદેવ, અગિયારમા ભાગે અગ્નિ, બારમા ભાગે સૂર્ય, તેરમા ભાગે દુર્ગા, ચૌદમે વિઘ્નવિનાયક, પદરમા ભાગે નવગ્રહ, સોળમે માતૃકા સત્તરમા ભાગે ગણ, અઢારમા ભાગે ભૈરવની સ્થાપના કરવી. ૩-૬

ઉપજાતિઃ

नवेन्दुभागे त्वथ क्षेत्रपालस्तयो(था हि)विंशे किल यक्षराज ।
कपीन्द्रराजो हि पदेऽधिके स्याद् द्वाविंशभागे भृगुघोररूप. ॥ ७ ॥
रामे च युग्मे खलु शङ्करस्य युगेऽविके युग्मपदे च दैत्य ।
भूताविके विंशपदे तु राक्षस पिशाच उक्त. किल रामयुग्म ॥ ८ ॥
ततोऽविकेऽगे प्रवदन्ति भूतं शून्यं हि शेष पदमुच्यते च ।
निजे पदे शिल्पविदां निधेयो नान्यत्र भागे भयमस्ति तत्र ॥ ९ ॥

ઓગણીશમા ભાગે ક્ષેત્રપાલ, વીશમે ભાગે યક્ષરાજ, એકવીસમા ભાગે હનુમાન, બાવીસમા ભાગે ઘોરરૂપ ભૃગુ, ત્રેવીસમા ભાગે શંકરમૂર્તિ, ચોવીસમા ભાગે દૈત્ય, પચ્ચીસમા ભાગે રાક્ષસ, છવ્વીસમે પિશાચ, સત્તાવીસમે ભૂત–એક દેવયોનિના ભેદ અને અઠ્ઠાવીશમો ભાગ શૂન્ય જાણવો જે દેવનો જે વિભાગે દેવપદસ્થાપન કહ્યા હોય ત્યાં શિલ્પશાસ્ત્રીએ તે પધારાવવા. યોગ્ય સ્થાન પર દેવસ્થાપન ન કરે તો ભય ઉપજાવે ૭-૯.

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

[१]विष्णुस्थानगतं वराहजलजं शैलेन्द्रपुत्री च गी.
सावित्री खलु मध्यभागनियता सर्वे [च] लक्ष्मी शुभा ॥
स्थाने विघ्नविनायके निजपदे श्रीवीतरागो जिनः ।
देवी मण्डल मातृका च कथिता मध्ये च नान्या स्थिता ॥ १० ॥

મંડનના આ સ્થૂલ સૂચનો શિલ્પી વર્ગ વ્યવહારમા મૂકે છે એવુ મને લાગે છે જો કે અન્ય સર્વ ગ્રંથોમા જિન તીર્થંકરના પદસ્થાન કહેલ છે પણ તે વ્યવહારમા જોવામા આવતા નથી

ઉત્તર ભારતના શિવાલયોમા લિંગ ગર્ભગૃહના મધ્યમા નહી પરંતુ ગર્ભગૃહના ઈશાન કોણમા જોવામા આવે છે કાશીમા તે આ રીતે જ છે

૩૨ દેવતાપદસ્થાપનના અહી બે પ્રમાણો આપેલા છે, પરંતુ દેવતાદૃષ્ટિપદસ્થાપનનો વિષય આ ગ્રંથમા લુપ્ત થએલ છે દેવદૃષ્ટિપદ સંબંધમા પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોમા ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ કહેલ છે. તેમા એકસૂત્રતા મળતી નથી દીપાર્ણવના દ્વારોદયના બત્રીશ ભાગ દૃષ્ટિપદના કહ્યા છે અપરાજિતમા ચોસઠ વિભાગ ઠક્કુર ફેરુએ વાસ્તુસારમા દશ ભાગ દિગમ્બરાચાર્ય વસુનન્દીએ નવ ભાગ દેવદૃષ્ટિપદના કહ્યા છે એ ચારે ગ્રંથોના મતાનુસાર જિનદેવની દૃષ્ટિ જોતા નવ આગુલથી બાવીસ આગુલ જેટલો ફરક આવે છે આથી સર્વમાન્ય એવુ દ્વારોદયના અષ્ટભાગનુ સૂત્ર અમુક દેવો માટે ઠીક છે

द्वारोच्छ्रयोऽष्टवा भक्तं ऊर्ध्वभाग परित्यजेत् ।
सप्तमाष्टमे सप्तभागे दृष्टिसूत्रसुशोभनम् ॥ वृक्षार्णव

દ્વારોદયના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ છોડી દેવો સાતમા ભાગના કરી આઠ ભાગ કરી તેમાં સાતમા ભાગે દેવદૃષ્ટિ રાખવી અર્થાત દ્વારોદયના ૬૪ ભાગ કરીને પંચાવનમે ભાગે દૃષ્ટિ રાખવી

ઉપજાતિ:

विष्णोर्विभागे हरिशंकरौ च ।
गिरीश्वरो रुद्रविभाग उक्तः ॥
ब्रह्मा स्थितस्तत्र च मिश्रमूर्ति(:) ।
हरेर्हरस्यापि प्रकल्पनीया ॥ ११ ॥

વિષ્ણુના પદસ્થાનમાં વરાહ અને જળશાયી, દુર્ગાના સ્થાનમા સરસ્વતી, મધ્ય ભાગમા સાવિત્રી અને લક્ષ્મીની સ્થાપના સર્વ વિભાગમાં શુભ કહેલ છે. વિઘ્નવિનાયકના સ્થાને વીતરાગ જિન, માતૃકાના સ્થાને દેવીમંડળની સ્થાપના કરવી. પરંતુ અન્યની સ્થાપના ત્યા ન કરવી; વિષ્ણુ વિભાગમાં હરિ અને શંકરની મૂર્તિ, બ્રહ્માજીના પદમા હરિહરની મિશ્રમૂર્તિ અને રુદ્રના વિભાગે ગૌરીશંકર કે અર્ધનારીશ્વરની સ્થાપનાનું અન્ય ગ્રંથોમા કહ્યુ છે. ૧૦-૧૧.

ઉપજાતિ:

દેવવાહન

प्रासादगर्भे च सपादसार्द्धे पदं विहाय प्रतिमूलसूत्रे ।
सुरप्रमाणेन स्ववाहनानि दृष्टिं च कुर्यात्कटिजानुपादम् ॥ १२ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના પદથી સવાયા કે દોઢો વિભાગ તજીને દેવની પ્રતિમાના પ્રમાણથી દેવવાહનની સ્થાપના કરવી. દેવવાહનની ઊંચાઈ એ રીતે કરવી કે વાહનની દૃષ્ટિ દેવની પ્રતિમાના કટિ ભાગ, જાનુ ભાગ અથવા પાદ ભાગ પર રહે. ૩૩a ૧૨.

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

એકમુખશિવાયતન

शम्भुर्मध्यगतश्च तत्र भवने वामे गणानां पतिः ।
याम्येऽगेन्द्रसुता ततो दिनमणिर्नैर्ऋत्यभागे स्थितः ॥
वायव्ये च जनार्दनो धनपतिः स्थाप्यस्तथा पश्चिमे ।
सौम्ये शान्तिग्रहं तथा निगदितं मातृस्तथा दक्षिणे ॥ १३ ॥

सूर्य	कुबेर જળશાયી	जनार्दन
मातृगण	एकमुख शिव	शान्तिग्रह
पार्वती		गणेश
	पूर्व	

इत्येकमुख-शिवायतनम्

એક મુખ શિવાયતનમાં દેવસ્થાપનનો ક્રમ કહે છે. મધ્યમા શિવ, ડાબી તરફ ગણેશ, જમણી તરફ પાર્વતી, નૈઋત્યમા સૂર્ય, વાયવ્યમા જનાર્દન, પશ્ચિમે કુબેર, સોમ અન્ય અને જળશાયી, ઉત્તરે શાન્તિગ્રહ અને દક્ષિણે માતૃકા આ ક્રમે સ્થાપના કરવી. ૧૩

૩૩a દેવવાહનસ્થાન માટે રાજસ્થાન અને દ્રવિડ પ્રદેશોમાં પ્રાસાદના આગળના ભાગમા ચોકી અગર મંડપો કરેલા જોવામાં આવે છે. દીપાર્ણવ અ ૩મા કહ્યુ છે કે—

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

ચતુર્મુખ-શિવાયતન

મધ્યે શમ્ભુરિનશ્ચ વહ્નિદિશિ વૈ વિઘ્નેશયુઙ્ નિર્ઋતિઃ ।
વાયવ્યે નગનન્દિની દિશિ તતશ્ચેશે તુ વિષ્ણુઃ સ્મૃત. ॥
ઇત્થં સૂર્ય-ગણેશ-વિષ્ણુ-ગિરિજા વ્યાઘ્રામ્બરાણાં પૃથક્ ।
તત્ પઞ્ચાયતનાનિ પઞ્ચ વિબુધમુખ્યં તુ મધ્યે ન્યસેત્ ॥ ૧૪ ॥

ઇતિ ચતુર્મુખ-શિવાયતનમ્

ગણેશ		પાર્વતી
	ચતુર્મુખ શિવ	
સૂર્ય		વિષ્ણુ
	પૂર્વ	

ચતુર્મુખ શિવાયતનમા મધ્યે શિવ, અગ્નિ કોણમા સૂર્ય, નૈર્ઋત્યમા ગણપતિ, વાયવ્યમાં દુર્ગા-પાર્વતી અને ઈશાનમા વિષ્ણુની સ્થાપના કરવી. એ પ્રકારે ક્રમે સૂર્ય, ગણેશ, પાર્વતી અને વિષ્ણુ અને મધ્યમા શંકરની સ્થાપના થાય. શિવપંચાયતનોના પૃથક્ પૃથક્ પંચાયતનોનાં નિર્માણ થાય. પંચાયતનમા મુખ્ય દેવતાની મધ્યમા સ્થાપના થાય છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

દુર્ગાયતન

ચણ્ડી શમ્ભુવિનાયકૌ નિગદિતાવાદિત્યવિષ્ણૂસ્તથા ।
શક્તિર્મધ્યગતા તથાગ્નિદિશિ વૈ શમ્ભુઃ ક્રમોઽયં સ્મૃતઃ ॥
સ્વસ્વસ્થાનગતે સુરે ચ નિયતં સૌખ્ય ભવેન્નાન્યથા ।

ગણેશ		સૂર્ય
	દુર્ગા	
શિવ		વિષ્ણુ
	પૂર્વ	

દુર્ગાના આયતનમા દુર્ગા મધ્યમા સ્થાપન થાય. તેના ક્રમથી શિવ અગ્નિ કોણમા, નૈર્ઋત્ય કોણમા ગણેશ, વાયવ્ય કોણમા સૂર્ય અને ઈશાન કોણમાં વિષ્ણુની સ્થાપના કહેલા ક્રમે કરવી. જે દેવનુ જે સ્થાન કહ્યું હોય ત્યા જ તે દેવની સ્થાપના કરવી. એથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. કહેલા ક્રમથી વિરુદ્ધ કરવાથી વિપરીત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વ્યોમ વૃષભઃ સિંહશ્ચ ગરુડો હંસ એવ ચ ।
એક દ્વિ ત્રિ ચતુઃ પઞ્ચ રસસપ્તપદાન્તરે ॥ ૩૪ ॥

દેવના વાહન વિમાન, વૃષભ, સિંહ, ગરુડ કે હંસનું સ્થાન પ્રાસાદથી એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ કે સાત પદ છેટે કરવું.

सूर्यायतन

कर्तव्ये ग्रहसद्मनि ज्वलनदिग् भौमश्च मध्ये रविः ॥ १५ ॥
राहू राक्षसकोणके सुरगुरुः स्यात्तथा दक्षिणे ।
कर्तव्यो भृगुनन्दनस्त्वपरगः केतुग्रहो मारुते ॥
ईशे मन्द उदाहृतः पुनरसौ प्राच्यां शशी चन्द्रमाः ।
सौम्ये चैव क्रमो नवग्रहगृहे विद्वद्भिरुक्तः पुनः ॥ १६ ॥

		पश्चिम		
	राहु	शुक्र	केतु	
दक्षिण	बृहस्पति	सूर्य	बुध	उत्तर
	मंगल		शनि	
		चंद्र		
		पूर्व		

નવગ્રહના આયતનમાં મધ્યમાં સૂર્ય, આગ્નેય કોણમાં મંગળ, નૈઋત્યમા રાહુ, દક્ષિણમા બૃહસ્પતિ, પશ્ચિમે શુક્ર, વાયવ્યમા કેતુ, ઈશાનમા શનિ અને પૂર્વમા ચંદ્ર, ઉત્તર દિશામા બુધની સ્થાપના કરવી. વિદ્વાનોએ નવગ્રહની સ્થાપનાનો ક્રમ સૂર્યાયતનમા એ પ્રકારે કહ્યો છે. ૧૬

उपजातिः

ब्रह्मायतन

मध्ये विरिञ्चिर्गणेशोऽग्निकोणे ।
स्यान्मातृगेहे दिशि दक्षिणे स्यात् ॥
नैर्ऋत्यकोणे च पुरन्दरस्य ।
वरुणाधिनाथे जलशायिनश्च ॥ १७ ॥

उमेशयोर्मारुतकोणके तु ।
ग्रहास्तथैवोत्तर दिग्विभागे ॥
ईशे रमा प्राग् धरणीधरश्च
स्वस्थानसंस्था(:)सुखदो(दा) हि देव(वाः) ॥ १८ ॥

		पश्चिम		
	इन्द्र	जलशायि	उमा महेश	
दक्षिण	मातृगण	ब्रह्मा	नवग्रह	उत्तर
	गणेश	धरणीधर	लक्ष्मी	
		पूर्व		

બ્રહ્માયતનમા મધ્યે બ્રહ્મા, અગ્નિ કોણમાં ગણેશ, દક્ષિણે માતૃગણ, નૈર્ઋત્યમાં ઇન્દ્ર, પશ્ચિમે જળશાયિન્, વાયવ્યે ઉમામહેશ્વર, ઉત્તર દિશામા નવગ્રહ, ઈશાનમા લક્ષ્મી અને પૂર્વમા ધરણીધરની સ્થાપના કરવી. પોતપોતાના સ્થાનમા દેવ પધરાવવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૮-૧૯

उपजातिः

वासुदेवायतन

मध्ये विदध्यात्किल वासुदेवं
विनायक वह्निदिशा(शो) विभागे ।
भानुगृहं निर्ऋतिकोणके तु ॥
याम्ये तथा मातृगृहं तु कुर्यात् ॥ १९ ॥

ब्रह्मासने मारुतकोणमध्ये
जलेशयो वारुणदेशसंस्थः ।
नटेश्वरं चोत्तरदिग्विदध्याद् ।
उमामहेशौ खलु चेशकोणे ॥ २० ॥

पश्चिम

सूर्य	जलशायी	ब्रह्मा
मातृका	वासुदेव विष्णु	नटराज
गणेश		उमामहेश

पूर्व

વાસુદેવાયતનમાં મધ્યે વાસુદેવ, આગ્નેય કોણમાં વિનાયક, નૈર્ઋત્યમાં સૂર્ય, દક્ષિણે માતૃકા, વાયવ્યમાં બ્રહ્મા, પશ્ચિમે જળશાયી ઉત્તરમા નટેશ્વર અને ઈશાનમા ઉમામહેશની સ્થાપના કરવી ૧૯–૨૦

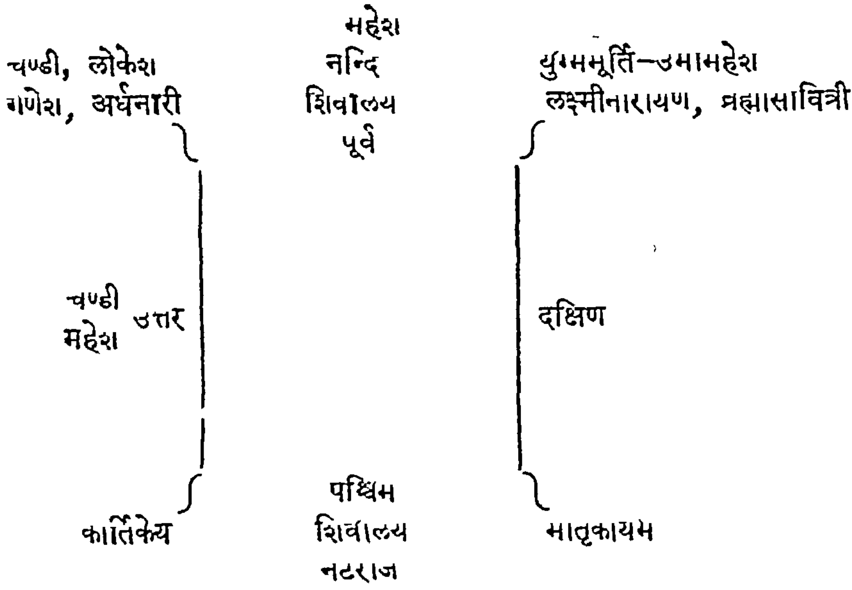
शार्दूलविक्रीडितम्

देवतादिङ्मुख

प्राची वक्त्र शिवालयः शुभकरः प्रलहमुखः शस्यते[33b]
न(ना)टेशं वरुणे वदन्ति विबुधाश्च च(श्व)ण्डीश्वरौ चोत्तरे ।
वह्नौ युग्मस्वरूपमेव गदितमीशे च नारीश्वर
प्राच्यां नन्दिमहेश्वरावपि तथा मातृयम नैर्ऋते ॥ २१ ॥

स्थाप्यो मारुतकोणके षण्मुखो दन्तैक नागाननः ।
डंगे देव नवायनं सुखकरं लोकेशं(श)चण्डौ तथा ॥
अन्यदै(दे)वतदृष्टिमार्गपरतस्त्याज्य पुर सन्मुखं ।
वह्नेर्भीतिकर शिवस्य परतो ग्रामस्य ध्वंसस्तथा ॥ २२ ॥

33b વિશ્વકર્માપ્રણીત દીપાર્ણવ ગ્રંથના સાતમા અધ્યાયમા દેવતા દિઙ્મુખ વિશેષમાં દિશાઓના દેવોને કયા મુખના બેસારવા તે સ્પષ્ટ કહેલ છે. તેમા વિદિશાના દેવોમાં ફક્ત નૈર્ઋત્ય કોણ સન્મુખ હનુમંત અને અગિયાર રુદ્રનાં સ્વરૂપો બેસારવાનુ કહે છે. બીજા દેવો પૂર્વાદિ દિશાઓના કહ્યા છે. બાણલિંગ, રાજલિંગ, મુખલિંગ, હોમ, યજ્ઞશાલા, જિન, બ્રહ્મા અને શિવ–એ ચાર દ્વારનાં ચાર મુખના અને દ્વિજરાજ ને રૈવત, વિષ્ણુ, સૂર્ય, સ્કંદ, ઇંદ્ર, અગ્નિ–એ સર્વ પૂર્વમુખના અને પશ્ચિમ મુખના

દેવતા દિઙ્મુખ કહે છે : શિવાલય પૂર્વ કે પશ્ચિમ મુખનું શુભકર અને પ્રશસ્ત છે. પશ્ચિમે નટરાજ મૂર્તિ, ઉત્તરમા ચંડી અને મહેશ્વર, અગ્નિકોણમા યુગલમૂર્તિ, ઈશાનમાં અર્ધનારીશ્વર રૂપ, પૂર્વમાં નન્દિમહેશ્વર, નૈઋત્યમા માતૃકા અને ધર્મરાજ યમની સ્થાપના કરવી, એવુ શિલ્પ-શાસ્ત્રના વિદ્વાનો કહે છે. વાયવ્ય કોણમા કાર્તિકેય (સ્કંદ) તથા ઈશાનમા એકદન્ત=ગજાનન લોકેશ અને ચંડીની સ્થાપના કરવી. દેવોનાં નવાયતન સુખ દેનારા જાણવા. પૂર્વે કહેલા દેવતા-ઓથી અન્ય દેવોની સ્થાપના જો નગરના બહારના ભાગમા કરવી હોય તો એ દેવોની દૃષ્ટિ નગરના સન્મુખ રાખવી નહીં અગ્નિકોણમા શિવાલયનુ મુખ હોય અથવા શિવાલય નગરથી ઊલટા મુખે હોય તો તે ભય દેનાર અને નગરનો નાશ કરે છે. ૨૧–૨૨

इन्द्रवज्रा

त्रिपुरुषस्थापन

मध्ये शिवो वामगतो हरिश्चेद्
यांम्ये विरिञ्चिस्तु तथार्थलाभः ।
हानिं प्रजाया यदि मध्यविष्णुः
स्वस्थानब्रह्मा पशुपश्च वामे ॥ २३ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

मध्ये शम्भुर्हरिश्च दक्षिणदिशि वामे विरिञ्चिस्तथा
दारिद्य रिपुवर्धन न हि सुख देशभङ्ग प्रकोपः ।
मध्ये ब्रह्मा हरिश्च दक्षिणदिशि वामे तथा रुद्रकः
संहारः सुखवर्जित धनहरः स्वल्पवृष्टिश्च मेघः ॥ २४ ॥

જાણવા ગણેશ, નાગેશ, ક્ષેત્રપાળ, ભૈરવ, કુબેર, ગંધર્વ, ગ્રહો, માતૃગણ, નકુલીશ, અઘોર, પિતૃ, ચંડીશ, યક્ષ–એ દક્ષિણ મુખના બેસારવા દૈત્ય, રાક્ષસ, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ એવા ક્ષુદ્ર દેવદેવીઓ દક્ષિણ મુખે બેસારવા અષ્ટ દિક્પાલો પોતપોતાની દિશાના અધિપતિ પૂર્વાદિ ક્રમે કહ્યા જિન દેવના પ્રાસાદો શહેરમાં ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ–એ ચારે દિશામાંથી ગમે તે દિશાના મુખે બેસારવા તેમા દોષ નથી.

ત્રિપુરુષપ્રાસાદમા દેવસ્થાપનનુ શુભાશુભ ફળ

विष्णु	शिव	ब्रह्मा	शुभलाभ
रुद्र	विष्णु	ब्रह्मा	अशुभ
ब्रह्मा	शिव	विष्णु	दारिद्र्य
शिव	ब्रह्मा	विष्णु	धननाश

ત્રિપુરુપપ્રાસાદમા મધ્યમા શિવ, ડાબી તરફ વિષ્ણુ અને જમણી તરફ બ્રહ્માની સ્થાપના કરવાથી અર્થલાભનુ શુભ ફળ મળે છે. મધ્યમા વિષ્ણુ, જમણી તરફ બ્રહ્મા અને ડાબી તરફ શિવની સ્થાપના કરવાથી પ્રજાહાનિનુ અશુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩ જો મધ્યમા શિવ, જમણી તરફ વિષ્ણુ અને ડાબી તરફ બ્રહ્માની સ્થાપના કરે તો દારિદ્ર, શત્રુવૃદ્ધિ, સુખનાશ, રાષ્ટ્રભંગ અને રોગના પ્રકોપનું અનિષ્ટ ફળદાતા જાણવું. જો મધ્યમા બ્રહ્મા, જમણી તરફ વિષ્ણુ અને ડાબી તરફ શિવની સ્થાપના કરે તો સંહાર, સુખહાનિ, લક્ષ્મીનાશ અને મેઘની અલ્પ વૃષ્ટિથી દુકાન અનિષ્ટ ફળદાતા જાણવુ ૨૪.

उपजातिः

लिङ्गपञ्चसूत्र

लिङ्गपरिधिपृथुमूलसूत्रम्
तते द्वितीयं पृथुपीठिकायाः
ब्रह्मा च विष्णुस्त्रय शङ्करान्तम्
उदयं त्रिभागं तृतीयञ्च सूत्रम् ॥ २५ ॥
[३४]चतुर्थकं लिङ्ग प्रणालमग्र
यत्पञ्चमं लिङ्गशिरोऽन्तसूत्रम्
न्यूनाधिके हानिकर प्रजायते
प्रतापवृद्धिः सम एव सूत्रे ॥ २६ ॥

લિઙ્ગ પંચસૂત્ર કહે છે:—લિઙ્ગની ફરતી ગોળ પરિધિનું સૂત્ર એ પ્રથમ સૂત્ર; પીઠિકા = જળધારીની પહોળાઈ એ બીજું સૂત્ર, લિઙ્ગના પીઠિકાસમેત ઉદય તેમાં ત્રણ ભાગ થાય છે. નીચેનો ચોરસ ભાગ બ્રહ્માભાગ, તે પર જળાધારીમા પ્રવિષ્ટ અષ્ટાશ ભાગ વિષ્ણુભાગ અને પીઠ પર ગોળ લિઙ્ગ પૂજાભાગ એ ત્રણ ભાગ એ ત્રણે મળીને ત્રીજુ સૂત્ર. લિઙ્ગથી પરનાળના અગ્રભાગ સુધીની લંબાઈનુ ચોથું સૂત્ર અને પીઠિકા જળાધારી ઉપર લિઙગોચ્છ્રયથી ફરી પીઠિકા સુધીનુ સૂત્ર એ પાચમુ સૂત્ર. એ સર્વ સરખા હોવા જોઈએ. સરખા હોય તો પ્રતાપવૃદ્ધિ થાય છે. ઓછા વત્તાં સૂત્ર થાય તો તેથી નુકસાન થાય છે. (આ પંચસૂત્ર રાજલિઙ્ગ ને વિશે યોગ્યતાવાળું જાણવું.) ૨૫-૨૬.

૩૪ અહી શિવલિઙ્ગ જળાધારીની પ્રનાલ વિશે કહ્યુ, પરતુ પ્રાસાદની પ્રનાલના સ્થાને આ પ્રનાલ રાખવી જોઈએ, તેથી સર્વ દેવના પ્રાસાદની પ્રનાલ વિચાર (વિશે) કહે છે .

पूर्वापरास्यप्रासादनालं सौम्ये प्रकल्पयेत् ।
तत्पूर्वे याम्यसौमास्ये मण्डपा वामदक्षिणे ॥ वास्तुमञ्जरी

પૂર્વ અને પશ્ચિમ મુખના પ્રાસાદને ઉત્તરે પ્રનાલ કરવી ઉત્તર-દક્ષિણના પ્રાસાદને પ્રનાલ પૂર્વ દિશામા રાખવી. મંડપને ડાબી-જમણી તરફ પ્રનાલ રાખવી

પ્રાસાદના પ્રનાલનુ મકરમુખ

शार्दूलविक्रीडितम्

कुर्यान्नन्दविभागपीठपृथुल वह्नि(र्ही)शयुग्मान्तरम् ।
तस्यान्ते कृतमेखला शशिपदे भागैकभागत्रयम् ॥
भागे चैव सपादसार्द्ध जलजमार्दा च मध्यान्तयोः ।
ऊर्ध्वं नन्दविभाग ईश उमया रामेश्वराज्ञाना ॥ २७ ॥

પીઠ=જળાધારીની પહોળાઈના નવ ભાગમા વચ્ચેના ત્રણુ ભાગમાં શિવલિઙગ સ્થાપનના અને બે બાજુ ત્રણુ ત્રણુ ભાગમા એક ભાગની મેખલા (પટ્ટી) અને બે ભાગ જળમાર્ગ કરવો. મેખલાના એક ભાગમાં તેના એક ભાગ, સવા ભાગ, દોઢ ભાગ પ્રમાણુથી જળાધારીને મેખલા કરવી. પ્રનાલના આર ંભ, મધ્ય અને અ ંતમા ક્રમાક હીન કરવા. લિઙ્ગની ઊંચાઈના નવ ભાગમાં ઉપરના ત્રણ ભાગમા ગોળશ ંકર=પૂજાભાગ અને નીચેના ૭ ભાગ ઉમાપીઠમાં સ્થાપિત કરવા. ૨૭ (અહીં બાણુલિઙ્ગ નહિ પર ંતુ રાજલિઙ્ગ વિશે જાણવુ.)

उपजातिः

दीर्घप्रमाणं किल वह्निमार्गं
तदग्रव्यासस्तु तदर्द्ध एव ।
प्रणालभागत्रितयं तु कुर्याद्
मध्यैकभागे हि जलस्य मार्गः ॥ २८ ॥

પ્રનાલની લ ંબાઈ–જળાધારીના વ્યાસના ત્રીજા ભાગની નીકળતી રાખવી. તે પ્રનાલની લ ંબાઈના ત્રણ ભાગ કરીને તેના ત્રીજા ભાગે વચ્ચે પાણી જવાનો જળમાર્ગ કરવો. ૨૮

उपजातिः

लिङ्गप्रवेशविधि

लिङ्गप्रवेशो यदि द्वारमध्ये
स्वदेशभङ्गो न हि राजवृद्धि(:) ।
पृष्ठप्रवेशं न करोति लिङ्ग
खातं च कुर्यान्न हि याम्यभागे ॥ २९ ॥

इन्द्रवज्रा

याम्याश्रित स्वामीविनाशहेतु
लिङ्गप्रवेशो द्विविधो बुधैश्च
आकाशमार्गे कृतरन्ध्रमध्य
प्रासाद अर्धे च ततो द्वितीयः ॥ ३० ॥

उपजाति

स्वदेशसौख्य धनराज्यवृद्धिः
स्वर्गे सुखं स्वामी तथा करोति ।
धर्मस्य वृद्धिर्बहुधा प्रजायते
त्यजन्ति रोगा. पशुपुत्रलाभः ॥ ३१ ॥

इति सूत्रधारवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे (વેડાયા) प्रासादतिलके देवपदस्थापन-पञ्चायतन-लिङ्गपञ्चसूत्र-लिङ्गप्रवेश-देवतादिङ्मुखादिर्नाम लक्षणाधिकारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

લિઙ્ગપ્રવેશવિધિ[૩૫]–શિવપ્રાસાદના દ્વારમાથી બાણુલિઙ્ગનો પ્રવેશ કરાવવાથી સ્વદેશ-ભઙ્ગ અને રાજ્યસમૃદ્ધિનો નાશ થાય છે. પ્રાસાદના પૃષ્ટ ભાગથી લિઙ્ગપ્રવેશ ઇષ્ટ નથી. દક્ષિણ દિશામા જળાધારીનો જળમાર્ગ રાખવો નહિ. જો દક્ષિણે જળમાર્ગ રાખે તો સ્વામિવિનાશનું નિમિત્ત જાણવુ. લિઙ્ગપ્રવેશ બે પ્રકારે કરવાનુ વિદ્વાનોએ કહ્યુ છે. પહેલા પ્રકારે આકાશમાર્ગે અર્થાત્ શિખરના શુકનાસમાથી, ગર્ભગૃહના (ઘુમ્મટમાથી) કરોટકમાથી, લિઙગ નીચે ઉતારવુ. બીજો પ્રકાર અર્ધ પ્રાસાદથી, ઉત્તરંગ ઉપરથી, લિઙ્ગપ્રવેશ ગર્ભગૃહમા કરાવવો. એ રીતે પ્રાસાદનો વિધિથી શિવલિઙ્ગપ્રવેશ પ્રતિષ્ઠા કરાવવાથી સ્વદેશમા સુખવૃદ્ધિ, ધનસમૃદ્ધિ, રાજ્યવૃદ્ધિ, ઇન્દ્રસમાન સ્વર્ગીય સુખનો ઉપભોગ અને અનેક પ્રકારે ધર્મની વૃદ્ધિ, રોગનષ્ટતા અને પશુપુત્ર આદિનો લાભ થાય છે. ૨૯–૩૧

ઇતિ સૂત્રધાર વીરપાલે રચેલો વાસ્તુશાસ્ત્રનો (ખેડાયા) પ્રાસાદતિલક ગ્રંથનો દેવપદ-સ્થાપન, પચાયતન, લિઙ્ગપઞ્ચસૂત્ર, લિઙ્ગપ્રવેશાદિ, દેવતાદિઙ્મુખાદિ નામ લક્ષણનો સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરાએ કરેલ ચતુર્થ અધ્યાયનો ગુજરાતી અનુવાદ પૂર્ણ થયો. ૪.

૩૫ લિઙ્ગપ્રવેશ દ્વારમાથી કદી ન કરાવવો તેમ કહે છે, પરંતુ આ સૂત્ર બાણલિઙ્ગને લાગુ પડતુ હોવાની માન્યતા છે. કહેલા પવિત્ર સ્થળોએથી પ્રાપ્ત કરેલ બાણલિઙ્ગની વિધિવિધાન અધિવાસ પ્રતિમ ડપમાં કરી મ દિરના ઉત્તરંગ ઉપરથી કે શિખરના શુકનાસમાથી બાણુલિઙ્ગ પ્રવેશ કરાવી રેશમી વસ્ત્ર બાધી ઉપરથી નીચે ઉતારવું. આ વિધિ બાણુલિઙ્ગને માટે છે, પરંતુ ઘટિત લિઙગ, રાજલિઙગને આ સૂત્ર લાગુ પડતુ નહિ હોય. જો કે તેનો શાસ્ત્રીય પાઠ હજી જોવા આવેલ નથી. રાજલિઙ્ગ મોટુ અને વજનદાર હોય છે. તેને સ કડાશમાં ઉપર ચડાવવાનું અને ઉતારવાનુ બહુ મુશ્કેલ થાય. આથી રાજ લિઙ્ગની અધિવાસન, સ્નપનવિધિ અમુક ગર્ભગૃહમા દ્વારમાથી લાવી વિધિવિધાન ગર્ભગૃહમાં કરવાથી કોઈ દોષ લાગે નહિ એવી માન્યતા છે.

ચાર હાથ સુધીના શિવમંદિરને શિવાલય કહેવુ અને ચાર હાથથી ઉપરના પ્રમાણના શિવાલયને પ્રાસાદ કહેવો

પ્રાસાદતિલક

ગ્રન્થપૂર્તિ

॥ ૧ ॥

॥ અથ જગતી ॥

પ્રાસાદો લિઙ્ગમિત્યુક્ત જગતી પીઠમેવ ચ ।
પ્રાસાદ કારયેત્તસ્યાનુરુપઃ (પો) જગત્યો(ત્યા)મપિ ॥ ૧ ॥

પ્રાસાદાત્રિચતુઃપઞ્ચગુણેતિ જગતી ત્રિધા ।
જ્યેષ્ઠાદિષુ ક્રમાદ્યોજ્યા ત્રિધૈક્યભ્રમસંયુતા ॥ ૨ ॥

ષટ્સપ્તતિ જિનગૃહે દ્વારિકાં પુરુષત્રયે ।
દૈર્ઘ્યૈ (ર્ઘ્યૈઃ) સપાદા સાર્દ્ધા ચ દ્વિગુણા મણ્ડપક્રમાત્ ॥ ૩ ॥

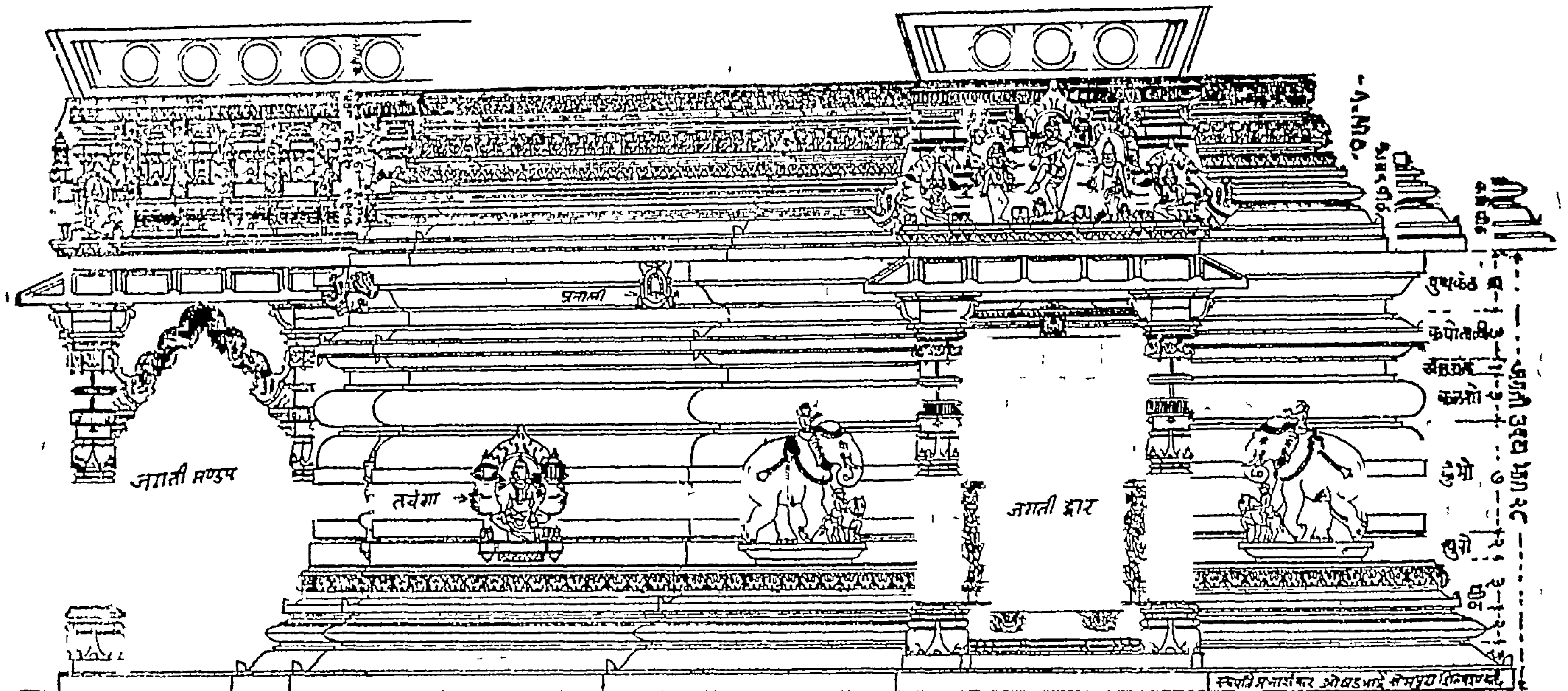
પ્રાસાદેકકરાન્તર્દ્ધે ત્ર્યશે દ્વાત્રિંશદન્તકે ।
ઉચ્ચા યુગાંશા દ્વાત્રિંશે ભૂતાંશોઽચ્ચા તદર્દ્ધકે ॥ ૪ ॥

સૃષ્ટ્યા કર્ણેષુ દિક્પાલૈઃ પ્રાસાદદ્વારમણ્ડપૈઃ ।
સોપાનૈસ્તોરણૈર્યુક્તા ચતુર્દિક્ષુ પ્રનાલકૈઃ ॥ ૫ ॥

વાસ્તુમઞ્જરી ॥ ૨ ॥

પ્રાસાદને શિવલિંગસ્વરૂપ માની જળાધારી રૂપ જગતી જાણવી. પ્રાસાદના અંગોપાંગ જેવું જગતીનું રૂપ કરવું. પ્રાસાદથી ત્રણ ગણી, ચારગણી, પાંચગણી વિસ્તારમાં જગતી કરવી, તે અનુક્રમે જ્યેષ્ઠા, મધ્યમા અને કનિષ્ઠા જાણવી. કનિષ્ઠમાનને એક, મધ્યમાનને બે, અને જ્યેષ્ઠમાનની જગતીને ત્રણ ભ્રમણી કરવી.

ત્રિપુરુષ = બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્રના પ્રસાદને; જિનાયતનોને; ચોસઠ યોગિની કે પંચાયતન પ્રાસાદોને છ કે સાત ગણી જગતી વિસ્તારમાં કરવી. લંબાઈમાં સવાઈ, દોઢી કે બમણી જગતી મંડપને કરવી. જગતીની ઊંચાઈ એક હાથથી બાર હાથ સુધીના પ્રાસાદને તેના વિસ્તારમાંથી અર્ધા માપની રાખવી. તેરથી બાવીશ હાથ સુધીના પ્રસાદને ગજે ગજના તૃતીયાંશ = આઠ આંગુલની વૃદ્ધિ પ્રતિહસ્તે કરવી. ત્રેવીશથી બત્રીશ હાથના પ્રાસાદોને પ્રત્યેક ગજે છ છ આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. તેત્રીશથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને ગજના પંચમાંશ (૪॥।-) આંગુલની વૃદ્ધિ પ્રતિ હસ્તે જગતી ઉદયમાનમાં કરવી. જગતીના ખૂણાએ સૃષ્ટિમાર્ગે દિક્‌પાલોના સ્વરૂપો કરવા. જગતીના ઉદયમાં ચડવાને દ્વાર અને આગળ નીચે વામન નામનો મુખમંડપ કરવો. જગતી પર ચડવાને પગથિયાની પંક્તિ કરવી. જગતીમથાળે ચારે તરફ ઢાળ કરી પ્રનાલ મૂકવી. ૧-૫

જગતી ઉદયમાનમા થર.વિભાગમાં દ્વાર ઉપર કક્ષાસન અને પીઠ

शुण्डिकासने विज्ञेया तत्पदे गण्डविस्तरम् ।
द्वितीयं तत्समं ज्ञेयं शुण्डिकोमय(तः) स्थिताः ॥ ६ ॥
भद्रनिर्गमतुल्यं तु जगतीगण्डनिर्गमं ।
द्वितीयं तत्सम कार्यं प्रतिहारास्तदग्रतः ॥ ७ ॥

क्षीरार्णव ॥ १०१ ॥

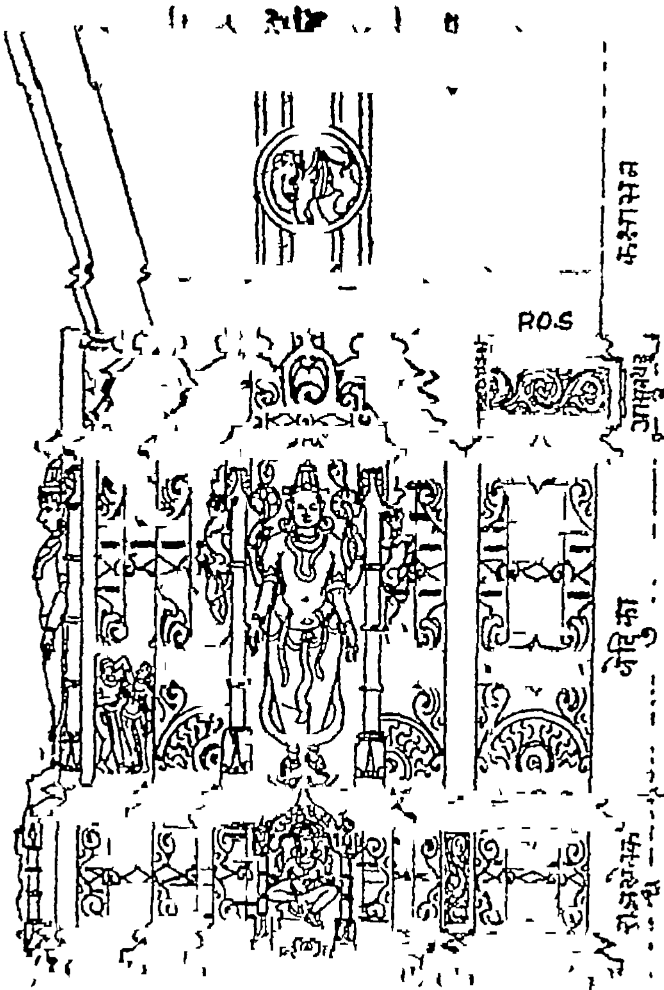
પગથિયાની બે બાજુ હાથણી-હાથીની સૂઢની આકૃતિની ચોથા ભાગે પહેલી ગંડસ્થળ= હાથણી કરવી. બીજી પણ તેના જેવડી બે બાજુ કરવી. ભદ્રના નીકાળા જેટલો હાથણીનો નીકાળો રાખવો. બીજીનો પણ તેટલો જ રાખવો. પગથિયાની બે બાજુ હાથણીની આગળ ઊભા મોટા પ્રાતહારોનાં સ્વરૂપો કરવાં. ૬-૭

ચતુર્મુખ, ફરતી દેવકુલિકાઓ, ચાર મહાધર, ચાર મેઘનાદમંડપ, ચાર મંડપ અને ચાર બલાણક એ સર્વની વિશાળ જગા

બલાણકજગત્યોર્ધ્વેડગ્રે પ્રસ્તવામન નામતઃ ।
જગત્યોપરિ મત્તવારણઃ સન્મુખો વામદક્ષિણે ॥ ૮ ॥
રાજસેનશ્ચતુર્ભાગ વેદિકા સપ્તભાગોચ્છ્રિત(તા) ।
દ્વિપદ ચાસનપટ્ટં કક્ષાસન કરોન્નતમ્ ॥ ૯ ॥

ક્ષીરાર્ણવ ॥

જગતીની ઉપર આગળ નીકળતુ અને જગતીના ઉદયમા સમાય તેટલી ઊંચાઈના મંડપને તે પર 'વામન' નામનો બલાણક કહ્યો છે. જગતીની બે બાજુએ અને સન્મુખ મત્તવારણ = કક્ષાસન કરવા. તેમા નીચેનો રાજસેનક ચાર ભાગ, તે ઉપર વેદિકા સાત ભાગ અને બે ભાગનું આસનપટ્ટ (કુલ ૧૩ ભાગ) મત્તવારણ કરવું. આસનપટ્ટ પર એક હાથ ઊંચું લીલાસન = કક્ષાસન (ઢળતું) કરવું. ૮—૯

મત્તવારણ ૧૩ ભાગ ઉદય

॥ ઇતિ જગતી લક્ષણ ॥

॥ २ ॥

॥ દેવતાદૃષ્ટિપદસ્થાપન ॥

ઉચ્છ્રયં દ્વાત્રિંશદ્ભાગં દ્વારમાનં વિશેષતઃ ।
અધસ્તાઃ અષ્ટભાગં ચ શિવસ્થાનં ચ નિશ્ચલમ્ ॥ ૧ ॥

હરશ્ચ દશમે ભાગે દ્વાદશે જલશાયિનં ।
માતરસ્ય દ્વયાધિક્યૈર્યક્ષઃ ષોડશાન્વિતે ॥ ૨ ॥

અષ્ટાદશૈવ કર્તવ્યં ઉમારુદ્રશ્રિયા હરિઃ ।
વિંશમે બ્રહ્મયુગ્મ ચ તત્ર દુર્ગા અગસ્ત્યાદયઃ ॥ ૩ ॥

એવં વિધેયં પ્રકર્તવ્યાં નારદાદિ મુનીશ્વરાઃ ।
એકવિંશે ભવેલ્લક્ષ્મીઃ ચતુર્વિંશે સરસ્વતી ॥ ૪ ॥

પઞ્ચવિંશે જિનસ્થાન ષડ્વિંશે ચ(ચા)ન્દ્રમેવ ચ ।
બ્રહ્મા વિષ્ણુસ્તથારુદ્રઃ સૂર્યશ્ચ સપ્તવિંશતિઃ ॥ ૫ ॥

ભૈરવશ્ચણ્ડિકાશ્ચૈવ એકોનત્રિંશદંશકે ।
તત્પદ ચ પરં શૂન્યં ભૂતપ્રેતાદિરાક્ષસા. ॥ ૬ ॥

ક્ષીરાર્ણવ

ગર્ભગૃહના દ્વારની ઊંચાઈના બત્રીશ ભાગ કરવા. તેમા નીચેથી આઠ ભાગ શિવલિંગ સ્થાપનના જાણવા. દશમે હરશિવ, બારમે ભાગે શેષશાયિની દૃષ્ટિ રાખવી; ચૌદમા ભાગે માતૃકા દેવીઓ; સોળમે ભાગે યક્ષ; અઢારમે ભાગે ઉમા, રુદ્ર, લક્ષ્મી અને વિષ્ણુ અને વીશમે ભાગે બ્રહ્મા, સાવિત્રી એમ યુગ્મમૂર્તિની દૃષ્ટિ રાખવી. ત્યાં વીશમા ભાગે દુર્ગા-અગસ્ત્ય-નારદ આદિ મુનિની દૃષ્ટિ રાખવી. એકવીશમા ભાગે લક્ષ્મી, ચોવીશમા ભાગે સરસ્વતી, પચ્ચીશમા ભાગે જિન વીતરાગ, છવીશમા ભાગે ચંદ્રની અને સત્તાવીશમા ભાગે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને સૂર્યની દૃષ્ટિ રાખવી. ઓગણત્રીશમા ભાગે ભૈરવ-ચંડીની દૃષ્ટિ રાખવી. તે ઉપરના ત્રણ શૂન્ય ભાગમાં ભૂત, પ્રેત અને રાક્ષસની દૃષ્ટિ રાખવી. ૧-૬

દ્વારોચ્છ્રયોऽષ્ટધાભક્ત ઊર્ધ્વભાગં પરિત્યજેત્ ।
સપ્તમાષ્ટમે સપ્તભાગે દૃષ્ટિસૂત્ર (ત્રં) સુશોભના (નમ્) ॥ ૭ ॥

વૃક્ષાર્ણવ

સામાન્ય રીતે ઉચ્ચ દેવોનું દૃષ્ટિસૂત્ર કહે છે કે દ્વારની ઊંચાઈના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો આઠમો ભાગ ત્યજી દેવો, અને સાતમા ભાગના ફરી આઠ ભાગ કરી તેના સાતમા ભાગે દેવદૃષ્ટિ રાખવી. ૭

દશાવતાર દેવો

[1]ऊर्ध्वदृष्टिर्विनाशाय अधो च भोगहानि च ।
सुखदा सर्वकालेषु समदृष्टिर्नसंशयः ॥ ८ ॥

क्षीरार्णव अ. १११

કહેલા દૃષ્ટિસ્થાનથી જો દૃષ્ટિ ઊંચી રાખે તો વિનાશ થાય અને જો દૃષ્ટિ નીચી રાખે તો સમૃદ્ધિનો નાશ થાય. માટે કહેલા સ્થાન સરખું દૃષ્ટિસૂત્ર રાખવાથી સર્વકાળમાં સુખ જ રહે. તેમા સંશય ન જાણવો. ૮

પ્રતિમા પીઠમાન

द्वारमष्टविभक्त च त्रिधा भक्तं (च) सप्तभिः ।
पीठं च भागमेकं तु शेषं च प्रतिमा मुने ॥ ९ ॥

सप्तभागं भवेद्वारं षड्भागं त्रिधा कृतम् ।
द्विभागं प्रतिमामानं शेषं पीठसमुच्छ्रयम् ॥ १० ॥

द्वारं षड्भागिकं ज्ञेयं त्रिधा पञ्च प्रकल्पयेत् ।
पीठं तु भागमेकेन द्विभागे प्रतिमा भवेत् ॥ ११ ॥

क्षीरार्णव

ગર્ભગૃહના દ્વારોદયના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ તજી બાકીના સાત ભાગમા ત્રણ ભાગ કરી તેમા એક ભાગનું પીઠ-સિંહાસન અને બે ભાગનું પ્રતિમામાન જાણવું.—જયેષ્ઠમાન ૯

બીજું માન—દ્વારોદયના સાત ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ ત્યજી બાકીના છ ભાગમા ત્રણ ભાગ કરી બે ભાગની પ્રતિમા અને એક ભાગનુ પીઠ-સિંહાસન ઊંચું કરવું તે મધ્યમમાન જાણવુ. મધ્યમ માન ૧૦

૧ દેવતા-દૃષ્ટિ સંબંધમાં પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોમા ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ કહેવાથી એકસૂત્રતા મળતી નથી. દીપાર્ણવ અને ક્ષીરાર્ણવ બત્રીશ ભાગ દૃષ્ટિપદના કહે છે અપરાજિતસૂત્ર ૬૪ ચોસઠ ભાગ કહે છે. ઠક્કુર ફેરુ વાસ્તુસારમા દશ ભાગ કહે છે. દિગંબરાચાર્ય વસુનંદી નવ ભાગ કહે છે. દૃષ્ટાંતરૂપ જિન તીર્થંકરની દૃષ્ટિસૂત્ર જોતા ઉત્તરંગથી નવ આગુલથી બાવીશ આંગુલ સુધીમા જિન દૃષ્ટિ આવે એ રીતે તેર આંગુલનો તફાવત રહે છે એમ એકવાક્યતા મળતી નથી. એથી શ્લોક ૭નું પ્રમાણ સર્વમાન્ય છે.

પ્રતિમામાનપ્રમાણ

પ્રતિમા માનપ્રમાણ															
ઊભી પ્રતિમા માન	આ	૧૧	૨૧	૩૧	૪૧	૪૩	૪૫	૪૭	૪૯	૫૧	૫૭	૬૩	૭૩	૮૩	૯૩
બેઠી પ્રતિમા માન	આ	૬	૧૨	૧૮	૨૪	૨૭	૩૦	૩૩	૩૬	૩૯	૪૨	૫૨	૬૨	૭૨	૮૨
પ્રાસાદ ગજ હસ્ત		૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૨૦	૩૦	૪૦	૫૦

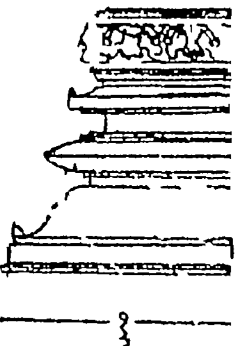
પરિકર યુક્ત દેવમૂર્તિઓ

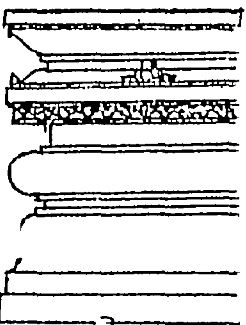

બ્રહ્મા

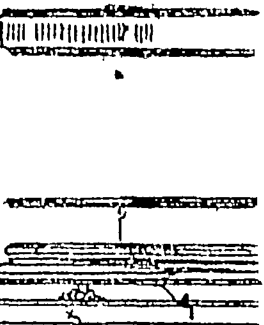

મહિષાસુરમર્દિની

સૂર્ય

વિષ્ણુ

खुला - नृत्यमण्डप का पीठबांध तीनप्रकार.

પીઠ- સિંહાસન ઉદયના વિભાગ

ત્રીજું દ્વારોદયના ૭ ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ ત્યજીને બાકીના પાંચ ભાગના ત્રણ ભાગ કરતા એક ભાગનુ પીઠ-સિંહાસન અને બે ભાગની પ્રતિમા ઊંચી જાણવી. એ કનિષ્ઠમાન. કનિષ્ઠમાન–૧૧

ભાગ આ રીતે ત્રણ માનપ્રતિમા અને પીઠના જાણવાં.

જેષ્ટમાન	૧ પીઠ ૨ પ્રતિમા ત્રણ ભાગ ૭ ભાગ ૧ તજવો દ્વારોદયના ૮ ભાગ
મધ્યમમાન	૧ પીઠ ૨ ભાગ પ્રતિમા ત્રણ ભાગ ૬ ભાગ ૧ તજવો દ્વારોદયના ૭ ભાગ
કનિષ્ટમાન	૧ પીઠ ૨ ભાગ પ્રતિમા ૩ ભાગ ૫ ભાગ ૧ તજવો દ્વારોદયના ૬ ભાગ

॥ ઇતિ દેવતાદષ્ટિપદસ્થાપન ॥

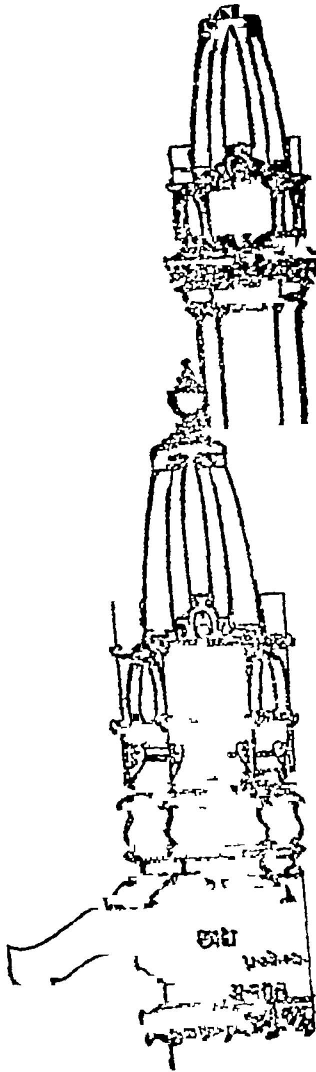
॥ ૨ ॥

॥ अथ शिखराधिकारः ॥

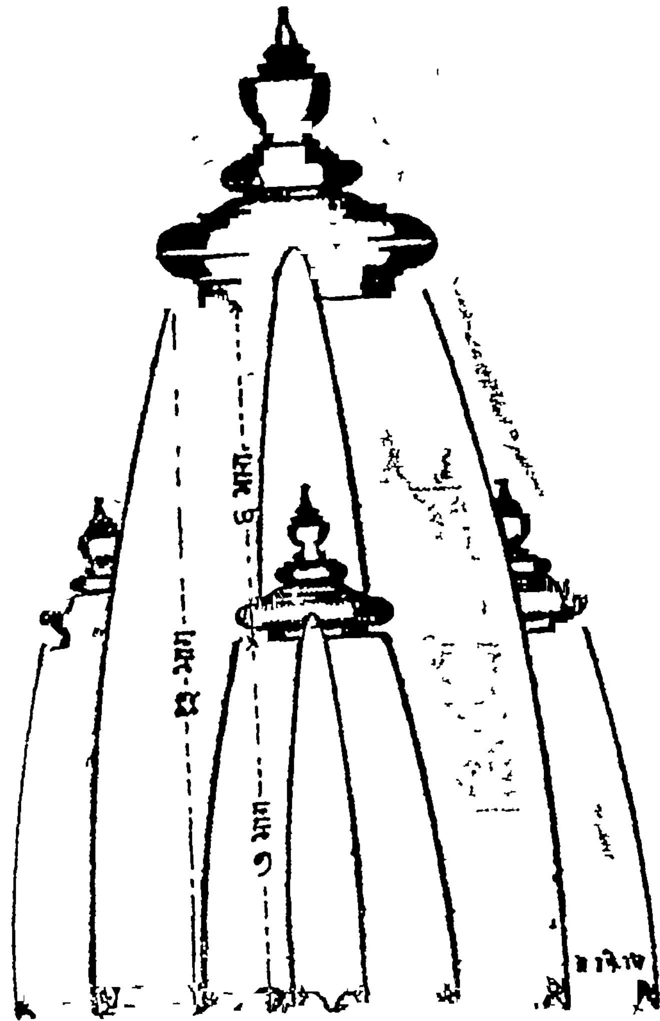
शिखराश्च विविधाकाराऽनेकाण्डकभूषिताः ।
छाद्योर्ध्वप्रहाराः स्यात् ऊर्ध्वे शृङ्गाणि कारयेत् ॥ १ ॥
शृङ्गे शृङ्गे त्वधच्छाद्यमूर्ध्वं शृङ्गातद्योऽद्गमम् ।
स्वस्याङ्गस्य प्रमाणं तु सपादे शृङ्गमुच्छ्र्ये ॥ २ ॥
स्कन्धस्यार्द्धोदये घण्टा सर्वकामफलप्रदा ।
मूलकर्णरथादौ च एकद्वित्रिक्रमो न्यसेत् ॥ ३ ॥
निरन्धारे मूलभित्तौ सान्धारे भ्रमभित्तिषु ।
रेखा गर्भसमा शस्ता विस्तीर्णा धनदा स्मृता ॥ ४ ॥
रेखामूलस्य दिग्भागे कुर्यादग्रे षडंशकाः ।
षड्बाह्ये दोषदं प्रोक्तं पञ्चमध्ये न शोभनम् ॥ ५ ॥

क्षीरार्णव

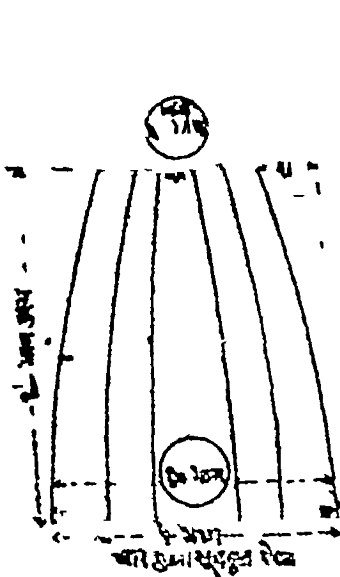
શિખરો અનેક આકારનાં થાય છે. તેના પર અનેક અંડકો ચઢાવી સુશોભિત બનાવાય છે. મંડોવર પર છજા ઉપર પ્રહારનો થર કરી તેના પર શૃંગો ચડાવવા. એક શૃંગની ઉપર બીજું શૃંગ ચડાવતાં અર્ધભાગ છોડવો. પ્રત્યેક શૃંગની નીચે ફરી પ્રહારનો થર ચડાવી પ્રત્યેક શૃંગની નીચેના ભાગમા છાજલી અને ઉદ્દગમ દોઢિયાથી વિભૂષિત કરવા અંગ—ખાંચાના વિસ્તારના

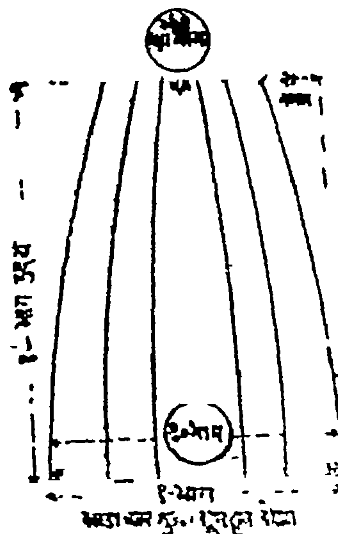

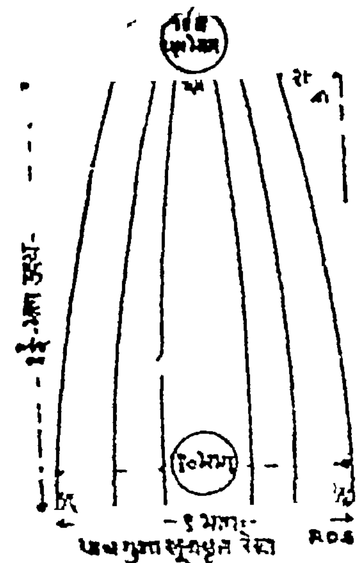
શૃંગોર્ધ્વશૃંગ

ઉરુશૃંગોર્ધ્વ-ઉરુશૃંગ વિભાગ

ત્રણ પ્રકારે શિખરોદય માન અને તેના સૂત્રવૃત

પ્રમાણથી સવાઈ શૃંગની ઊંચાઈ (સ્કંધ–બાંધણુ) રાખવી. તે પર શૃંગના સ્કંધ વિસ્તારથી અર્ધી ઊંચાઈની આમલસારી શૃંગ પર ચડાવવી. તે સર્વ કામનાનું ફળ દેનાર જાણવું. મૂળ કર્ણ-રેખા પ્રતિરથ પર એક બે ત્રણ એમ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે શૃંગો ચડાવવા. પરંતુ નિરધાર પ્રાસાદની મૂલ ભીંત પર ગર્ભગૃહની અંદરની ફરકતી કંઈક વધુ અને સાધાર પ્રાસાદના ભ્રમની ભીંતની બહાર શિખરનો વારસો મેળવવો. ગર્ભગૃહથી બરાબર અગર તેથી વધુ વિસ્તારવાળી રેખા-પાયચો રાખવાથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧–૪

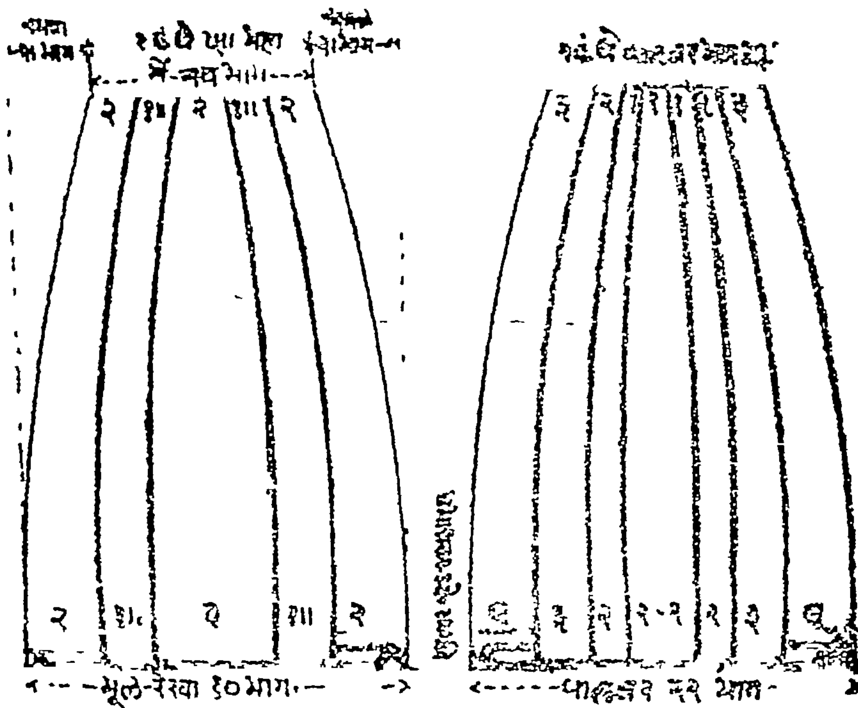
શિખરના નીચેના રેખા–પાયચા વિસ્તારના દશ ભાગ કરી શિખરના ઉપર સ્કંધ-બાંધણે ૭ ભાગ પહોળું રાખવું. ૭ ભાગથી વધુ રાખવાથી દોષ કહ્યો છે અને પાચ ભાગથી ઓછુ શોભતું નથી. (આથી સાડાપાચ ભાગ પહોળું સ્કંધ-બાધણે રાખવું). ૫

रेखामूलस्य विस्तारात् पद्मकोशं समालिखेत् ।
चतुर्गुणेन सूत्रेण सपादशिखरोदयः ॥ ६ ॥

रेखा विस्तारमानेन सपादेन तदुच्छ्रयम् ।
त्रिभागसहिताश्चैव सार्द्धं कृत्वा विचक्षणैः ॥ ७ ॥

उरुशृङ्गाणि भद्रे स्युर्येकादिग्रहसंख्यया ।
त्रयोदश समूर्ध्वेऽधो लुप्तः सप्तोरुशृङ्गकैः ॥ ८ ॥

घण्टा वाह्यप्रमाणं च स्कन्धे स्कन्धे तु कारयेत् ।
रेखामूले तु दिग्भक्ते कोणः कार्यो द्विभागक ॥ ९ ॥

વાલંજર-નિરંધાર

વાલજર-સોધાર (બાલપંજર)

त्र्यंशमद्र रथ सार्द्धं स्कन्धोर्ध्वे च नवांशके ।
कोर्णेयुगांशैर्भद्रं च द्व्यंश त्र्यो रथो भवेत् ॥ १० ॥

दीपार्णव

સવાયા શિખરને મૂળ રેખાના પાંયચા વિસ્તારથી ચાર ગણું વૃતસૂત્ર ફેરવવાથી અવિકસિત કમળના આકારની શિખરરેખા = નમણ થાય. શિખરોદયની ત્રણ પ્રકારે બુદ્ધિમાનોએ રચના કહેલ છે. શિખરના નીચે પાચચે = મૂળ રેખાથી સવાયુ ૨ દોઢું અને ૩ ત્રીજું ૧૩ ઊંચાઈના શિખર થાય છે. શિખરના ભદ્રે એકથી નવ સુધી ઉરુશૃંગ ક્રમાનુસાર ચડે છે. તેમાં નીચેના પાયચાથી સ્કંધ સુધીની ઊંચાઈના તેર ભાગ કરવા. તેમાં નીચેનુ ઉરુશૃંગ સ્કંધ સુધી સાત ભાગ લુપ્ત-દબાતું રહે અને ઉપર છ ભાગ રહે. (કુલ તેર ભાગ) પાયચાથી સ્કંધ અને સ્કંધથી સ્કંધ સુધીના ભાગ સમજવા. આમલસારો તેથી બહાર જાણવો. મૂળ શિખરના ઉપાગો મૂળ શિખરના પાયચા વિસ્તારના દશ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા = કર્ણ બે બે ભાગના અને દોઢ દોઢ ભાગના પ્રતિરથ અને આખું ભદ્ર ત્રણ ભાગનુ રાખવું (કુલ દશ ભાગ થાય). ઉપર સ્કંધ-બાંધણે વિસ્તારમાં નવ ભાગ કરવા. તેમા બબ્બે ભાગની બે રેખા, દોઢ દોઢ ભાગના બે પઢરા અને બે ભાગનું આખું ભદ્ર એ રીતે નવ ભાગ બાધણે = સ્કંધે સમજવા. ૬–૧૦

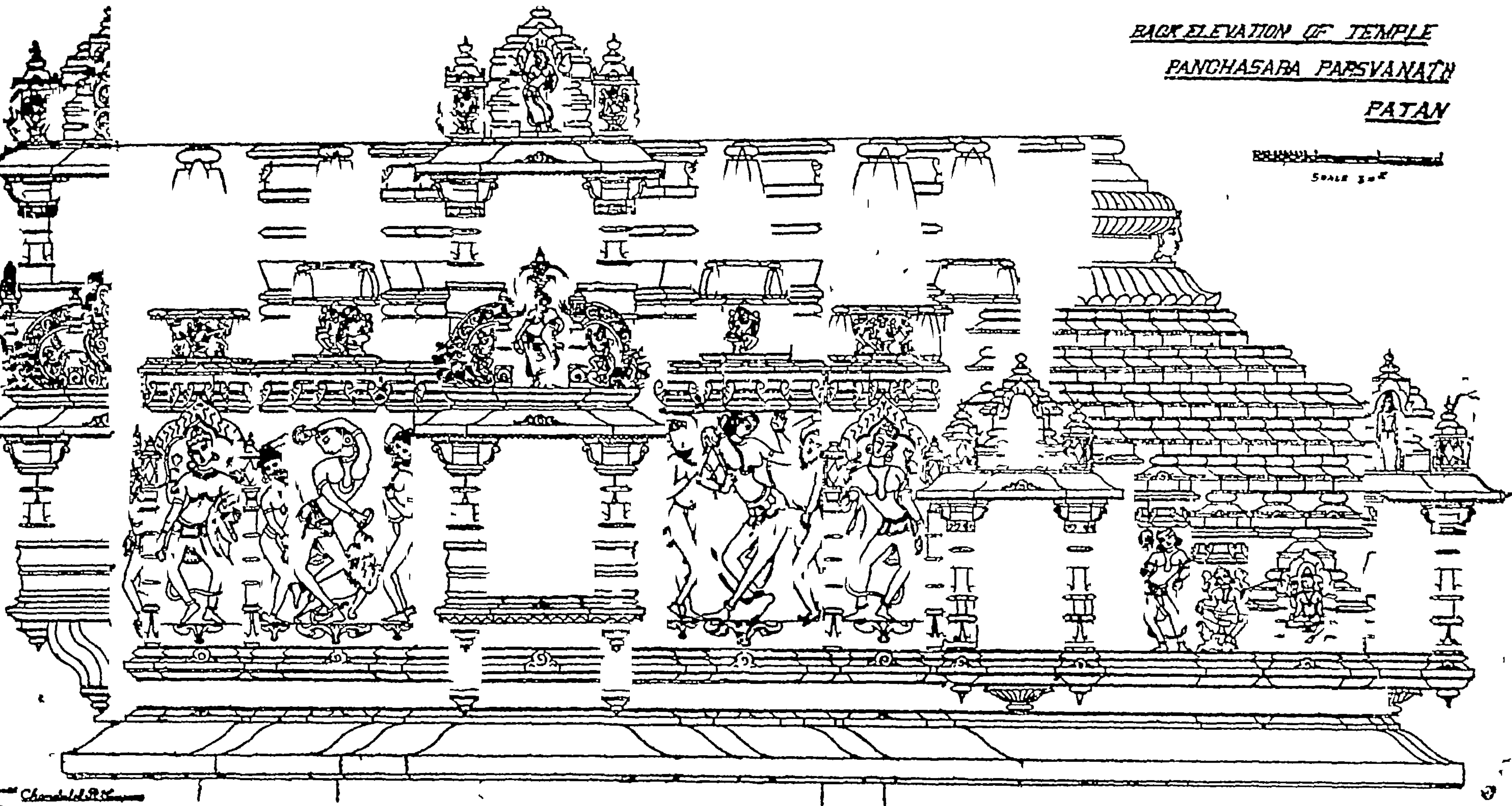
छाद्योर्ध्वे स्कन्धपर्यन्तमेकविंशतिभाजितम् ।
अङ्कदिग्रुद्रसूर्यांश-त्रयोदशांशसुत्सृजेत् ॥ ११ ॥
शुकनासस्य संस्थानं छाद्योर्ध्वे पञ्चधामतम् ।
मण्डपोर्ध्वे शुकघण्टा समा न्यूना न चाधिका ॥ १२ ॥

પ્રાસાદના છજા પરથી શિખરના સ્કધ બાધણા સુધીની ઊંચાઈના એકવીસ ભાગ કરવા. તેમા નવ, દશ, અગિયાર, બાર અને તેર ભાગ સુધીમા શુકનાસનું સ્થાન રાખવું. એ રીતે શુકનાસનું પંચવિધ પ્રમાણ કહ્યું છે. મંડપના ઉપરની ઘંટા અમલસારો શુકનાસની બરાબર રાખવો અગર શુકનાસથી ઊંચો ન રાખવો. (શુકનાસથી થોડો નીચે હોય તો દોષ નથી). ૧૧-૧૨

कवलिमान

प्रासादस्य पुरो भागे कोलिपद पदार्धंत्रिक् ।
तस्योर्ध्वे शुकनासं च एक-त्रि-सप्तमुद्गमम् ॥ १३ ॥
तस्योपरि सिंहः स्थाप्यो मण्डपकलशसमः ।
द्विस्तम्भः शुकनासाग्रे विज्ञेयः पादमण्डपः ॥ १४ ॥

કોલી લક્ષણ કહે છે પ્રાસાદના આગળ કોલી ગર્ભગૃહના પદ જેટલી, તેથી અર્ધ કે ત્રીજા ભાગની નિર્ગમ કરવી. તે કોલી ઉપર શિખરના શુકનાસના એકથી સાત સુધી ઉત્તરોત્તર દોઢિયા ઉદ્દમ ચઢાવવા. તે પર સિંહ સ્થાપન કરવો. તે સિંહ અને મંડપ પરના કલશ-પ્રાયઃ સમ હોય તો સારું (કળશ નીચો હોય તો દોષ ન જાણવો.) શુકનાસની આગળ બે સ્તંભોને પાદમંડપ કહે છે. ૧૩-૧૪

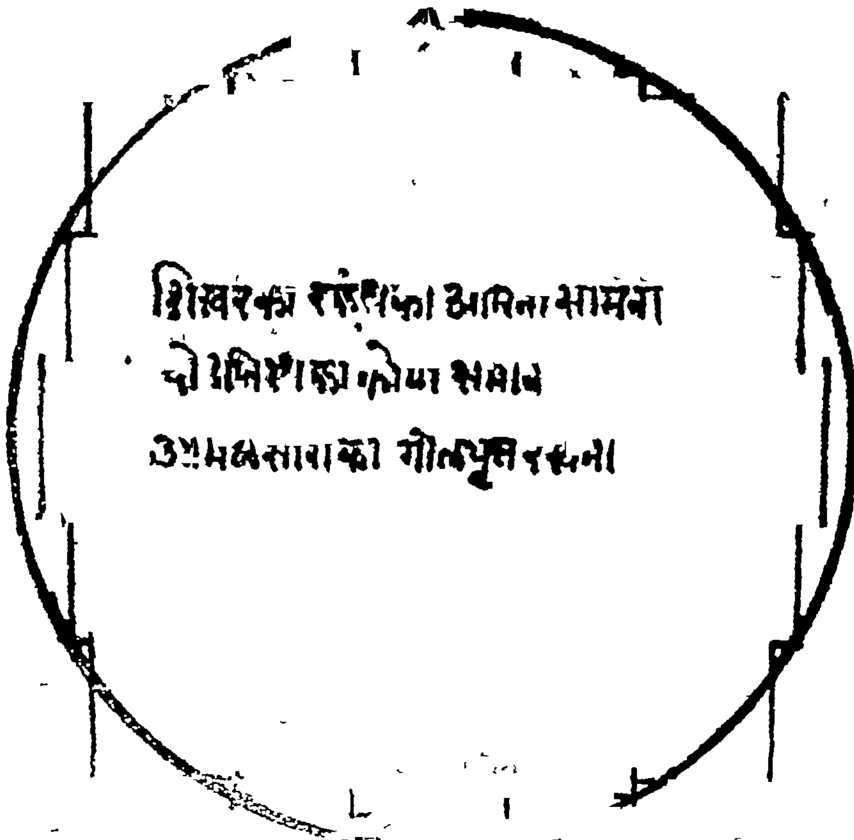

પ્રાસાદ છાદ્યોર્ધ્વ, શિખરની જંઘા, શૃંગ અને ભદ્રના ગવાક્ષ, બાજુમા સંવરણા, ગવાક્ષ

कोकिला लक्षण

> कोणविस्तारविस्तीर्ण(र्णा) कोकिला शुभलक्षणं (णा) ।
> उभयोः पार्श्वयोरेव एकैका च प्रशस्यते ॥ १५ ॥
>
> कोणार्धे च यमदंष्ट्रवा (दंष्ट्रा) मितिश्चैव शुभप्रदा ।
> सर्वलक्षणसयुक्ता कोकिलाः शुफलप्रदा ॥ १६ ॥

કોકિલા-પ્રાસાદપુત્રનાં લક્ષણ કહે છે—પ્રસાદની કોળી ઉપર બેઉ તરફ શુભ લક્ષણવાળી કોકિલાનાં લક્ષણ કહું છું. કોળીના બેઉ તરફ ભીંત ઉપર એકેક કોકિલા કરવી. તે પ્રશસ્ત જાણવું. ભીતની જાડાઈ જેટલું અને કર્ણ-રેખાના વિસ્તાર જેટલું કોકિલા વિસ્તારનું પ્રમાણ રાખવું. રેખાથી નાની અર્ધ પ્રમાણની કોકિલા કરવાથી 'યમદંષ્ટ્રવા' નામનો વેધ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે સર્વ લક્ષણવાળી એવી કોકિલા કોળી ઉપર બેઉ તરફ કરવાથી તે શુભ ફળ દેનાર જાણવું. (કોકિલા અર્થાત પ્રાસાદપુત્ર) ૧૫-૧૬.

આમલસારાપ્રમાણ

> स्कन्धः षड्भागको ज्ञेय· सप्तांशामलसारकः ।
> भमवा प्रतिरथावुभौ मध्ये वृत्तामलकम् ॥ १७ ॥

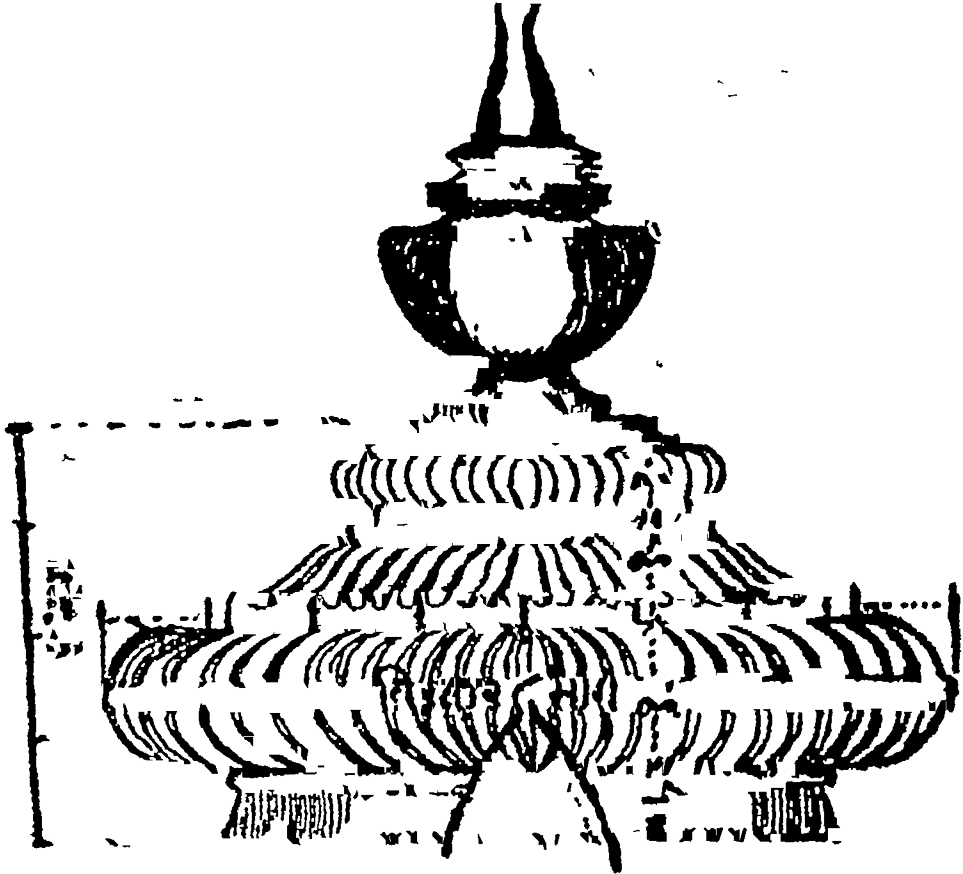
સપ્તભાગમધ્યે (च) चतुष्षष्टि विभाजिते ।
द्वात्रिंशोदयं कार्यं ग्रीवा भाग षडं भवेत् ॥ १८ ॥

अण्डकं भास्करे विद्यात् अष्टचन्द्राविलोकिन् ।
षड्भागवामलसारि च निष्कान्तं च अतः श्रुणु ॥ १९ ॥

अण्डके द्वादशं भाग च सप्तभिश्चन्द्रकोधित(क)म् ।
षड्भिरामलसारि च चतुर्दशोर्ध्वकलशासनम् ॥ २० ॥

शिवे चेश्वरं रूपं (तु) ध्यानमूर्ति विचक्षणः ।
शिखरकर्णे प्रस्थाप्ये जिने कुर्याज्जिनेश्वरम् ॥ २१ ॥

ક્ષીરાર્ણવ

અમલસારો કળશસહિત

હવે આમલસારાનું પ્રમાણ અને વિભાગ કહે છે. શિખરના સ્કંધ-બાંધણે છ ભાગ હોય તો આમલસારો સાત ભાગ પહોળો કરવો અથવા સ્કંધ-બાંધણેના ઉપાગોના બે પ્રતિરથ-પઢરાના તિર્યગ્માપ બરાબર આમલસારાનો વિસ્તાર કરવો. (આ બન્ને પ્રમાણ મળી રહે છે). આમલસારા વિસ્તારના આગળ સાત ભાગમા ચોસઠ ભાગ આમલસારાના પહોળાઈના કરવા અને બત્રીશ ભાગ ઊંચાઈના કરવા. તેમાં ગળું છ ભાગ, મોટો અંડક ૧૨ ભાગ, આઠ ભાગ ચંદ્રસ

અને છ ભાગની ઝાઝરી-રામલસારી કરવી. એ રીતે બત્રીશ ભાગ આમલસારાના ઉદયના જાણવા. હવે નિકાળા પહોળાઈના ભાગ સાભળો. મોટો અ ડક બાર ભાગ, ચ દ્રસ્ સાત ભાગ અને છ ભાગ રામલસારી-ઝાઝરીના અને તે પર કલશાસન ચૌદ ભાગ (ગર્ભથી સાત ભાગ) રાખવા. એ રીતે ચોસઠ ભાગ પહોળાઈના અને બત્રીશ ભાગ ઊંચાઈના આમલસારાના જાણવા. શિખરના સ્ક ધ ઉપર ખૂણે શિવ ઈશ્વરની ધ્યાનમૂર્તિ કે તાપસ બેસારવા. જો જિનનો પ્રાસાદ હોય તો જિનેશ્વરની મૂર્તિ સ્કંધના ખૂણે બેસાડવી ૧૭-૨૧

ધ્વજાધાર–સ્તંભવેધ પ્રમાણ

प्रासादे पृष्ठदेशे तु दक्षिणे च प्रतिरथे ।
ध्वजाधारस्तु कर्तव्यं ईशाने नैऋत्येऽथवा ॥ २२ ॥
रेखोर्ध्वे षष्ठमे भागे सूत्रांशपादवर्जितम् ।
ध्वजाधारस्तु कर्तव्यो दक्षिणे च प्रतिरथे ॥ २३ ॥
[2]स्तम्भे वेधस्तु कर्तव्यो भित्ति पष्ठांशकम् ।

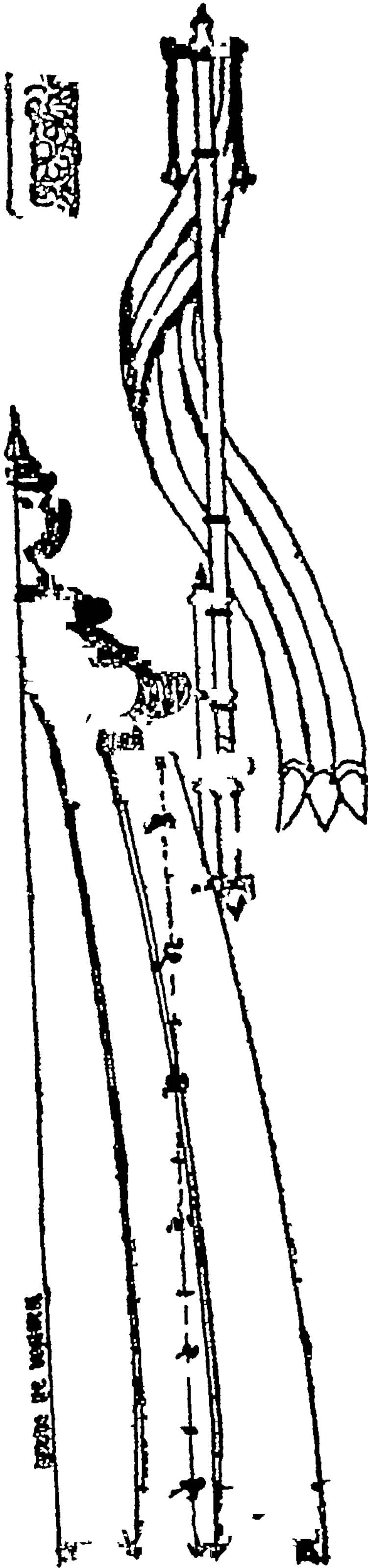
क्षीरार्णव

શિખરના ધ્વજાદ ડનુ સ્થાન

પ્રાસાદના પાછલા ભાગમા જમણી તરફના પ્રતિરથે ધ્વજાધાર (સ્તંભવેધ) કરવો. જો પૂર્વ મુખનો પ્રાસાદ હોય તો નૈઋત્ય કોણ તરફ અને જો પશ્ચિમ મુખનો પ્રાસાદ હોય તો ઈશાન કોણ તરફ ધ્વજા દંડ માટે ધ્વજાધાર રાખવો. ૨૨

૨ ધ્વજાધારનો અર્થ ધ્વજાદ ડને ધારણ કરનાર. કલાબો (લામસા) આ વિષયમા શિલ્પિવર્ગમા થોડો વાદવિવાદ છે. એક પક્ષ કહે છે કે ધ્વજાધાર એટલે ધ્વજાને ધારણ કરનાર ધ્વજાપુરુષ અહીં કરવો જોઈએ અને તેવા ધ્વજાપુરુષ કેટલાક જૂના મ દિરોમા છે પણ ખરા.

કેટલાક જૂના મ દિરોમા ધ્વજાધાર–લામસા કલાબાપર ધ્વજાદ ડ ઊભો કરેલો જોવામા આવે છે. ત્યા ધ્વજાપુરુષની આકૃતિ નથી વળી તે ધ્વજાધાર મૂળરેખાના ૨૪ ભાગ કરી તેના ત્રીજા ભાગે બાધણા સ્કંધથી નીચે આ ધ્વજા ધાર રાખવાનુ કહ્યુ છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધાન આ છે. છતા કોઈ દષ્ટાતોને પ્રાધાન્યત્વ આપી સ્ક ધ બાધણાના બરાબર ધ્વજાપુરુષ હોવો જોઈએ અને તે પણ સ્ક ધમા આમલસારામા ધ્વજાદ ડને સ્થાપન કરે છે. આ રીત અશાસ્ત્રીય છે. ક્ષીરાર્ણવમાં સ્કંધમા–બાધણામા દંડસ્થાપન કરવામા ઘણો દોષ કહ્યો છે. તો આમલસારામા ધ્વજા દ ડ સ્થાપન તો ન જ કરાય વળી સ્ક ધથી ૩/૨૪ અ શ જો ધ્વજાધારનુ સ્થાન ખરેખર શાસ્ત્રીય રીતે હોય તો આમલસારાથી દ ડ બહાર જ રહે તેમા શ કા નથી. બેઉપક્ષ ધ્વજાધારના સ્વરૂપ અને સ્થાન માટે જુદા છે પર તુ ધ્વજાધારની અગત્યતાને તો બેઉ પક્ષ સ્વીકારે છે જૂનાં દષ્ટાતો એ પ્રમાણ ન ગણી શકાય. શાસ્ત્રાધાર જે હોય તે સાચો અને સ્વીકારવો જ જોઈએ. જ્યા શાસ્ત્રાધાર ન હોય ત્યા જૂના પ્રાચીન દષ્ટાન્તોને માનવા રહ્યા તેવા સમયે વાદવિવાદ ન જોઈએ શાસ્ત્રના અર્થઘટન જુદી રીતે કરી પોતાના મતનુ સમર્થન કરવુ એ દુરાગ્રહ ન હોવો (રાખવો) જોઈએ.

ધ્વજાધારનુ સ્થાન માન

શિખરની મૂળ રેખાના પાયચાથી સ્કંધ બાંધણા સુધીની ઊંચાઈના ૭ ભાગ કરીને તેના ઉપરના છઠ્ઠા ભાગમાં ચોથો ભાગ હીન કરીને બાધણાથી નીચે ધ્વજાધાર કરવો એટલે રેખાની ઊંચાઈના ૨૮ ભાગ કરી સ્કધ-બાધણાથી ત્રણ ભાગ નીચે ધ્વજાધાર શિખરના પાછળ જમણી તરફ પઢરામા કરવો. આ ધ્વજાધારને સ્તંભવેધ પણ કહે છે. તે ભીતના છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કરવો. ૨૩

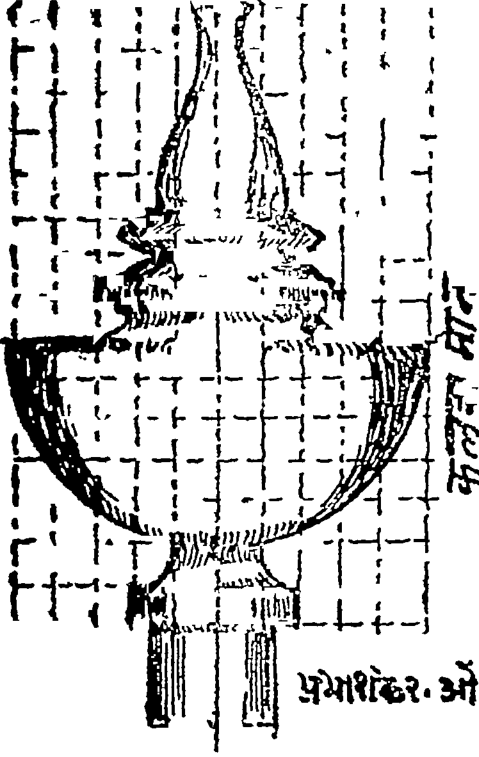
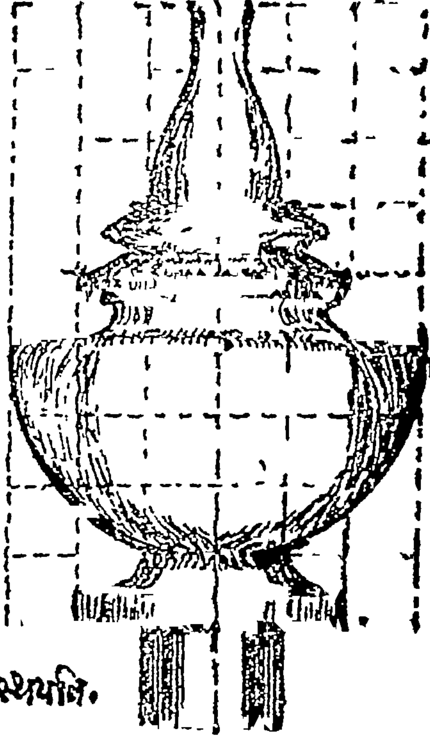
કળશમાન

प्रासादस्याष्टमांशेन कलशाण्डके (क) विस्तरे ।
पोडशांशाधिको ज्येष्ठो हीनमाने कनीयसः ॥ २४ ॥

ग्रीवापीठ भवेत्माग त्रिभागेनाण्डकं तथा ।
कर्णिपत्री द्विभागं च त्रिभाग बीजपूरकम् ॥ २५ ॥

एकांशोऽग्रे मूले द्वौ वह्निवेदांशकर्णिका ।
ग्रीवा द्वौ पीठमर्द्ध द्वौ पड्भागविस्तरा ॥ २६ ॥

वास्तुमञ्जरी

શિખરનું કળશમાન–

પ્રાસાદ કર્ણ-રેખા વિસ્તાર હોય તેના આઠમા ભાગનો કળશવિસ્તાર રાખવો તે મધ્યમાન. તેનો સોળમો ભાગ વધારવાથી જ્યેષ્ઠમાન અને સોળમો ભાગ ઘટાડવાથી કનિષ્ઠમાન થાય. કળશ વિસ્તારથી દોઢો ઉંચો કરવો. તેના ઉંચાઈના માનમા નવભાગ કરવા. તેમા એક ભાગ પીઠ ગળાનો; તે પર એડક પડઘો ત્રણ ભાગ, કર્ણિકા ને છજી એક-એક ભાગની એટલે બે ભાગ અને તે પર દોડલો-બિજોરૂ ત્રણ ભાગનો કરવો. એ પ્રકારે કુલ નવ ભાગ ઉદયના જાણવા. હવે કળશના વિસ્તાર ભાગ કહે છે. દોડલા બિજોરાનો અગ્ર ઉપરનો એક ભાગ, નીચે મૂળમા બે ભાગ, કણી ત્રણ ભાગ, છજું ચાર ભાગ, એડક પડઘો છ ભાગ વિસ્તાર નીચે ગળુ બે ભાગ અને તેની નીચેની પડઘી ચાર ભાગ એ રીતે કળશવિસ્તાર છ ભાગ જાણવો ૨૪, ૨૫, ૨૬ [૩]

૩ કળશના બીજા પણ માન કહે છે–

રેખાયાં પઞ્ચમાંશેન કલશં કારયેદ્ બુધઃ ।
ઘણ્ટાવિસ્તારપાદેન તત્પાદેન યુતં પુનઃ ॥
ઇત્થં કલશવિસ્તારં ઉચ્છ્રયસ્તસ્ય સાર્દ્ધતઃ । દીપાર્ણવ.

શિખરમા ઉપયોગી કળશના અન્યમાન કહ્યા છે શિખરના કે ઉરુશૃંગ કે શૃંગના પાચમા વિસ્તારના પાચમા અંશે કળશનો વિસ્તાર બુદ્ધિમાન પુરુષોએ કરવો

બીજુ પ્રમાણ આમલસારાના વિસ્તારના ચોથા ભાગમા ફરી તેના ચતુર્થાંશ ભાગની વૃદ્ધિ કરતાં જે વિસ્તાર આવે તેટલો કળશનો વિસ્તાર રાખવો. અર્થાત્ આમલસારા વિસ્તારથી સવાયા કરીને તેનો ચતુર્થાંશ કળશવિસ્તાર કરવો. વિસ્તારથી દોઢો ઊંચો કરવો.

दण्ड दीर्घमान

प्रासादकोणमर्यादा सप्तहस्ता न मध्यतः ।
गर्भमानेन कर्तव्य हस्तः स्यात्पञ्चविंशतिः ॥ ३३ ॥

रेखामानं च कर्तव्यं यावत्पञ्चाशहस्तकम् ।
अष्टमाश यदा हीनाधिक्यं कन्य ज्येष्टमानतः ॥ ३४ ॥

क्षीरार्णव

ધ્વજદંડની જાડાઈનું માન કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને પોણા આગુલ જાડો ધ્વજદંડ રાખવો. બેથી પચીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદોને પ્રતિહસ્તે અર્ધા અર્ધા આગુલની વૃદ્ધિ જાડાઈમા કરવી. છવ્વીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે પા પા આગુલની વૃદ્ધિ દંડની જાડાઈમા કરતા જવી. એકી (વિષમ) પર્વ = ગાળા અને બેકી (સમ) ગ્રંથી = કાકણીનો ધ્વજદંડ સુખ દેનાર જાણવો ૩૧-૩૨

હવે ધ્વજદંડની લંબાઈનું માન કહે છે. એકથી સાત હાથ સુધીના પ્રસાદને બહાર રેખા વિસ્તારે હોય તેટલો ધ્વજદંડ લાંબો રાખવો આઠથી પચીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને ગર્ભગૃહના માન જેટલો ધ્વજદંડ લાંબો રાખવો છવ્વીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને શિખરની રેખા માને-પાયચા જેટલો વિસ્તાર-ધ્વજદંડ લાંબો રાખવો. જે માન આવ્યું હોય તે મધ્યમાન જાણવું. તેનો આઠમો અંશ અધિક કરવાથી જ્યેષ્ઠમાન અને આઠમો અંશ ઘટાડવાથી કનિષ્ટમાન (ધ્વજદંડનું) જાણવું. ૩૩-૩૪

दण्डकाष्ठ

शिंशपः वशखदिरमधुकोरुणचन्दन ।
सुवृत्तः सारदारुश्च ग्रन्थिकोटरवर्जित. ॥ ३५ ॥

ધ્વજદંડનું કાષ્ઠ સીસમ, વાસ, ખેર, મહુડા કે ચંદનનું પસંદ કરવું કાષ્ઠ ગાઠવાળું ન હોવું જોઈએ. ૩૫

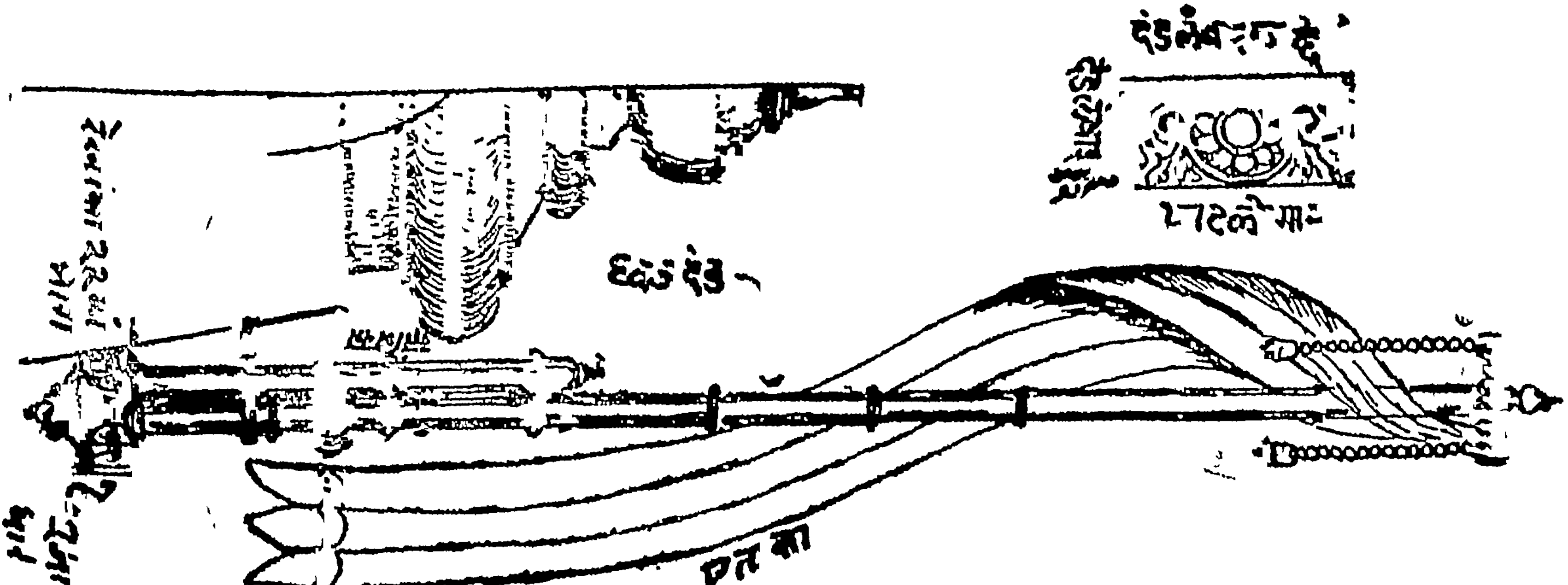
[4]घण्टोदयप्रमाणेन स्तम्भिकोदयः कारयेत् ।
ध्वजावती स्तम्भिका च चाष्टश्रवा (व) वृतास्तथा ॥
तदूर्ध्वे कलशं कुर्यात् वशबन्धप्रतिहस्तके ॥ ३६ ॥

दीपार्णव

ધ્વજાદંડની સાથે ઊભી સ્તંભિકા ધ્વજાધારથી આમલસારા સુધીના પ્રમાણની અષ્ટાશ કે ગોળ કરવી તેના પર મોગરો કરવો. ધ્વજાદંડ અને સ્તંભિકાને મજબૂત ત્રાંબાના પાટના બંધો ગજે ગજે જડવા. ૩૬

---

૪ ધ્વજદંડ સાથે સ્તંભિકા આમલસારા જેટલી ઊંચી રાખી ધ્વજાદંડની સાથે બાંધવી આ પ્રમાણ અપરાજિત આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમા સ્પષ્ટ આપેલ છે વર્તમાનમા સ્તંભિકાની પ્રથા નથી. તેથી કેટલાક શિલ્પીઓ સ્તંભિકાને નિરર્થક માને છે. પરંતુ શાસ્ત્રોમા તેનો પાઠ છે. મંડનસૂત્રધારે કે નાથુએ સ્તંભિકા વિશે કહ્યુ નથી. સંક્ષિપ્ત સંકલનના હેતુથી તેણે કહ્યુ ન હોય.

ધ્વજાધાર, ધ્વજદંડ, સ્તંભિકા અને મર્કટી

દણ્ડમર્કટિમાન

तदूर्ध्वे च षडंशेन मर्कटी चार्द्धविस्तरा ।
ततः त्रिभागमुत्सेधं च किङ्किणी घण्टमण्डिता ॥ ३७ ॥

अर्द्धचन्द्राकृतिश्चैव पार्श्वे कार्यौ गगारका (कः) ।
तस्योर्ध्वे कलशः कार्यः पञ्चभागेन दीर्घता ॥ ३८ ॥

પતાકાપ્રમાણ

ध्वजादण्डमानेन पताका चाष्टांशविस्तृता ।
त्रिभिर्वा पञ्चभिः शिखैः मणिवन्ध च शोभितम् ॥ ३९ ॥

ધ્વજાદંડની ઉપર દંડની લંબાઈના છઠ્ઠા ભાગે પાટલી લાંબી કરવી. તેનાથી અર્ધ પહોળી અને પહોળાઈના ત્રીજા ભાગે જાડી રાખવી. પાટલીને કાંકણીઓ અને ઘંટિકાઓથી શોભતી કરવી. પાટલીમાં નીચે અર્ધચંદ્રને બે બાજુ ગગારકોની આકૃતિ કરવી. પાટલી ઉપરના ભાગમા તેની લંબાઈના પાચમા ભાગ પ્રમાણુનો કળશ ઊંચો કરવો. ૩૭-૩૯

निश्चिन्ह (ध्वज) शिखरं दृष्ट्वा ध्वजाहीन न कारयेत् ।
असुरा वासमिच्छन्ति ध्वजहीने सुरालये ॥ ४० ॥

દીપાર્ણવ

તૈયાર થયેલું શિખર ધ્વજા વગરનું રાખવું નહિ અર્થાત્ દેવપ્રતિષ્ઠા કરી લેવી, કારણ કે ધ્વજારહિત શિખર જોઈને (છ માસ સુધી) ભૂત, રાક્ષસ ને અસુરો પ્રાસાદમા વાસ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેથી ધ્વજા વગરનુ શિખર ન રાખવુ અર્થાત્ દેવપ્રતિષ્ઠા કરીને ધ્વજા ચડાવી દેવી. ૪૦

॥ इति शिखराधिकारः ॥

॥ ૪ ॥

॥ अथ मण्डपाधिकारः ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मण्डपानां तु लक्षणं ।
प्रासादस्य प्रमाणेन मण्डप कारयेद् बुधः ॥ १ ॥

प्रथमं समं सपादसार्द्धं च पादोनद्वयम् (मेव च ।)
द्विगुणं चाऽपि कर्तव्य सपादद्वयमेव च ॥ २ ॥

सार्द्धन्द्वयं तु कर्तव्यं अत ऊर्ध्वे न कारयेत् ।
इति सप्तधा प्रमाण-सूत्र वास्तुविद्भिरुदाहृतम् ॥ ३ ॥

હવે હું પ્રાસાદના મંડપોનું લક્ષણ કહું છું. પ્રાસાદના પ્રમાણથી બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ મંડપ કરવો. પહેલો સમ=એટલે પ્રાસાદ જેવડો, બીજો સવાયો, ત્રીજો દોઢો, ચોથો પોણા બે ગણો, પાચમો બમણો, છઠ્ઠો સવા બે ગણો અને સાતમું પ્રમાણ પ્રાસાદથી અઢી ગણો મંડપ વિસ્તારમા કરવો. તેથી વધુ ન કરવો એ રીતે વાસ્તુશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓએ સાત પ્રમાણસૂત્રો મંડપના કહેલા છે ૧-૩

> सम सपादपञ्चाशत्पर्यन्त दशहस्तकम् ।
> दशपञ्चहस्ते सार्द्धं चतुर्हस्ते द्वयपादून (ढोनम्) ॥ ४ ॥
> त्रिहस्ते द्विगुणं तद्विशिष्टा चतुष्किका ।
> चतुष्क चाऽपि चाष्टांशं शुकस्तम्भानुसारत् (त) ॥ ५ ॥

ક્ષીરાર્ણવ

પચાસ હાથથી દશ હાથના પ્રાસાદને મંડપ પ્રાસાદ જેવડો કરવો અથવા સવાયો મંડપ કરવો. દશથી પાચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને દોઢો મંડપ કરવો ચાર હાથનાને પોણા બે ગણો, ત્રણ હાથનાને બે ગણો અને એથી ઓછા માપના દેવાલયને વિચિત્ર એવી ચોકી કરવી. ચોકી ચોરસ કે અષ્ટાશ શિખરના શુકસ્તમ્ભને અનુસરતી પાદમંડપ જેવી કરવી ૪-૫

> गूढत्रिक (:) तथा नृत्यक्रमेण मण्डपत्रय ।
> प्रासादे राजे प्रतोल्ये वापिद्वाराग्र एव च ॥ ६ ॥

અપરાજિત

મંડપોના ત્રણ સામાન્ય પ્રકાર–ગૂઢમંડપ, ત્રિકમંડપ અને નૃત્યમંડપ. એ ત્રણે પ્રકારના મંડપો દેવપ્રાસાદ આગળ કે ગજપ્રાસાદ આગળ, પ્રતોલ્યા આગળ કે જલાશયોના દ્વાર આગળ એમાના મંડપ કરવા. ૬

त्रिकमण्डपाः

> एकत्रिवेदपट्सप्तनवचतुष्किकान्वितः ।
> अग्रे भद्रं द्विपार्श्वे द्वे चाग्रपार्श्वे(द्व)योस्तथा ॥ ७ ॥
> अग्रतस्त्रिचतुष्कियश्च (ष्कयश्च तथा) पार्श्वद्वयोऽपि च ।
> मुक्तकोणो चतुष्कयो चेदिति द्वादशमण्डपा ॥ ८ ॥

નામાભિધાન–

> सुभद्रस्तु किरीटं च दुन्दुभि प्रान्त एव च ।
> मनोहरश्च शान्तश्च नन्दी(न्दा)ख्यश्च सुदर्शन ॥ ९ ॥
> रम्यकश्च सुनामश्च सिंहसूर्यात्मकस्तथा ।
> नि(नि)र्गूढाग्रे त्रिके ख्यात द्वादशा मुखमण्डपाः ॥ १० ॥

પ્રાગ્રીવાદિ મંડપ

સુભદ્ર ૩

૩ પદ કિરીટ ૨ ૮ સ્તંભ

૯ પદ દુંદુભિ ૨૦ સ્તંભ ૪

૩૨ સ્ત્રીકમંડપ

પ્રાન્ત ૬ પદ ૬ ૨૪ સ્તંભ

મનોહર ૭ પદ ૫ ૩૪ સ્તંભ

શાન્ત ૯ પદ ૩૬ સ્તંભ ૬

નંદ ૩૦ પદ ૩૮ સ્તંભ ૭

પ્રાગ્રીવાદિ એકવીસ મંડપ

૨૨ પદ ૨૦ સ્તંભ ૮

૨૨ સ્તંભ ૩૨ પદ ૯

૩૪ પદ ૧૦

સિંહ ૩૬ પદ ૧૧

સૂર્યાત્મક ૩૮ પદ ૨૮ સ્તંભ ૧૨

બાર પ્રકારના ત્રિકમંડપની રચના કહે છે. એક પદની ચોકી 'સુભદ્ર' (૨) ત્રણ પદને 'કિરીટ' (૩) ત્રણ પદ આગળ એક ચોકી 'દુન્દુભિ' (૪) ૭ ચોકી 'પ્રાંત' (૫) ૭ ચોકી પદ આગળ એક પદ વધારવાથી 'મનોહર' (૬) નવ પદની 'શાન્ત' (૭) નવ પદ આગળ એક પદની ચોકીને 'નંદ' (૮) નવ ચોકીને બાજુના બે પદ વધારવાથી 'સુદર્શન' (૯) ૧૧ પદના સુદર્શન આગળ એક પદ વધારવાથી 'રમ્યક' (૧૦) રમ્યકને આગળ ત્રણ ચોક કરવાથી 'સુનાભ' (૧૧) સુનાભને પાછલી પંક્તિમા બે બાજુ એકેક પદ વધારવાથી 'સિંહ' (૧૨) પાંચ પદની ત્રણ પંક્તિની આગળ ત્રણ પદની ચોકીઓ કરવાથી 'સૂર્યાત્મક' નામે બારમો ત્રિક મંડપ થાય. એ રીતે ત્રિક પ્રકારના બાર મંડપોની રચના એકથી અઢાર પદની કહી. ગૂઢ મંડપો આગળ બહાર આવા ત્રિક મંડપો કરવા. ૭-૧૦

પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપાઃ—

પુષ્પકોઽથ ચતુઃષષ્ટિ આદ્યો દ્વાદશસ્તમ્ભકાઃ ।
પુષ્પકાદ્ દ્વૌ દ્વૌ હીનાં સ્યુ મણ્ડપા સપ્તવિંશતિં ॥ ૧૧ ॥

અપરાજિત—

ચોસઠ સ્તંભોના પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોમા પહેલા બાર સ્તંભોના સુભદ્ર નામના મંડપથી બબ્બે સ્તંભોની વૃદ્ધિ કરવાથી ૬૪ સ્તંભોનો પુષ્પક મંડપ ૨૭મો થાય. અર્થાત્ પુષ્પક મંડપના ૬૪ સ્તંભોમાથી બબ્બે સ્તંભો ક્રમથી ઓછા કરવાથી ૨૭ મંડપો થાય. ૧૧

(આ ૨૭ મંડપોના નામ સ્તંભ સંખ્યા સાથે આ સાથે આલેખમા આપેલાં છે.)

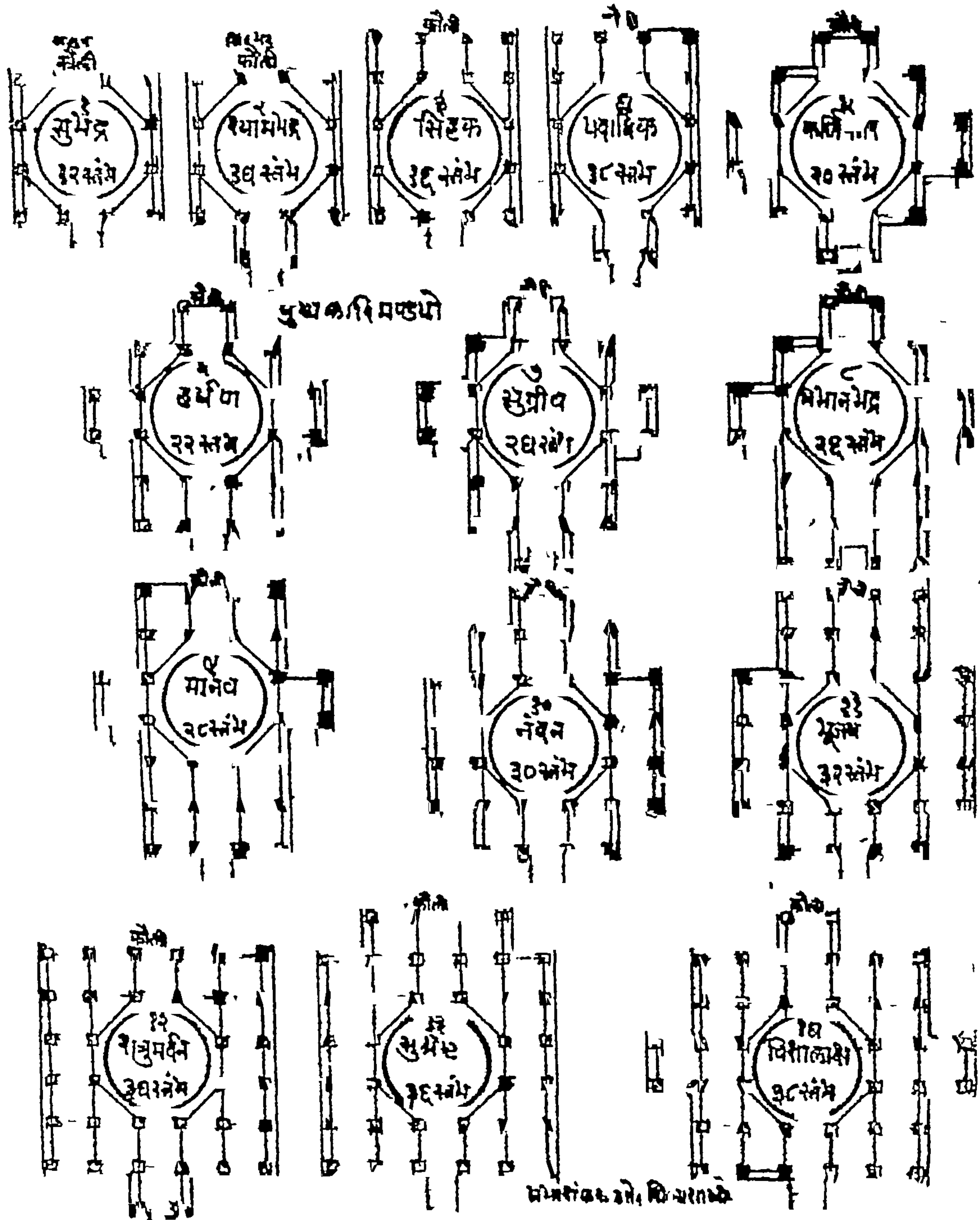
મેર્વાદિમણ્ડપા.—

સૂર્યોત્તરશતં સ્તમ્ભા ભૂમિકા પઞ્ચધોચ્છ્રિતાઃ ।
મેરુમણ્ડપ ઉક્તાશ્ચ દ્વિભૌમોર્ધ્વં ચ માણ્ડતઃ ॥ ૧૨ ॥

દ્વૌ દ્વૌ સ્તમ્ભૌ હ્રસ્વયોગાન્મણ્ડપાઃ સ્યુરનુક્રમાત્ ।
ચતુઃષષ્ટિસ્તમ્ભૈસ્ત્રૈલોક્ય મણ્ડપાઃ પઞ્ચવિંશતિઃ ॥ ૧૩ ॥

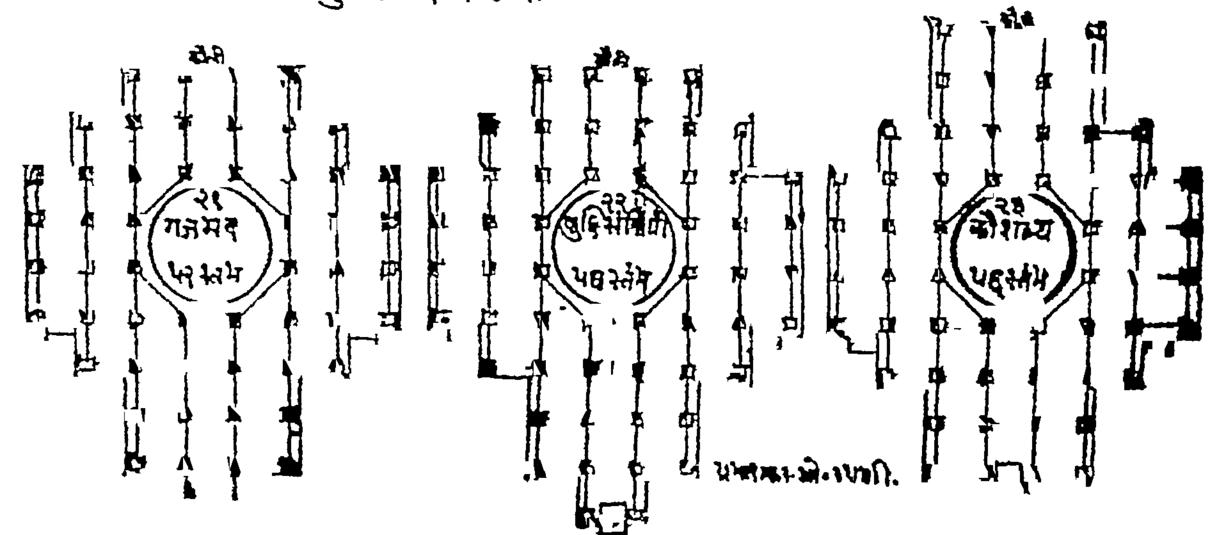
દીપાર્ણવ

બેથી પાચ ભૂમિ-મજલાના એકસો બાર સ્તંભો સુધીના મેર્વાદિ પચીશ મંડપો જાણવા. એકસો બાર સ્તંભોના પાંચ ભૂમિના મેરુ મંડપથી બબ્બે સ્તંભો ક્રમે ક્રમે ઓછા કરવાથી પચીસ મંડપો અનુક્રમે ચોસઠ સ્તંભો સુધીના થાય. આ મંડપો દેવપ્રાસાદ આગળ કે બલાણકમા થાય. ઉપર સંવરણા અને મત્તવારણયુક્ત મંડપોની રચના થાય. ૧૨-૧૩

પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોમાના ૧-૧૪ મડપોના આલેખનો

પુષ્પકાદિ મણ્ડપો.

પુષ્પકાદિ ૨૭ મડપોમાના ૧૫-૨૩ મડપોના આલેખનો

પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપો.

૨૪ મૃગનંદન ૫૮ સ્તંભ

૨૫ સુપ્રભ ૬૦ સ્તંભ

૨૬ પુષ્પભદ્ર ૬૨ સ્તંભ

૨૭ પુષ્પક ૬૪ સ્તંભ

પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોમાના ૨૪-૨૭ મંડપોના આલેખનો

પઞ્ચભૂમિયુક્ત મેર્વાદિ ૨૫ મંડપોનો રચનાક્રમ

ક્ર.	મંડપોનાં નામ	સ્તંભ સંખ્યા	ભૂમિ	પ્રથમ ભૂમિ સ્તલ	દ્વિતીય ભૂમિ સ્તલ	તૃતીય ભૂમિ સ્તલ	ચતુર્થ ભૂમિ સ્તલ	પઞ્ચમ ભૂમિ સ્તલ
૧	ત્રૈલોક્યવિજય	૬૪	પ્રથમ	૩૬	૨૮			
૨	લક્ષ્મીવિલાસ	૬૬		૩૬	૩૦			
૩	પદ્મસમ્ભવ	૬૮	દ્વિતીય	૩૬	૩૨			
૪	વિમાન	૭૦	ભૂમિ	૩૬	૩૪			
૫	તેજવર્ધન	૭૨		૩૬	૩૬			
૬	પ્રતાપ	૭૪		૩૬	૨૮	૧૦		
૭	સૂર્યાઙ્ગ	૭૬		૩૬	૨૮	૧૨		
૮	ભૂર્ભુવા	૭૮	તૃતીય	૩૬	૨૮	૧૪		
૯	પુણ્યાત્મા	૮૦	ભૂમિ	૩૬	૨૮	૧૬		
૧૦	શાન્તિદેહ	૮૨		૩૬	૨૮	૧૮		
૧૧	સુરવલ્લભ	૮૪		૩૬	૨૮	૨૦		
૧૨	શતશૃંગ	૮૬		૩૬	૨૮	૨૨		
૧૩	પૂર્ણાખ્ય	૮૮		૩૬	૨૪	૧૪	૪	
૧૪	કીર્તિપતાક	૯૦		૩૬	૨૪	૨૦	૬	
૧૫	મહાપદ્મ	૯૨	ચતુર્થ	૩૬	૨૪	૨૦	૮	
૧૬	પદ્મરાગ	૯૪	ભૂમિ	૩૬	૨૪	૨૦	૧૦	
૧૭	ઇન્દ્રનીલ	૯૬		૩૬	૨૪	૨૦	૧૨	
૧૮	શૃઙ્ગવા	૯૮		૩૬	૨૪	૨૦	૧૪	
૧૯	રત્નકૂટ	૧૦૦		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૪
૨૦	હેમકૂટ	૧૦૨		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૬
૨૧	ગન્ધમાદન	૧૦૪		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૮
૨૨	હિમવાન્	૧૦૬	પઞ્ચમ	૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૧૦
૨૩	કૈલાસ	૧૦૮	ભૂમિ	૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૧૨
૨૪	મંદાર	૧૧૦		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૧૪
૨૫	મેરુ	૧૧૨		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૧૬

अष्टगूढमण्डपाः

चतुरस्रो वर्धमानः स्वस्तिको भद्रसंयुतः ।
गरुडः सप्रतिरथः सुरनन्दः प्रभद्रकैः ॥ १४ ॥

कर्णाढ्यैः सर्वतोभद्रः कैलासो भद्रकोदकैः ।
प्रतिरथानिन्द्रनीलः त्रिभिः स्याद्रत्नसम्भवः ॥ १५ ॥

इत्यष्टौ च समाख्याता वर्धमानादिमण्डपाः ।
सपीठमण्डोवरादिः प्रासादाकृतिमेखला ॥ १६ ॥

दीपार्णव

આઠ પ્રકારના ગૂઢમંડપના સ્વરૂપો કહે છે. ૧ ચોરસ વર્ધમાન, ૨ ભદ્રયુક્ત સ્વસ્તિક, ૩ પ્રતિરથયુક્ત ગરુડ, ૪ ભદ્રપ્રતિભદ્રયુક્ત સુરનન્દન, ૫ રેખાની પાસે નંદીવાળો સર્વતોભદ્ર, ૬ ભદ્રની પાસે નંદી હોય તેવો કૈલાસ, ૭ પ્રતિરથ પાસે નંદી હોય ઇન્દ્રનીલ, ૮ ત્રણ નંદીયુક્ત ને રત્નસંભવ એ રીતે વર્ધમાનાદિ આઠ ગૂઢમંડપોનાં સ્વરૂપો જાણવા. આ ગૂઢમંડપને પ્રાસાદના જેવી પીઠ મંડોવર આદિ મેખલા કરવી. ૧૪-૧૫ (આ ગૂઢમંડપોને પ્રાસાદના જેવી દીવાલને મંડોવરના થરો થાય. તે એક અગર ત્રણ દ્વાર થાય.) ૧૪-૧૬

मेघनादादि षड् महामण्डपाः

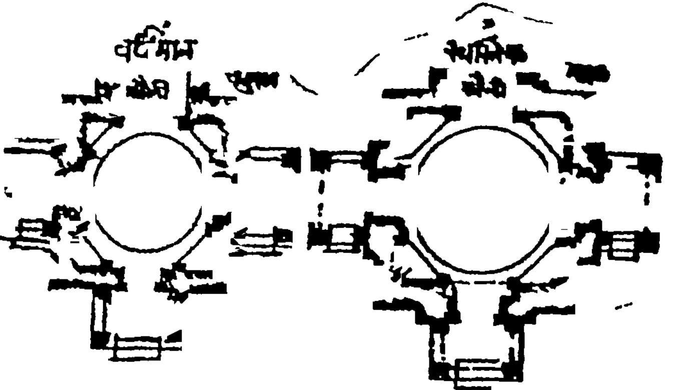
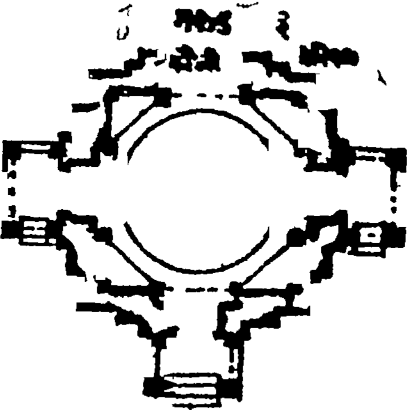
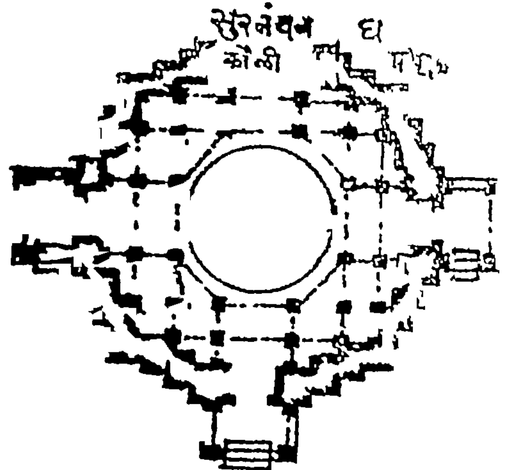
अतः परं प्रवक्ष्यामि मण्डपानां यथाक्रमम् ।
नामस्वरूपमानं च प्रयुक्तं वृक्षराजयोः ॥ १७ ॥

शिवनादो हरिनादो ब्रह्मनादस्तथैव च ।
रविनादः सिंहनादः षष्ठमो मेघनादकः ॥ १८ ॥

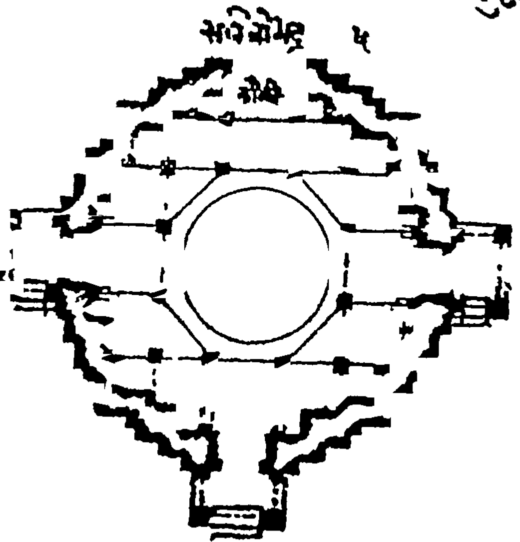
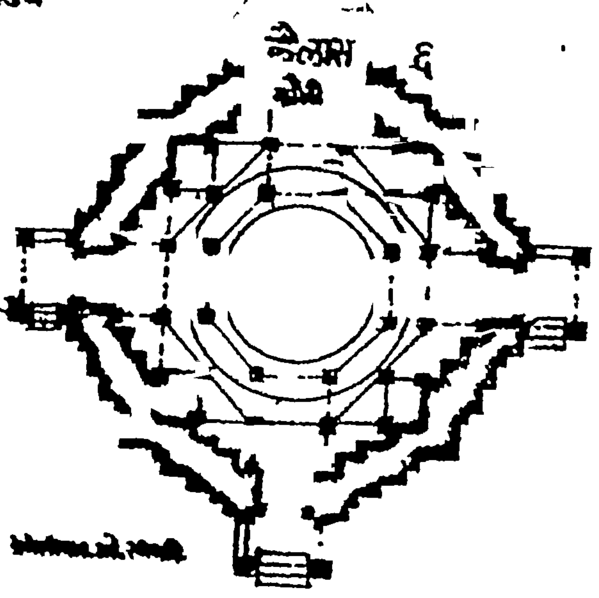
शिवनादादि षड्मण्डपा द्विसार्द्धत्रयभूमिकाः ।
सर्वदेवेषु कर्तव्याः स्वनाम्ना च विशेषतः ॥ १९ ॥

मध्यस्तम्भाष्टके गद्दी तोरणानि प्रदक्षिणे ।
रथयुक्ताश्च प्रासादा वेदियुक्ताश्च मण्डपाः ॥ २० ॥

वृक्षार्णव

गूढमंडप

ગૂઢમંડપો

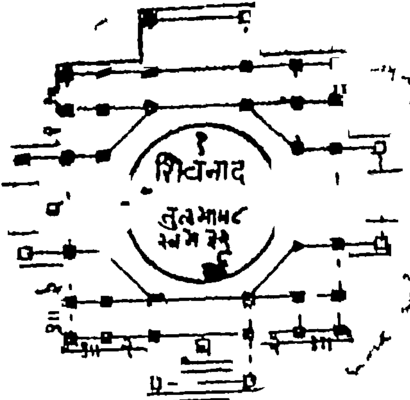
ઇંદ્રનીલ ૭

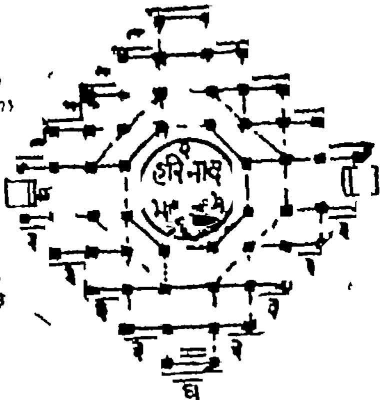
રત્નસંભવ ૮

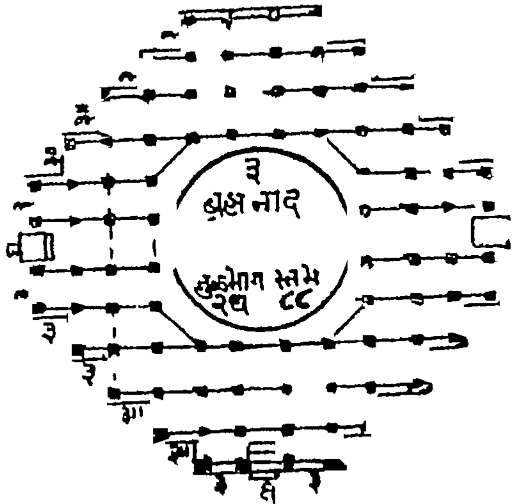
ગુઢમંડપ

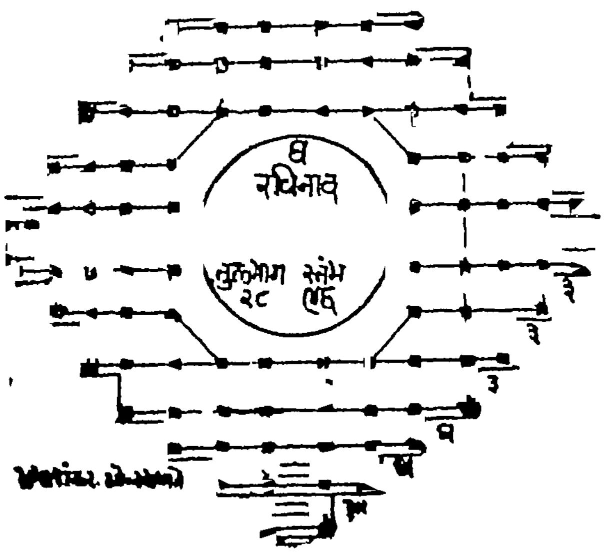
ગૂઢ મંડપો

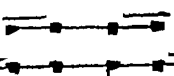
હવે હું ૭ મહામંડપોના નામો ક્રમથી કહું છુ. તેના નામ અને સ્વરૂપ વૃક્ષાર્ણવમા વિગતથી કહ્યા છે. ૧ શિવનાદ, ૨ હરિનાદ, ૩ બ્રહ્મનાદ, ૪ રવિનાદ, ૫ સિંહનાદ, ૬ મેઘનાદ એમ ૭ મહામંડપોના નામ જાણવા. આ મંડપો અઢી કે ત્રણ ભૂમિ ઉદયના વિશેષ કરીને કરવા. સર્વ દેવોને આ મંડપો થઇ શકે તેમા જે દેવના કહ્યા હોય તે વિશેષ કરીને કરવા મંડપના મધ્યના આઠ સ્તંભોને ઠેકી (ગડદી) ચડાવીને ફરતા તોરણો કરવા. રથભદ્રાદિયુક્ત ખુલ્લા મંડપોને મત્તવારણ કરવા. ૧૭-૨૦

ગૂઢ મંડપો

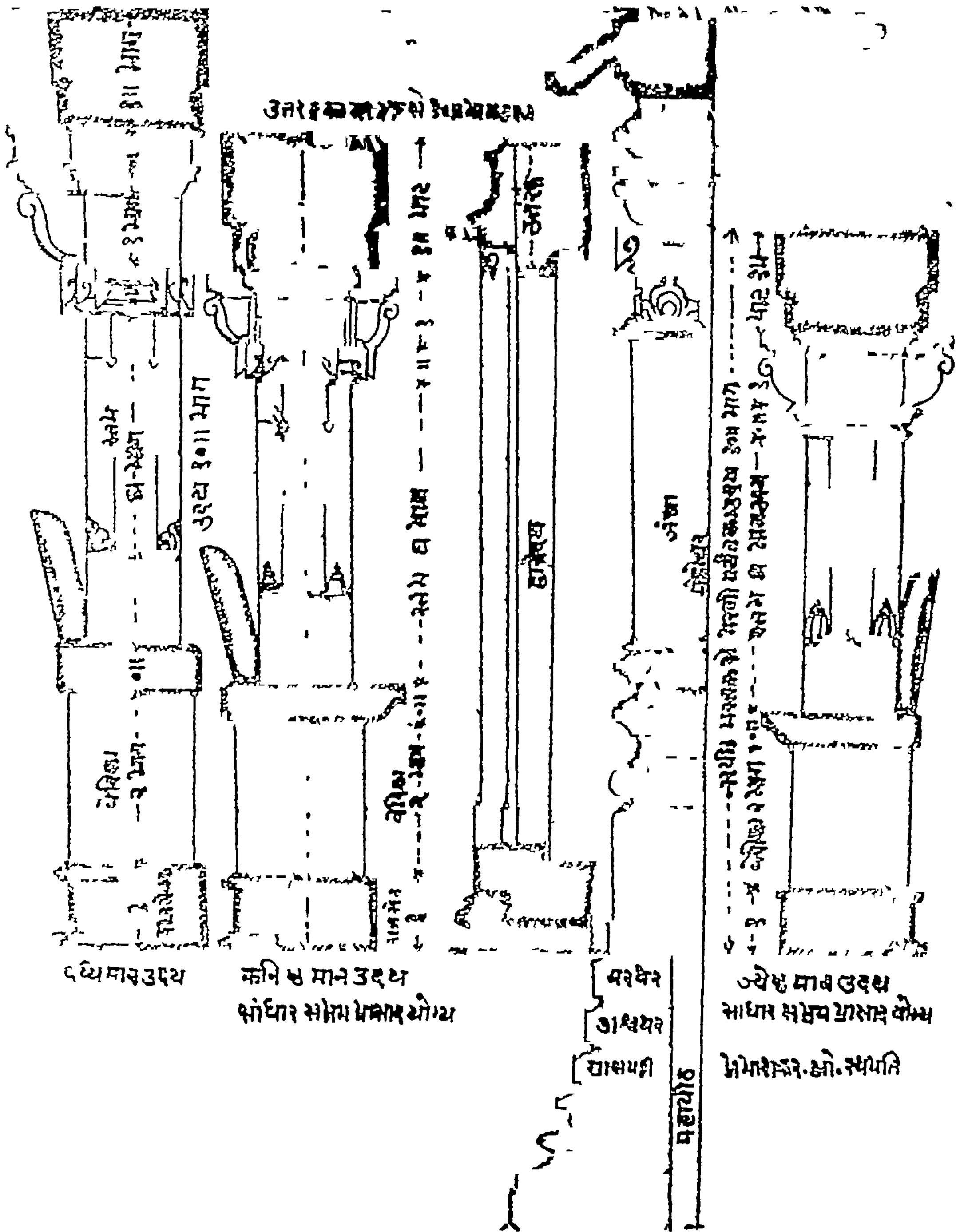
ગૂઢ મંડપો

तलैस्तु विषमस्तुल्यैर्यैः क्षणैः स्तम्भैः समैस्तथा ।
मित्यन्तरे यदा स्तम्भः पट्टादौ नैव दूषणम् ॥ २१ ॥

क्षणमध्येषु सर्वेषु पट्टमेक न दापयेत् ।
युग्मं च दापयेत्तत्र वेधदोषो विवर्जयेत् ॥ २२ ॥

મંડપની રચના વિષમ પદવિભાગના તળપટ અને સમ સ્તંભોથી કરવી. એકથી બીજા મંડપને જોડતા જો તે વચ્ચે ભીંતનું અંતર હોય તો, ભૂમિ ઊંચીનીચી હોય અગર સ્તંભ કે પાટ આઘાપાછા

કે ઊંચાનીચા હોય તો અર્થાત્ સમસૂત્રમાં ન હોય તો વચ્ચે ભીંતનું અંતર હોય તો દોષ લાગતો નથી. ક્ષણ અર્થાત્ ખંડ = પદના વચ્ચે એક પાટ આવવો જોઈએ નહીં પરંતુ સમ = બેકી સ્તંભો સમ = બેકી પાટ રાખીને દોષનો ત્યાગ કરવો. ૨૧-૨૨

સાધાર-નિરધાર પ્રાસાદના મંડોવર સાથેના

સ્તંભાદિનો સમન્વય

स्तम्भपृथुमानम्-

प्रासादस्य दशांशस्तम्भः शस्यतेशुभकर्मसु ।
एकादशे तु (स्तु) कर्तव्यो द्वादशे च (श्च) विशेषतः ॥ २३ ॥
त्रयोदशांशैः प्रकर्तव्यं शकांशे तथोच्यते ।
एतन्मानं पञ्चधा च स्तम्भान्त विस्तरे पृथु (पृथक्) ॥ २४ ॥

क्षीरार्णव

પ્રાસાદ રેખાયે હોય તેના ૧ દશમા, ૨ અગિયારમા, ૩ બારમા, ૪ તેરમા, કે ૫ ચૌદમા, ભાગે એમ પાચ પ્રકારે સ્તંભની જાડાઈનું માન જાણવું. ૨૩-૨૪

मत्तवारणम्

नरपीठस्य चोर्ध्वं तु कूटछाद्यस्य मस्तके ।
कृत्वा दशसार्द्धांशान् भागैकं राजसेनकम् ॥ २५ ॥
वेदिका च द्विभागा तु भागार्धासनपट्टकम् ।
स्तम्भश्चैव चतुर्थांश भागार्धं भरण भवेत् ॥
शर च भागमेकेन पट्टश्च सार्द्धभागकः ॥ २६ ॥

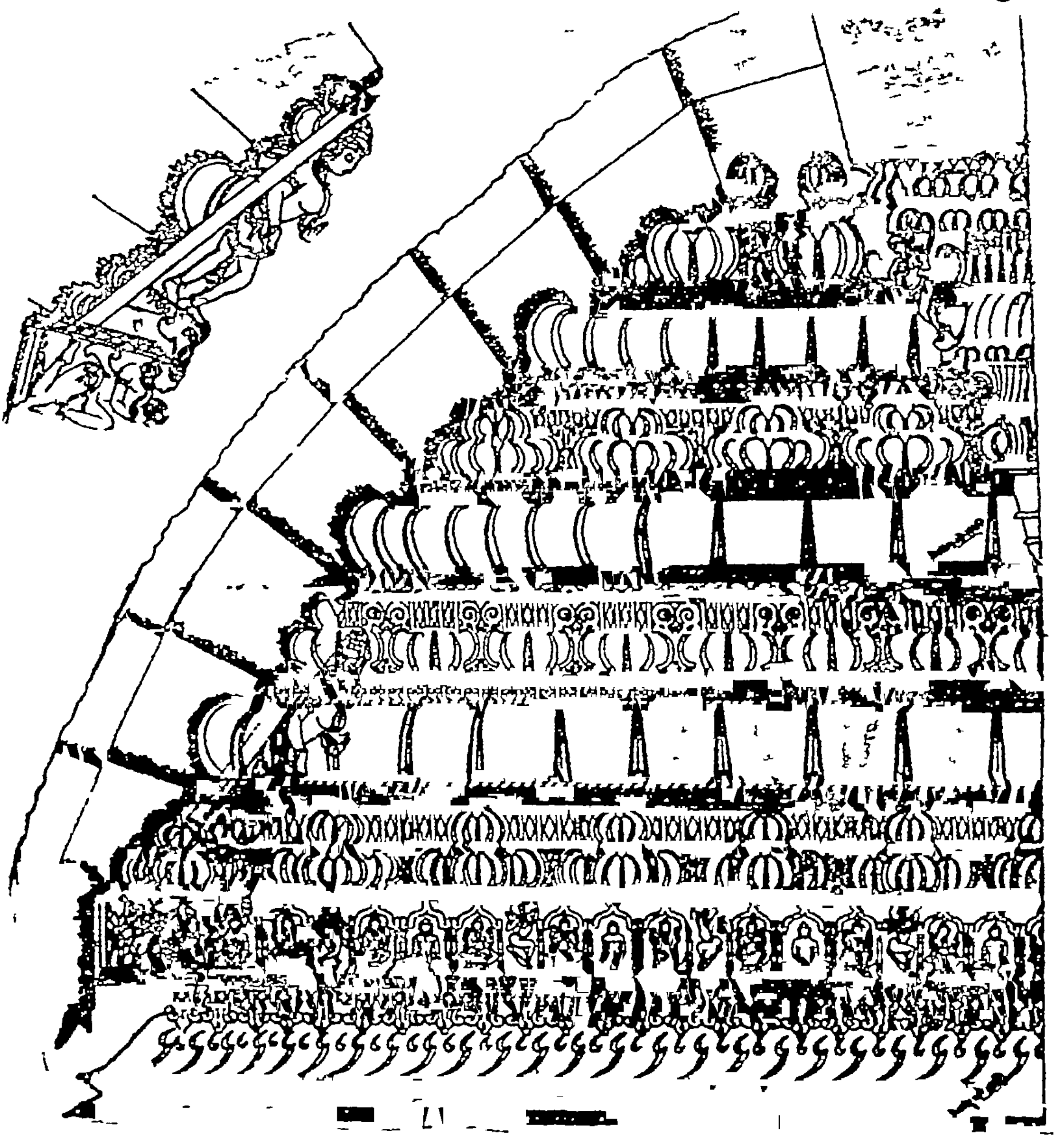
क्षीरार्णव

નરપીઠના મથાળેથી છજ્જાના મથાળા સુધીના મંડપની ઉંચાઈના સાડાદશ ભાગ કરવા. તેમા એક ભાગનુ રાજસેનક, બે ભાગની વેદિકા, અરધા ભાગનો આસનપટ્ટ, તે ઉપર ચાર ભાગનો સ્તંભ, અરધા ભાગનુ ભરણુ એક ભાગનુ શરૂ અને દોઢ ભાગની પાટની જાડાઈ મળીને કુલ સાડા દશ ભાગ કક્ષાસનયુક્ત મત્તવારણુવાળા મંડપના ઉદયના જાણવા. ૨૫-૨૬

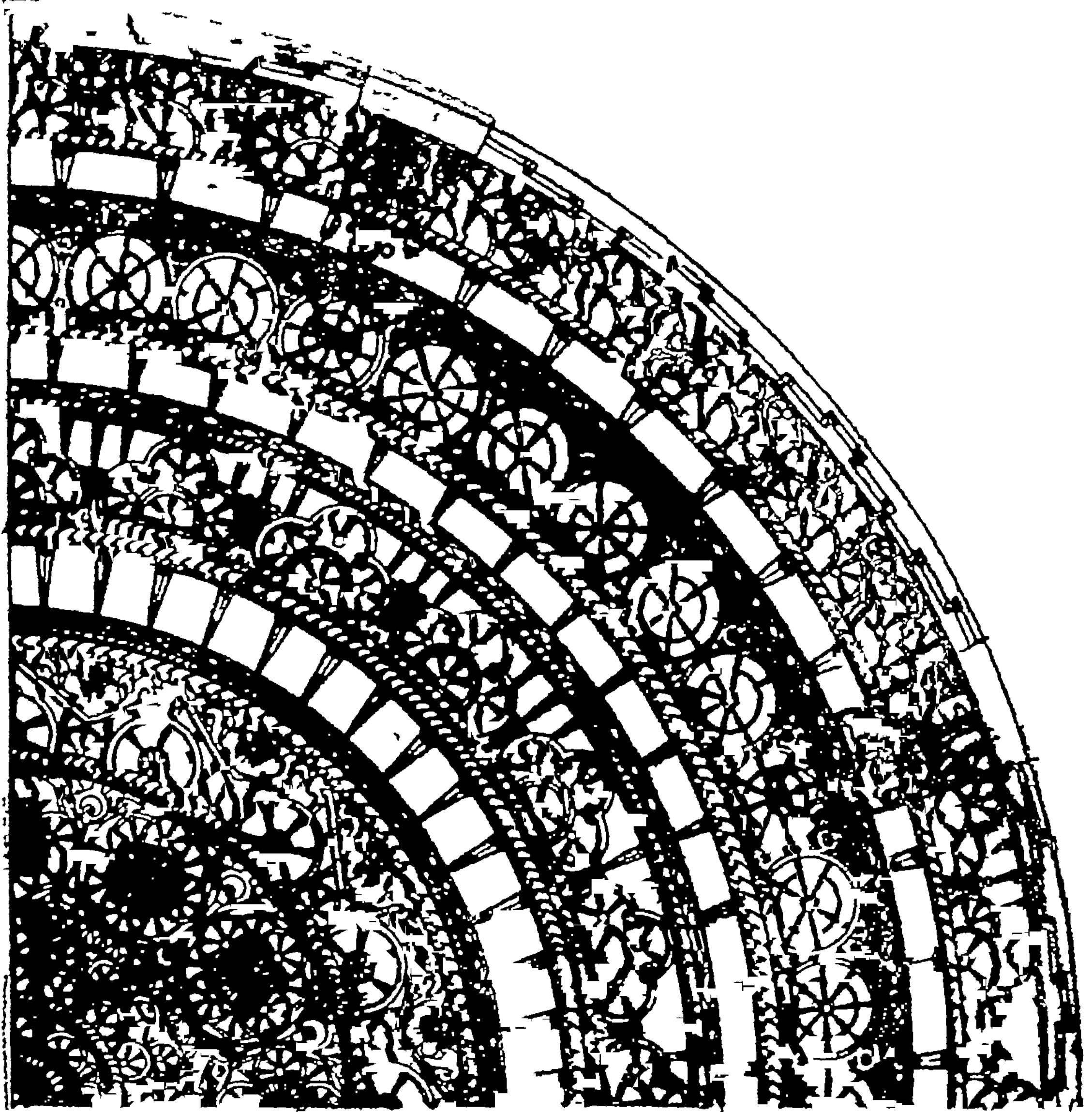
वितान=करोटक

मण्डपानां समस्तानां मध्ये कुर्याद्वितानकम् ।
आद्योत्पत्तिः समं सर्वं विता[ना]नां तु लक्षणम् ॥ २७ ॥
वितानानि विचित्राणि क्षितान्युत्क्षिप्तकानि च ।
समतलानि ज्ञेयानि उदितानि त्रिधा क्रमात् ॥ २८ ॥

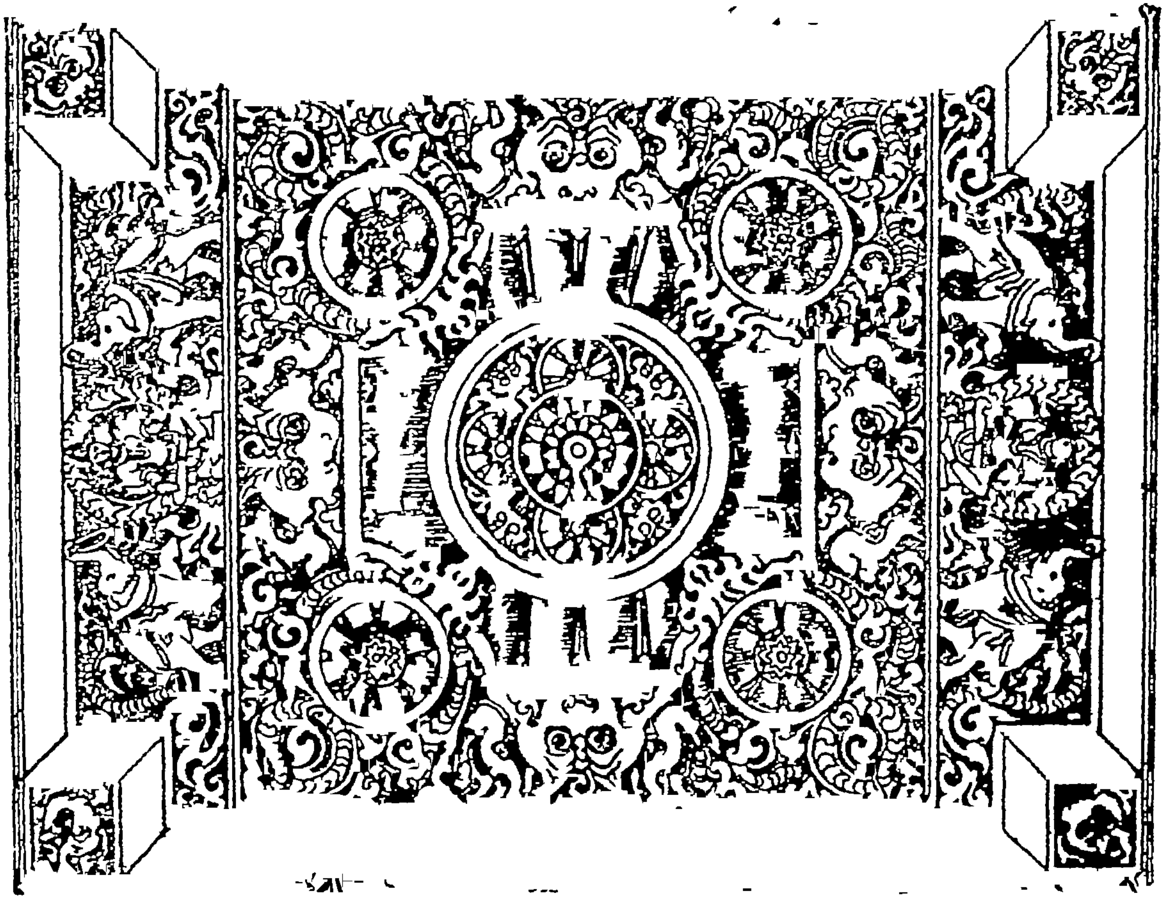
સર્વ પ્રકારના મંડપોના ઉપર મધ્યમા (તેના આચ્છાદન ઢાકણુરૂપ) વિતાન = ઘુમ્મટ કરવા. તેની પ્રથમ ઉત્પત્તિ સપાટ ઢાકણુથી (સરખા છાતિયા ઢાકવાની પ્રથાથી શરૂ થઈ) થઈ તે સર્વ વિતાનના લક્ષણુ છે વિતાન ચિત્રવિચિત્ર પ્રકારના થાય તેમા મુખ્ય ત્રણુ ભેદ ૧ ક્ષિપ્ત-ઉત્ક્ષિપ્ત, ૨ સમતલ (છાતિયાનુ ઢાકણુ), ૩ ઉદિત. તે કોલકાચલાથી ઉચેઉચે ચડતા થરોથી ઢકાતે ઘુમ્મટ = વિતાન એ રીતે વિતાન = કરોટક = ઘુમ્મટના મુખ્ય ત્રણુ પ્રકાર જાણવા. ૨૭-૨૮

વિતાનના થરો, કર્ણ, દર્દરિકા, રૂપકંઠા, ગવાલુ અને
કોલના થરથી આચ્છાદિત વિતાનમધ્યમા લટકતી પદ્મશિલા

વિતાનના થરોનુ તલદર્શન

સમતલ વિતાન (છીતીયાથી ઢાકણ)

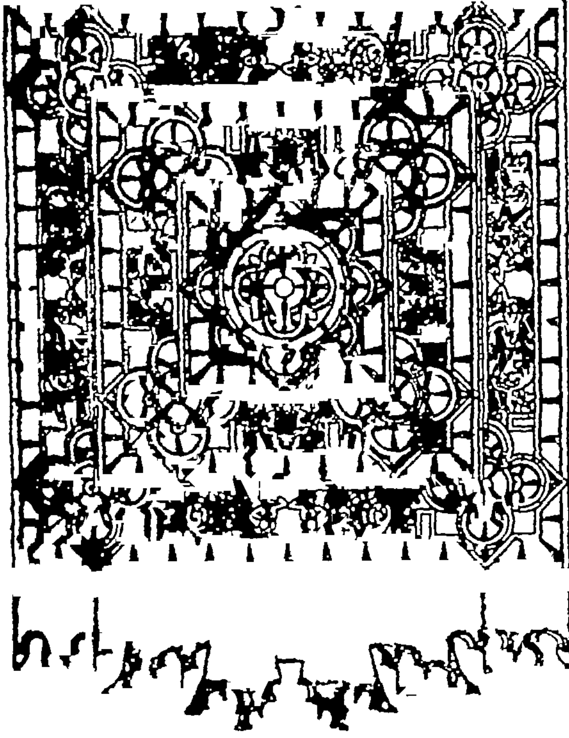
वलाणकम्

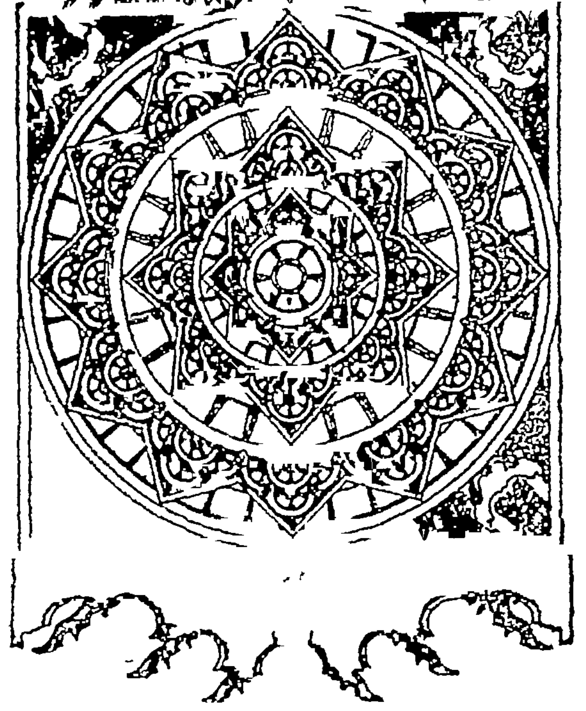
ब्रह्मेश–विष्णु–चन्द्रार्क–जिनाग्रे स्याद् वलाणकः ।
प्रासादाग्रे गृहे दुर्गे राजद्वारे जलाश्रये ॥ २९ ॥

वामनश्च विमानश्च हर्म्यशाल(श्च) पुष्करः ।
तथा चोत्तुङ्गनामा च पञ्चैते च वलाणकाः ॥ ३० ॥

वामनो देवताग्रे च विमानोत्तुङ्गै (ङ्गो) राजवेश्मनि ।
हर्म्यशाल गृहे वाऽपि प्रासादे नगराननें ॥ ३१ ॥

पुष्करं वारिमध्यस्थमग्रतश्चैव भूषितम् ।
सप्तनवभूम्युत्तुङ्गमत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ ३२ ॥ इति पञ्चविधवलाणकम्

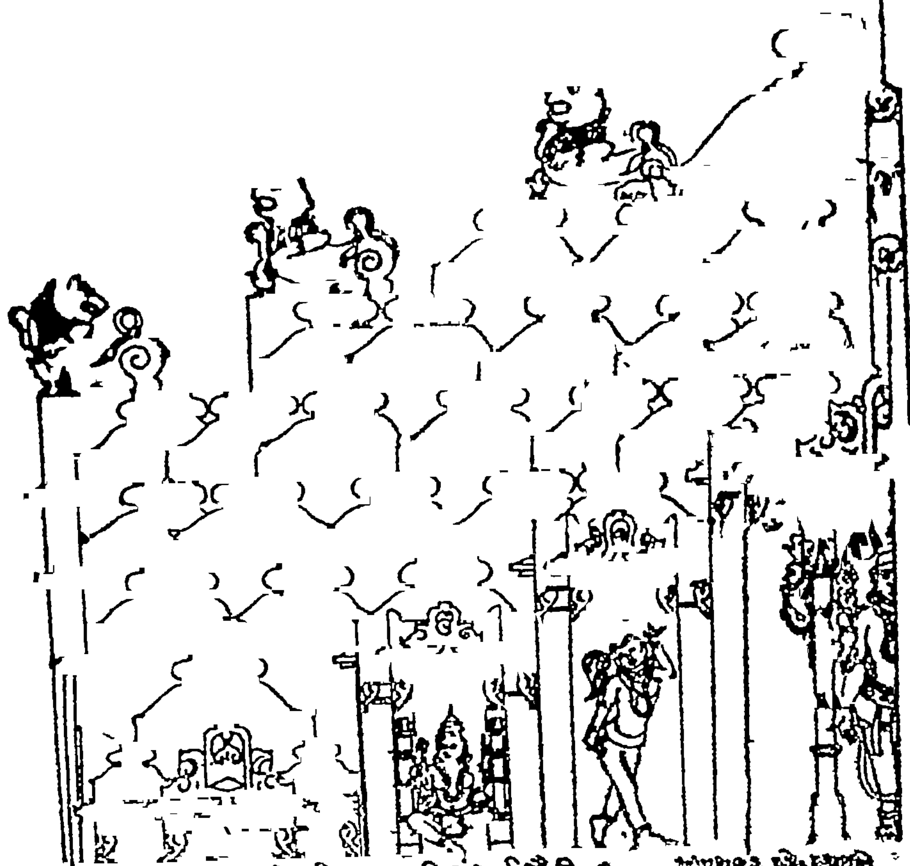

ક્ષિપ્તાનુક્ષિપ્ત વિતાન

બ્રહ્મા, મહેશ, વિષ્ણુ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને જીનના પ્રાસાદો આગળ બલાણક કરવા. ભવન આગળ ડેલી તે બલાણક; દુર્ગના દરવાજા પર, રાજપ્રાસાદ આગળ અને જલાશ્રયમા કે આગળ એમ બલાણકો કરવા. ૧ વામન, ૨ વિમાન, ૩ હર્મ્યશાલ, ૪ પુષ્કર, ૫ ઉત્તુંગ એમ પાચ પ્રકારના નામો જાણવા. દેવપ્રાસાદના આગળનો કે જગતી બરાબર કે ઉપર ૧ વામન નામે બલાણક જાણવો, રાજપ્રાસાદ આગળ ૨ વિમાન કે ૫ ઉત્તુંગ નામનો બલાણક, ઘર આગળ કે નગરના મુખ આગળ દરવાજા પર ૩ હર્મ્યશાલ નામે બલાણક અને જલાશ્રયની મધ્યમા કે તેના મુખ આગળ શોભતો એવો ૪ પુષ્કર નામનો બલાણક જાણવો ઉત્તુંગ બલાણક સાત કે નવ માળ ભૂમિ સુધી ઊંચાઈના કીર્તિસ્તંભ જેવો કરવો, તેનાથી વધુ ઊંચો ન કરવો. ઘર કરતા ડેલી ઊંચી ન કરવી. ૨૯-૩૨

वितान विस्तार भाग ६६

વિતાન વિસ્તાર ૬૬ ભાગ, ઉદય ૩૩ ભાગ

१८ वीं शताब्दी से वर्तमान काल की [illegible] शैली. ९ — प्रभाशंकर ओ. स्थपति

સંવરણા તળ અને દર્શન

अथ सवरणा

सवरणाश्च प्रवक्ष्यामि प्रथमं पञ्चघण्टन् (घण्टकान्) ।
चतुर्घण्टाभिर्वृद्धया च यावद्दे(दे)कोत्तरं शतम् ॥ ३३ ॥

पञ्चविंशतिरित्युक्ता विभक्तिर्भागसङ्ख्यया ।
विभक्तिरष्टभागाद्या यावद् वेदोत्तरं शतम् ॥
छाद्योद्गमास्तरकूटस्तदूर्ध्वे घण्टिका भवेत् ॥ ३४ ॥

દીપાર્ણવ

હવે હું સંવરણા વિશે કહું છુ. શરૂમા પાંચ ઘંટાથી ચાર-ચાર ઘંટાની વૃદ્ધિ કરતા એકસો એક ઘટા સુધીની; તેના ભાગ સખ્યાથી પચીસ સવરણા કહી છે. વિભક્તિ ભાગ સંખ્યાએ પહેલી આઠ ભાગની સંવરણાથી એકસો ચાર ભાગ સુધીની એમ પચીસ સંવરણા ચાર-ચાર ભાગની વૃદ્ધિથી કરતા જવુ. પ્રત્યેક થર નીચે છાજલી. તે પર મધ્યે દોઢિયા અને ખૂણે કૂટ, તેના પર ઘંટા એ વિધિથી સંવરણાના થરો સમજવા. ઉપર ભદ્રના ઉરુશ્રૃંગની જેમ ઉરુઘટા અને સર્વોપરિ મધ્યે મૂલ ઘંટા પર કળશ સ્થાપન કરવો. ૩૩-૩૪

, कीर्तिस्तम्भ-प्रतोल्या

स्तम्भगर्भे भित्तिगर्भे तन्मध्ये च विचक्षण ।
तोरणस्योभयस्तम्भौ ब्रह्मगर्भे तु संस्थितौ ॥ ३५ ॥

पीठकुम्भीस्तम्भभरणशिरःगडदीपुनः शर् ।
पट्ट उर्ध्वे पट्टोपरि खुट (कूट) छाद्योर्ध्वतिलकः ॥ ३६ ॥

स्तम्भद्वयेन चोत्तुङ्ग युग्मस्तम्भैर्मालाधरः ।
चतुरस्र-चतुःस्तम्भैर्विचित्रः परिकीर्त्तितः ॥ ३७ ॥

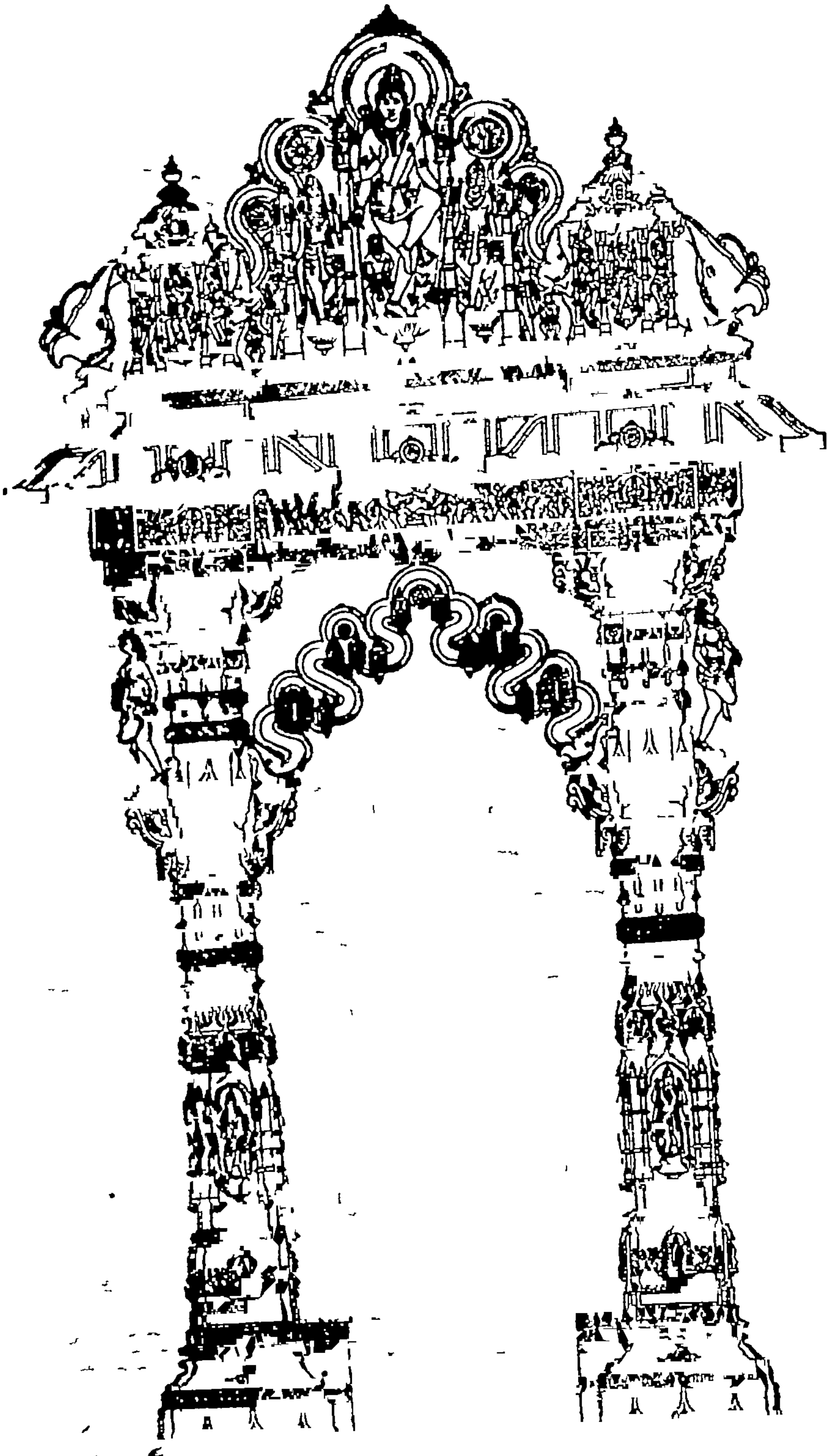
स्तम्भस्योभये पक्षे वेदिका चित्ररूपकम् ।
पड्भिः स्तम्भैस्तु रूपाढयमकरैर्ध्वे(रध्व)जमुच्यते ॥ ३८ ॥

દીપાર્ણવ

હે બુદ્ધિમાન શિલ્પી, તોરણના બે સ્તમ્ભો પ્રાસાદના પદના ગર્ભે કે ભીતના ગર્ભે કે તે બે વચ્ચે સ્થાપન કરવા, પરંતુ સન્મુખની ઊભા બ્રહ્મગર્ભની બેઉ બાજુ તોરણના બેઉ સ્તભો ઊભા કરવા. કામદ પીઠ પર કુભી, સ્તમ્ભ, ભરણુ, સરૂ, તેપર ગડદી = ઠેકી પર ફરી ભરણું સરૂ ચડાવી તે પર પાટ આડો મૂકવો તેના પર કૂટછાદ્ય, તે પર સ્તંભગર્ભ તિલક કરવુ અને મધ્યમા ઇલિકા તોગણ અને દેવસ્વરૂપો કરવા

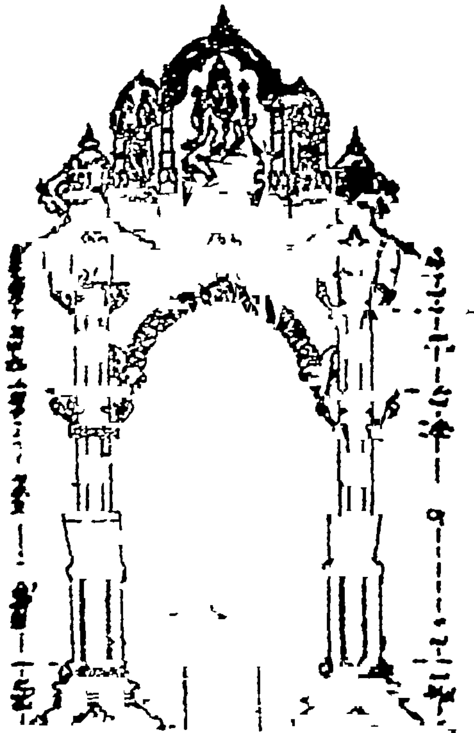
(૧) બે સ્તભોના પ્રતોલ્યાને ૧ ઉત્તુડગ, (૨) જોડકા સ્તભોવાળા પ્રતોલ્યાને ૨ માલાધાર, (૩) ચાર સ્તંભોની ચોકીના પ્રતોલ્યાને ૩ વિચિત્ર, (૪) ચાર સ્તભોની ચોકીને બે બાજુ કક્ષાસન કરવાથી ૪ ચિત્રરૂપ અને (૫) ૭ સ્તભોયુક્ત પ્રતોલ્યાને ૫ મકરધ્વજ કહે છે. આમ પાચ પ્રતોલ્યાના સ્વરૂપો જાણુવાં ૩૫-૩૮

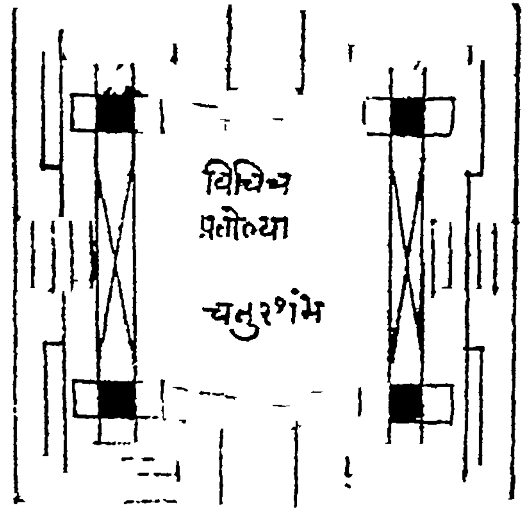
॥ इति मण्डपाधिकारः ॥

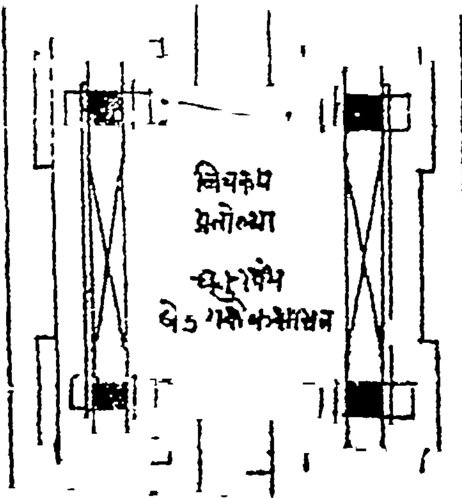

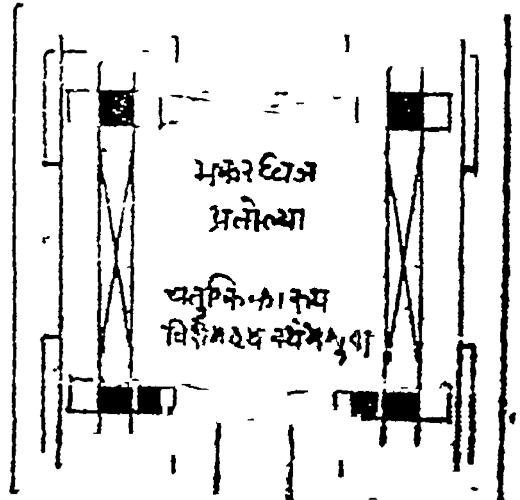
પ્રતોલ્યા

प्रतोल्या स्वरूप

P.O.S.

कूर्मशिला जगती मिट्ट पीठ प्रासादोदयद्वार भित्ति स्तभ आसनस्थ ऊर्ध्वस्थ प्रतिमानु १ गजथी १०० गज सुधीनुं मानप्रमाण

प्रासाद गज	कूर्मशिला प्रा. ति.	कूर्मशिला शीरा. दीपा	जगती मान दीपा	मिट्ट मान	पीठ मान प्रा. ति.	प्रासादोदय	भित्त पृथु मान	द्वारोदय मान	स्तम्भ पृथुमान	प्रतिमामान आसनस्थ	प्रतिमामान ऊर्ध्वस्थ
१	४ आं.	०.४	०.१२	०.४	०.१२	१.८	०.५	०.१६	०.४	०.६	०.११
२	६ आं.	०.६	१ गज	०.५	०.१६	२.८	०.१०	१ ८	०.७	०.१२	०.२१
३	८ आं.	०.९	१.१२	०.६	०.१८	३.५	०.१४।।	२.०	०.९	०.१८	१.७
४	१० आं.	०.१२	२ गज	०.७	१.४	४.३	०.१९	२.१६	०.१२	१.०	१.१७
५	१२ आं.	०.१२।।।	२.१२	०.८	१.८	५ गज	२ १	२.१९	०.१३।।	१.३	१.१९
६	१४ आं.	०.१३।।	३ गज	०.८।।।	१.१२	५.१६	२.५	२.२२	०.१५	१.६	१.२१
७	१६ आं.	०.१४।।	३.१२	०.९।।	१ १६	६.८	३.९।।	३.१	०.१६।।	१.९	१.२३
८	१८ आं.	०.१५	४ गज	० १०।	१.२०	७ गज	३.१४।।	३.४	०.१८	१.१२	२.१
९	१९ आं.	०.१५।।।	४.१२	०.११	२ ०	७.१६	३ १९	३ ६	०.१९।।	१.१५	२.३
१०	२० आं.	०.१६।।	५ गज	०.११।।।	२ ४	८.८	२ २४ भ्रम	३.८	०.२१	१.१८	२.५
२०	१.१६	०.२२	८.१६	०.१६।।।	३.१०	१२.८	३ १६ भ्रम	४.४	१.८।।	२.४	२.१५
३०	२.१२	१.१।।	११.४०	० १९।	४.६	१८.५	२.१२ भ्रम	५.०	१.१८	२.१४	३.१
४०	३.८	१ ३।।	१३.१४	०.२१।।।	४.२२	२१.१३	३ ८ भ्रम	५.२०	१.२३	३ गज	३.११
५०	४.४	१.४।।।	१५ गज	१.०।	५.८	२४.२१	४.४ भ्रम	६.१६	२.४	३.१०	३ २१

॥ ૫ ॥

॥ વેધદોષાદિ ॥

दिक्शुद्धिकृते वास्तौ दिग्मूढ वास्तुवेधकृत् ।
जीर्णे तु स्थापिते वास्तु वेधदोषो न विद्यते ॥ १ ॥
पूर्वोत्तरे च दिग्मूढ मूढ पश्चिमदक्षिणे ।
तत्र मूढममूढं वा तत्तु तीर्थे समं हि तम् ॥ २ ॥
सिद्धायतने तीर्थेषु नदीना सङ्गमेषु च ।
स्वयम्भूबाणलिङ्गेषु तत्र दोषो न विद्यते ॥ ३ ॥
जिनेन्द्राणा समवरणे दिग्दोषो न विद्यते ॥

સૂત્રસતાન

પ્રત્યેક વાસ્તુની દિક્શુદ્ધિ કરવી. દિગ્મૂઢ વાસ્તુ દોષિત જાણવો, પરંતુ જીર્ણવાસ્તુના જીર્ણોદ્ધારમા દિગ્મૂઢને ગણિત આદિ કે કોઈ દોષ લાગતો નથી. પૂર્વ અને ઉત્તર વચ્ચે અગર તો પશ્ચિમ અને દક્ષિણ વચ્ચે (એટલે ઈશાનથી નૈર્ઋત્યના સૂત્રે) જો દિગ્મૂઢ હોય તો તે મૂઢને અમૂઢ જાણવો. તે તીર્થસમાન દોષરહિત જાણવુ. સિદ્ધ મુનિઓના આશ્રમમા તીર્થસ્થાનમા કે નદીના સગમસ્થાન પર, સ્વયંભૂ કે બાણુલિંગના સ્થાન પર અને જૈન સમોરણમાં દિગ્મૂઢનો દોષ લાગતો નથી ૧-૩

पाषाणान्तं जलान्तं वा वालुकान्तं खनेद् भूमि(म्) ।
केशाङ्गारा-काष्ठलोहा- शल्यम(स्थानि) शोधयेत् ॥ ४ ॥
आय-ऋक्ष-गण-चन्द्र-चतुरङ्गं प्रयोजयेत् ।
आयादि अङ्गशुद्धि[तु] न जीर्णे चिन्तयेद् गृहे ॥ ५ ॥

અપરાજિત

પાયો પાષણ સુધી, જલ સુધી કે વાલુરેતીના અંત સુધી, પાકી ભૂમિ આવે ત્યાં સુધી ખોદી શિલારોપણ વિધિ કરવી. જમીનમાં વાળ, કોલસા, લાકડુ, લોઢુ, હાડકા કે રાખ આદિ શલ્ય કાઢી ભૂમિ-શુદ્ધિ કરવી. આ શલ્યો કાઢી નાખવા. આય, નક્ષત્ર, ગણ અને ચંદ્ર એ ચાર ગણિતનાં અંગો મેળવવાં. જીર્ણમંદિર કે ઘરમાં આયાદિ અંગ મેળવવાની જરૂર નથી. ત્યા દોષ લાગતો નથી. ૪-૫

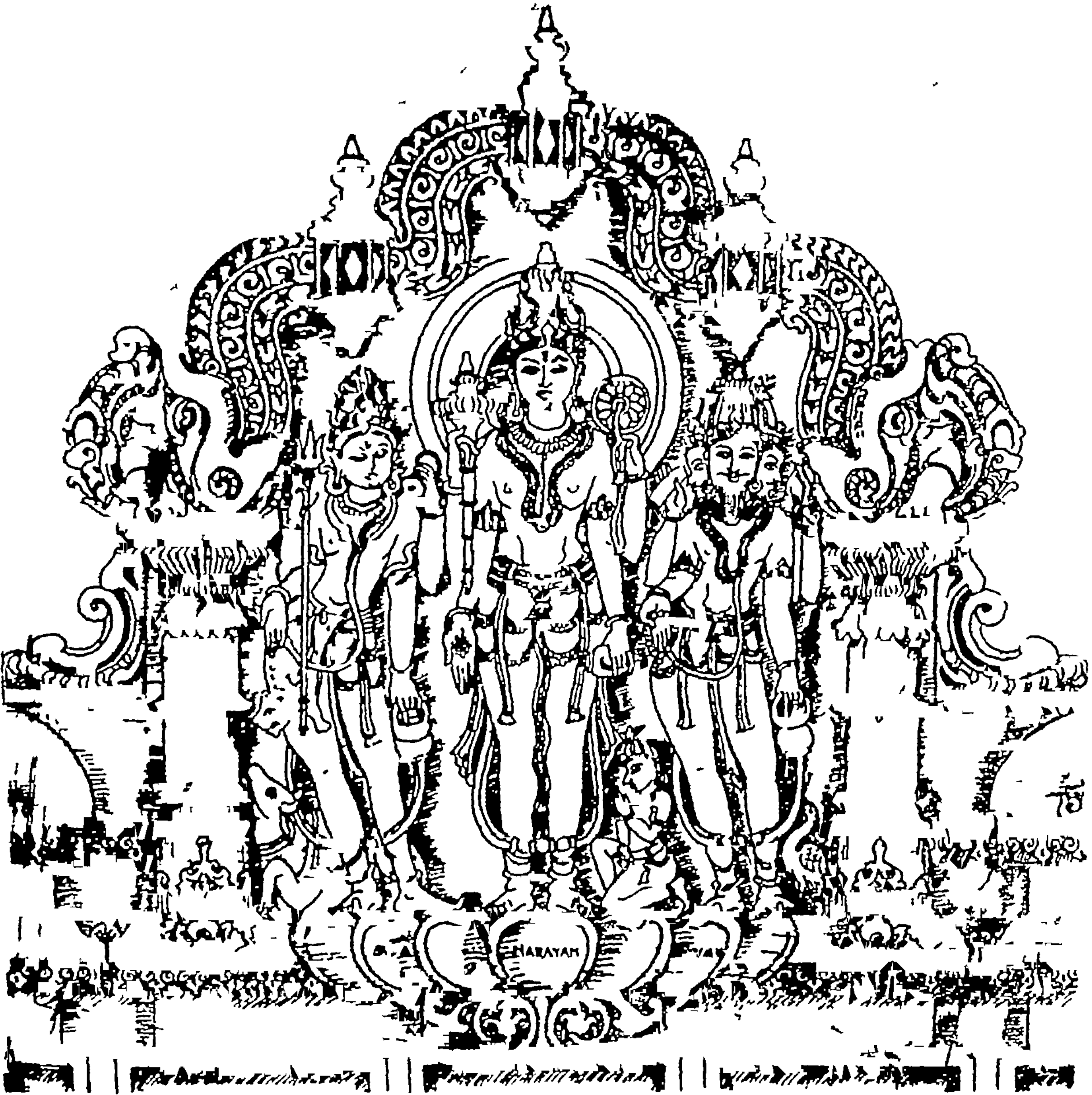
वर्जयेदर्हतः पृष्ठमग्र तु शिवसूर्ययो ।
ब्रह्म-विष्णु(ष्वो)श्च पार्श्वे तु चण्डी सर्वत्र वर्जयेद् ॥ ६ ॥

અપરાજિત

જિન તીર્થંકરના મંદિરની પૂંઠે, સૂર્ય અને શિવના સમ્મુખ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની બાજુમા ઘર ન કરવું, પરંતુ ચડીના મંદિરની ચારે તરફ ચારે બાજુ કયાંય ઘર ન કરવુ. ૬--

प्रसिद्धराजमार्गेस्य(र्गाच्च) प्राकारान्तरे(रतो)ऽपि वा ।
त्यक्त्वा द्विगुणा भूमि वेधदोषो न जायते ॥ ७ ॥

સૂત્રસન્તાન

મહેશ, વિષ્ણુ અને બ્રહ્માની મૂર્તિઓનુ ઉદ્ગમ

વેધદોષ આવે ત્યા જો પ્રસિદ્ધ રાજમાર્ગ હોય, કોટ કિલ્લો કે કમ્પાઉન્ડ જેવુ અંતર હોય, અગર તે બે વચ્ચે બમણી ભૂમિનુ અંતર હોય તો વેધદોષ લાગતો નથી. ૭

નાભિવેધ.—

अग्रतः पृष्ठतश्चैव वामदक्षिणतोऽपि वा ।
प्रासाद कारयेदन्यं नाभिवेधं विवर्जयेद् ॥ ८ ॥

ब्रह्माविष्णुरेकनाभौर्द्वयो दोषो न विद्यते ।
शिवसूर्याग्रे न देवस्य दृष्टिवेधमहद्भयम् ॥ ९ ॥

એક દેવના પ્રાસાદ આગળ, પાછળ કે બાજુમાં જો અન્ય દેવના પ્રાસાદનું નિર્માણ કરવાનુ હોય ત્યારે આગળ, પાછળ કે બાજુમાં ગર્ભવેધ થવા ન દેવો. જો ગર્ભવેધ થાય તો નાભિવેધ જાણવો. તે અવશ્ય ત્યાગવો બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના મંદિરો એક નાભિ પર કરવા તેમા દોષ નથી, પરંતુ શિવ અને સૂર્યના સામે કોઈ પણ મંદિરની સ્થાપના કરવી નહિં, કારણ કે એથી દૃષ્ટિવેધનો મહાભય ઊપજે છે ૮–૯

विभक्ति तलच्छन्दाय (न्देतु) शिखरोर्ध्वं हि कारयेत् ।
ऊर्ध्वामिवानकं ख्यातं तलच्छन्दं तथाभिधम् ॥ १० ॥

हीनमाने कृते दोषाः कथ्यते (कथयते) तान् समासतः ।
आयुर्हानिं द्वारहीने कौलिहीने धनक्षयः ॥ ११ ॥

अपदस्थापितैः स्तम्भैर्महारोगं विनिर्दिशेत् ।
स्तम्भव्यासोदये हीने कान्ता तत्र विनश्यति ॥ १२ ॥

અપરાજિત

પ્રાસાદના તલચ્છંદની વિભક્તિ અનુસાર છજા પર શિખર કરવું. ઉપરનું શિખર જે નામથી ઓળખાતુ હોય તે જ તળચ્છદ રાખવું તેમા ફેરફાર કદી ન કરવો. શાસ્ત્રમાં કહેલા માનથી ઓછું કરવાથી જે દોષો કહેલા છે તે હું કહું છું દ્વારહિનતાથી આયુષ્ય ઘટે કોળી હીનથી કે પ્રનાળહીનથી ધનનો નાશ થાય. સ્તંભના પદથી વિમુખ જો સ્તંભ સ્થાપન કરે તો મહારોગ ઉત્પન્ન થાય જાડાઈ કે ઊંચાઈથી ઓછુ કરવાથી સ્રીનો નાશ થાય. ૧૦–૧૨

प्रसादपीठहीने तु नश्यन्ति गजवाजिनः ।
रथोपरथहीने तु प्रजापीडां विनिर्दिशेत् ॥ १३ ॥

जङ्घाहीने भवेद् बन्धोर्नाशः कर्तुकारादिकः ।
शिखरहीनमाने तु नश्यन्ति पुत्रपौत्रकाः ॥ १४ ॥

અપરાજિત

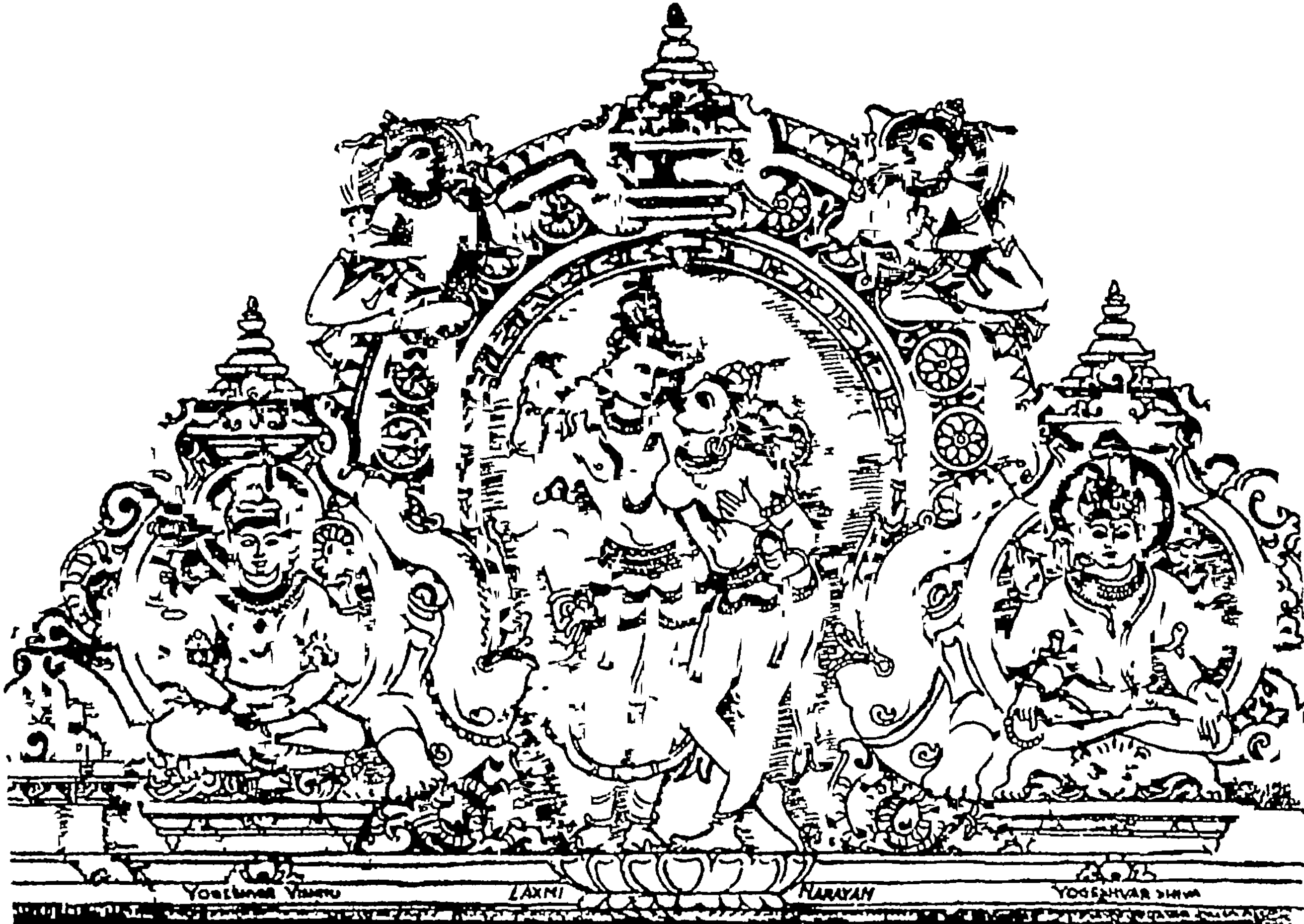
પ્રાસાદ પીઠ વગરનો કરવાથી હાથી, ઘોડા વ. વાહનોની સમૃદ્ધિનો (વાહનાદિનો) નાશ થાય. પ્રાસાદના રથ ઉપરથના ઉપાગો માનથી ઓછા કરવાથી પ્રજાને પીડા કરાવે. મંડોવરની જંઘા ઓછી કરવાથી ભાઈઓ, કર્તા અને કરાવનારનો નાશ થાય. શિખર પ્રમાણુથી નાનુ કરવાથી પુત્રપૌત્રાદિનો નાશ થાય ૧૩-૧૪

अतिदीर्घे कुलच्छेदो ह्रस्वे व्याधिसमुद्भवः ।
स्थूले स्थापने पीडा कर्ता तत्र विनश्यति ॥ १५ ॥

स्कन्धहीनो (न.) कबन्धश्च समसन्धि शिरोगुरु ।
अप्रसारिते पादे पर्वते धननाशका ॥ १६ ॥

दिग्मूढो नष्टच्छन्दश्च ह्यायते हीने शिरोगुरुः ।
ज्ञेया दोषास्तु चत्वारः प्रासादाः कर्मदारुणा ॥ १७ ॥

અપરાજિત

યોગેશ્વરવિષ્ણુ લક્ષ્મીનારાયણ યોગેશ્વરશિવ

શિખર પ્રમાણથી લાંબુ થાય તો કુળનો નાશ થાય. ટૂંકુ થાય તો વ્યાધિ રોગ થાય. નીચેથી જાડું પ્રમાણથી ભારે થાય તો કરાવનારને પીડા ને નાશ થાય ૧ શિખરના બાંધણે સાંકડું કે ૨ ચપટ બંધ વગરનું કે ૩ સાંધ પર સાંધ હોય કે ૪ માથાભારે નીચે સાંકડું ને ઉપર પહોળુ હોય કે ૫ પાયા વગરનું કે પાતળા પાયા વાળું બાંધકામ એ પાંચે દોષો લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. બીજા ચારમહાદોષો ૧ દિગ્મૂઢ હોય, ૨ નષ્ટ છંદ હોય, ૩ વ્યયથી આય ઓછો હોય, ૪ માથા ભારે ઉપર પહોળુ ને નીચે સાંકડું હોય તે ચાર મહા દોષ પ્રાસાદકર્મમા મહાભયંકર જાણવા. ૧૫-૧૭

एकद्वित्रिकमात्राभिर्गर्भगेहं यमा(दा)यतम् ।
यमचुल्ली तदा नाम कर्तृभर्तृविनश्यकम् ॥ १८ ॥
जगत्यां लोपयेच्छाला शालायां मण्डपं तथा ।
मण्डपे नैव प्रासादो ग्रस्तश्चेद् दोषकारकम् ॥ १९ ॥

सूत्रसन्तान

જગતીથી શાળા, ચોકી, ચોકીથી મંડપ અને મંડપથી ગર્ભગૃહ એમ ઉત્તરોત્તર ઊંચા ઊંચા ભૂમિતળ રાખવા. નીચે રાખવાથી દોષ લાગે છે. ૧૮–૧૯

दीर्घमानाधिक ह्रस्वं वक्रे चापि सुरालये ।
छन्दभेदे जातिभेदे हीनमाने महद्भयम् ॥ २० ॥
मण्डल जालक चैव कीलकं सुखिर तथा ।
छिद्रं सन्धिश्च काराश्च महादोषा इति स्मृताः ॥ २१ ॥

अपराजित

પ્રાસાદમાનથી લાંબુ કે ટૂંકું કરવાથી વક્ર કે છંદભેદ જાતિભેદ કે હીનમાન કરવાથી મહાદોષકારક ભય ઊપજે. મંદિરમા ભમરા મંડળ કરે, કરોળિયા જાળ કરે કે બાંધે, જીવડા ખોતરી ખાય, બાકા પાડે, ભમરા દરછિદ્ર પાડે, ચૂનામા તડો પાડે, પોપડા પડે, ભીંતોમા ચીરાડા પડે, તો આ બધા ભિન્ન દોષ કહેવાય તે મહાદોષકારક જાણવા અર્થાત્ કર્તાએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો. ૨૦-૨૧

જિર્ણોદ્ધારવાસ્તુ

अन्यायद्रव्यनिष्पन्ना परवास्तुदलोद्भवा ।
हीनाधिकाङ्गी प्रतिमा स्वपरोन्नतिनाशिनी ॥ २२ ॥

विवेकविलास

અન્યાયથી પેદા કરેલા દ્રવ્યથી મંદિર કે પ્રતિમા કરાવે કે કોઈ કામ સારુ લાવેલ વાસ્તુદ્રવ્ય પાષાણ કે કાષ્ઠ બીજા મંદિરમા વાપરે કે પ્રતિમા હીન કે અધિક અંગવાળી થાય તો પોતાના અને પારકાના હિતનો નાશ થાય. ૨૨

आचाल्यं चालयेद्वास्तु विप्रवास्तुशिवालयम् ।
न चालयेद् सर्वदा तं हि चालिते राष्ट्रविभ्र[म]म् ॥ २३ ॥

यद्यथा स्थापितं वास्तु तत्तथैव हि कारयेत् ।
अन्यथा चालितं वास्तु दारुणं कुरुते भयम् ॥ २४ ॥

खण्डितं स्फुटितं भग्नं चलितं चालितं तथा ।
पतित पातित जीर्णमाग्निलीढं समुद्धरेत् ॥ २५ ॥

અપરાજિત

જે મંદિર ચલિત ન થઈ શકે તેવું, ન પડે તેવુ હોય તો, વિદ્વાન બ્રાહ્મણનુ ઘર કે શિવાલય એ સર્વ પડે તેવુ ન હોય છતા પાડે તો દેશ અને રાષ્ટ્રનો નાશ થાય છે

જે વાસ્તુ સ્થાપિત–સ્થિર હોય તેને નિષ્કારણ પાડે કે તે વાસ્તુ વાંકુ, ચાળેલું, પાડવા જેવું ન હોય છતા જો પાડે તો મહાભયંકર ભય ઉપજાવે ખંડિત થયેલું, ફાટેલું, ભાગેલું, ચલિત થયેલુ કે ચાળેલું પડેલુ કે અપવિત્ર થયેલું, જીર્ણ અને અગ્નિથી બળેલુ હોય તેવા વાસ્તુનો જ જીર્ણોદ્ધાર કરી શકાય. ૨૩-૨૫

अथ चेत् चालयेत्तत्तु जीर्णं व्यङ्ग च दूषितम् ।
आचार्य शिल्पिभिः प्राज्ञः शास्त्रदृष्टया समुद्धरेत् ॥ २६ ॥

स्वर्णज रूप्यजं वापि कुर्यान्नागवृषादिकम् ।
तस्य शृङ्गेन दन्तेन पतितं पातयेत्सुधी ॥ २७ ॥

અપરાજિત

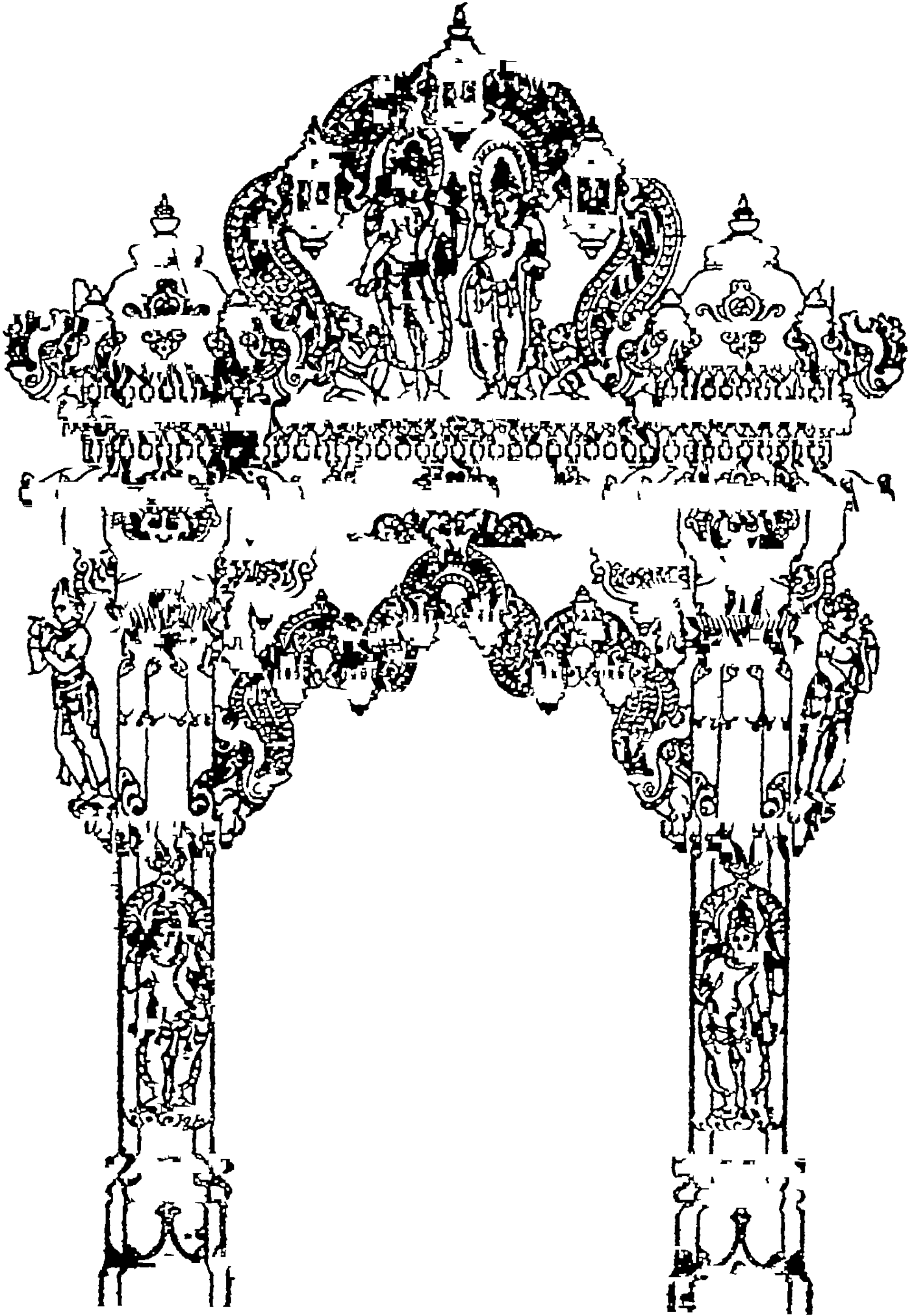
જો જીર્ણ પ્રાસાદ વાસ્તુ પડી જાય તેવું વાંકું ને ચલિત કરવા જેવુ દૂષિત હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આચાર્ય અને કુશળ શિલ્પીને બોલાવી તેનો શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો. સુવર્ણ કે ચાંદીના હાથીના દંતૂશળે કે નંદીના શિંગડેથી પહેલા પડે તેવુ હોય તેને પાડવાનો પ્રારંભ કરવો. ૨૬-૨૭ (શુભ મુહૂર્તમા વાસ્તુદેવનુ પૂજન અને શિલ્પીને સંતુષ્ટ કરવા.)

तद्रूपे(पं) तत्प्रमाणं च पूर्वसूत्रं न चालयेत् ।
हीने तु जायते हानिरधिके स्वजनक्षयः ॥ २८ ॥

वास्तुद्रव्याधिकं कुर्यात् मृत्काष्ठे शैलजं हि वा ।
शैलजे धातुज चैव धातुजे रत्नजं तथा ॥ २९ ॥

જીર્ણોદ્ધાર કરતાં જૂનું જે માપનું લાંબું પહોળું કે ઊંચુ હોય તે જ માપનુ કરવુ. તેનુ પૂર્વસૂત્ર ચાળવવુ નહીં. જો પહેલાના જૂનાથી ઓછું કરે તો હાનિ–નુકસાન થાય અને મોટુ કરે તો પોતાના કુટુંબપરિવારનો નાશ થાય. પ્રાસાદાદિ વાસ્તુકાર્યનો જીર્ણોદ્ધાર કરતા જે દ્રવ્યનુ હોય તેનાથી અધિક દ્રવ્યનુ કરવુ અર્થાત્ માટીનું હોય તો ઈંટ કાષ્ઠનું કરવુ. ઈંટનુ હોય તો પાષાણનું કરવુ અને પાષાણનું હોય તો ધાતુરત્નનું કરવુ. ૨૮-૨૯

दिशिलो [पं] पदलोप च गर्भलोप तथैव च ।
उभयौ नरके यान्ति (तः) स्वामिसर्वधनक्षयः ॥ ३० ॥

અલંકૃત પ્રતોલ્યા કલ્યાણ-૧

थरभङ्गो यदा यस्य कोपितास्तत्र देवताः ।
शिल्पिनो च (नश्य) क्षयं यान्ति तद् भवेद् स्वामिमृत्युदम् ॥ ३१ ॥
विषमपदस्तुलास्तम्भं पादभित्तिनष्टकम् ॥
क्रमपदचलिते यत्र न शुभ कर्तुकारकम् ॥ ३२ ॥

દિગ્મૂઢ, પદલોપ, ગર્ભલોપથી સ્વામી અને શિલ્પી બેઉનો નરકવાસ થાય છે અને સ્વામીની લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. પાષાણ કે ઈંટોના થરમા ભંગ થાય તો પ્રાસાદના દેવતા કોપિત થાય છે, સ્વામી અને શિલ્પીનો નાશ થાય છે. ચોરસાઈમાં વિષમ પદ કાટખૂણે ન હોય તેના પદ કે પાટડા કે એકીસ્તંભ હોય કે નીચે ભીંતો પાયા વગરની હોય તો તેથી કર્તા કરાવનારનુ અશુભ થાય છે 30-32

સંવર્દ્ધન

एक-द्वि-त्रि योगेन वृद्धीति वास्तुशोभनम् ।
पुरो तु पूर्वतो वृद्धि अपरा नैव वर्धयेत् ॥ ३३ ॥

જયપૃચ્છા

જો ભવનપતિ સમૃદ્ધ થાય તો ભવનવાસ્તુની એક, બે, ત્રણ તરફ વૃદ્ધિ કરવી. સંમુખ પૂર્વમા વધારવું કે ડાબી જમણી તરફ વધારવુ તે સર્વકામનાને આપનાર જાણવુ પરંતુ એકલો પાછલો ભાગ વધારવો નહીં ૩૩.

न्यूनाधिक्येन पट्टान्ना तुलावेधः उपर्यधः ।
एकखण्डो नीचोच्चत्वे पट्टानां तालुवेधता ॥ ३४ ॥

વિવેકવિલાસ

પાટ ઉપર પીઢિયા નાનામોટા હોય તો તે 'તુલાવેધ' જાણવો તેમ જ એક ખંડ (૩૫)મા પાટડા ઊંચાનીચા હોય તો તે 'તાલુવેધ' જાણવો ૩૪

છાયાદોષ

देवध्वजकूपवृक्ष न दोष उत्तरायतम् ।
पूर्वापरं च दोषाणां छाया तुष्टि दोषयेत ॥ ३५ ॥

ગૃહપ્રકરણ

प्रथमान्त्य यामवर्ज्यं द्वित्रिप्रहरसम्भवा ।
छायावृक्षध्वजाकूप सदादुःखप्रदायिनी ॥ ३६ ॥

સૂત્રસન્તાન

ઘર પર દેવના શિખરની, ધ્વજાની કે વૃક્ષની છાયા કે ઘરની છાયા કૂવામા પડે તો તે દોષકારક છે, પરંતુ તે ઉત્તરદક્ષિણમા પડે તો દોષકર્તા નથી. પૂર્વપશ્ચિમની છાયા દોષકારક જાણવી પરંતુ તે દિવસના પહેલા કે ચોથા પ્રહરની છાયા છોડીને બીજા કે ત્રીજા પ્રહરની છાયા દેવધ્વજ કે વૃક્ષની પડે તો અગર ઘરની છાયા તે સમયે કૂવામા પડે તો હંમેશા દુ:ખકારક જાણવી ૩૫-૩૬

उत्तमोत्तमधात्वादि पाषाणेष्टिकाकाष्ठकम् ।
श्रेष्ठमध्याधमद्रव्य लोह चैवाधमाधमम् ॥ ३७ ॥

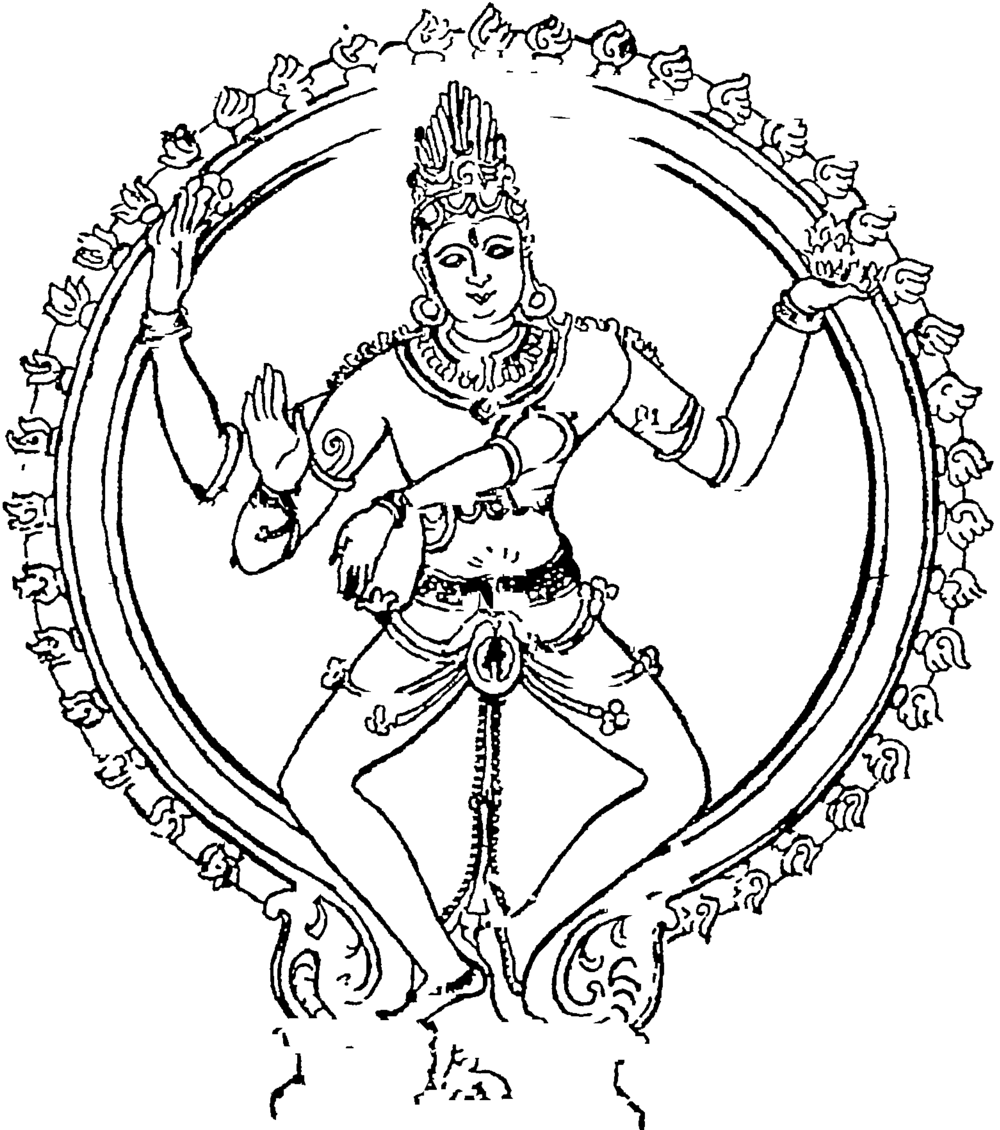
પ્રકીર્ણકવાસ્તુ

ધાતુ ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. પાષાણ, ઈંટ અને કાષ્ઠ એ શ્રેષ્ઠ, મધ્યમને કનિષ્ઠ વાસ્તુ દ્રવ્ય કહ્યા છે, પરંતુ લોખંડ તો અધમમા અધમ દ્રવ્ય કહ્યું છે. લોહકર્મ દેવમ દિરમા વર્જ્ય જાણવુ. ૩૭

अशास्त्रं मन्दिर कृत्वा प्रजाराज्यगृहाणि च ।
तद्गृहाण्यशुमान्वा(न्या)ह श्रियस्तत्र न विद्यते ॥ ३८ ॥

निर्दोषवास्तु

શાસ્ત્રવિધિરહિત મંદિર, પ્રજા કે રાજાનું ભવન કરવાથી તે ભવનો અશુભ જાણવાં. તેમા લક્ષ્મી કદી વાસ કરતી નથી. ૩૮

શિવતાંડવ નૃત્ય

द्वारमध्ये स्तु(तु)लास्तम्भो नागदन्तश्च भित्तिका ।
द्वारमध्ये समा श्रेष्ठा न चैते विषमा स्थिता ॥ ३९ ॥

प्रकीर्णकवास्तु

મંદિર કે ઘરના દ્વારની સામે પાટ સ્તંભ નાગદન્ત (ઘોડા) કે ભીંત=દીવાલ હોય તો તે નેષ્ટ છે, પણ તે દ્વારમા જો એક સ્તંભ કે નાગદન્ત હોય તો દોષ છે પરંતુ દ્વારમા જો તે બે પડતા હોય તો તે દોષકારક ન જાણવા. ૩૯

अल्पलेपं बहुलेपं समसन्धि शिरोगुरु ।
अप्रतिष्ठा(ष्ठं) पादहीनं तच्च वास्तु विनश्यति ॥ ४० ॥

सूत्रसन्तान

ચણુતરકામમા, સાધાઓમા પ્રમાણથી ઓછો ચૂનો હોય કે બહુ ચૂનો વાપર્યો હોય તેમ જ ચણુતરકામમા પાષાણ કે ઈંટોના થરોના સાધાચળો ન હોય (એટલે સાધ પર સાધ હોય) અગર કામ માથાભારે ઉપર પહોળું ને નીચે સાકડું હોય અગર પાયાપીઠ વગરનુ હોય તેવુ વસ્તુ નાશકારક જાણવુ. ૪૦

દેવપ્રદક્ષિણા

एका चण्डया रवेः सप्त तिस्रोदद्याद्विनायके ।
चतुरस्रो वास्तु(विष्णु)देवस्य शिवस्यार्धं प्रदक्षिणा ॥ ४१ ॥

अपराजित

દેવી ચંડીના મંદિરને એક, સૂર્યના મંદિરને સાત, ગણેશને ત્રણ, વિષ્ણુને ચાર અને શિવલિંગને અર્ધ પ્રદક્ષિણા કરવી કારણ કે શિવની પ્રનાલ ઓળંગાય નહીં. ૪૧

अल्पदोषं गुणाधिक्यं दोषायतनं भवेद्गृहम् ।
दोषाधिक्यं गुणाल्पत्वं गृहमंते विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥

सूत्रसन्तान

જે વાસ્તુ-પ્રાસાદ-ગૃહ-જળાશ્રય-જે થોડા દોષ અને ઘણા ગુણવાળું હોય તો તે વાસ્તુ દોષરહિત જાણવું. તે દોષિત ગણાય નહિ. જેમ શુદ્ધ અગ્નિમા થોડાં જળબિંદુઓથી અગ્નિ હોલવાતો નથી, તે રીતે તેવું કાર્ય નિર્દોષ જાણવું. પરંતુ જેમા ઘણા દોષો હોય અને ગુણ ઓછા હોય તેવું વાસ્તુ અંતે ત્યજી દેવું. ૪૨

॥ इति वेधदोषादि ॥

॥ ६ ॥

॥ प्रतिष्ठामुहूर्ते ॥

पूर्वोक्तसप्तपुण्याह प्रतिष्ठा सर्वसिद्धिदा ।
रवौ सौम्यायने कुर्याद् देवानां स्थापनादिकम् ॥ १ ॥

સૂર્ય

ચંદ્ર

મંગળ

બુધ

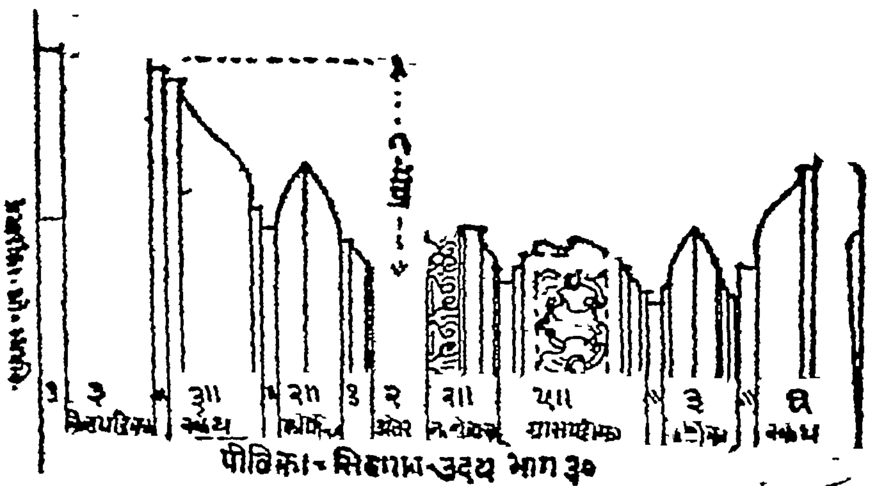

ગુરુ

શુક્ર

શનિ

રાહુ

કેતુ

प्रतिष्ठा चोत्तरामूले आर्द्रायां च पुनर्वसौ ।
पुष्ये हस्ते मृगे स्वाति रोहिण्यां श्रु(श्रु)तिमित्रभे ॥ २ ॥
तिथिं रिक्तां कुजं धिष्ण्यं क्रूरविद्धं विधुं तथा ।
दग्धां तिथिं च गण्डान्तं चरमोपग्रहं त्यजेत् ॥ ३ ॥
सुदिने सुमुहूर्ते च लग्ने सौम्ये युतेक्षिते ।
अभिषेकः प्रतिष्ठा च प्रवेशादिकमिष्यते ॥ ४ ॥

આગળ કહેલા સાત પુણ્યાહ દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવાથી સર્વસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્ય ઉત્તરાયણમા હોય તેવા સમયે પ્રાસાદ અને દેવતાદિની પ્રતિષ્ઠા કરવી તે શુભ છે. શુભ નક્ષત્ર, ત્રણ ઉત્તરા, મૂળ, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, હસ્ત, મૃગશીર્ષ, સ્વાતિ, રોહિણી, શ્રવણ અને અનુરાધા, એટલા નક્ષત્રો પ્રતિષ્ઠા કાર્યમા શુભ જાણવા. વર્જવા યોગ્ય રિક્તા તિથિ, મંગળવાર, નક્ષત્રવેધ, નેષ્ટગ્રહો, દગ્ધાતિથિ, અવયોગ, ગંડાત યોગ, ચર રાશિ અને ઉપગ્રહ એ સર્વ પ્રતિષ્ઠાદિ શુભકાર્યમા ત્યાગવા. શુભ દિવસ, શુભ મુહૂર્તમા શુભગ્રહ, લગ્નમા સૌમ્યગ્રહ એ બધુ જોઈને રાજ્યાભિષેક કે દેવ પ્રતિષ્ઠા અને ગૃહપ્રવેશ કરવા તે શુભ જાણવુ. ૧-૪

प्रासादाग्रे तथैशान्ये उत्तरे मण्डपं शुभम् ।
त्रिपञ्चसप्तनन्दैकादशविश्वकरान्तरे ॥ ५ ॥
मण्डपः स्यात् करैरष्टदशसूर्यकलामितैः ।
षोडशहस्ततः कुण्डे दशादधिक इष्यते ॥ ६ ॥
स्तम्भैः षोडशसयुक्तं तोरणादिविराजितम् ।
मण्डपे वेदिका मध्ये पञ्चाष्टनवकुण्डकम् ॥ ७ ॥

પ્રતિષ્ઠા મણ્ડપ-પ્રાસાદની આગળ કે ઈશાનકોણમા કે ઉત્તર દિશામાં પ્રાસાદથી ત્રણ, પાચ, સાત, નવ, અગિયાર કે તેર હાથના અંતરે પ્રતિષ્ઠાના યજ્ઞમંડપનું નિર્માણ કરવું. એ મંડપ આઠ, દશ, બાર કે સોળ હાથસુધીના પ્રમાણનો સમચોરસ કરવો કુંડોની અધિકતાના કારણે સોળ હાથથી પણ વધુ પ્રમાણનો મંડપ કરવો. યજ્ઞમંડપ વીશ ગજ = હાથનો તુલાપ્રદાનના વિષયમા બનાવવો. તોરણથી સુશોભિત સોળ સ્તભોના મંડપને ચારે તરફ ચાર દ્વાર રાખવા. મધ્યમા વેદિકા અને ફરતા પાંચ, આઠ, કે નવકુંડો બનાવવા. ૫-૭

हस्तमात्रं भवेत् कुण्डे (ण्ड) मेखलायोनिसयुतम् ।
आगमैर्वेदमन्त्रैश्च होम कुर्याद् विधानतः ॥ ८ ॥
अयुते हस्तमात्रं हि लक्षार्धे तु द्विहस्तकम् ।
त्रिहस्त लक्षहोमे स्यात् दशलक्षे चतुष्करम् ॥ ९ ॥
त्रिंशलक्षे पञ्चहस्तं कोट्यर्धे षट्करं मतम् ।
अशीतिलक्षेऽद्रिकरं कोटिहोमेऽष्टहस्तकम् ॥ १० ॥

યજ્ઞકુંડનું પ્રમાણ કહે છે એક હાથના યજ્ઞકુંડને ત્રણ મેખલાં ને યોનિ કરવી. આગમો અને વેદમન્ત્રોથી વિધિથી દેવતાઓને આમંત્રિત કરી યજ્ઞ–હોમનો પ્રારંભ કરવો. દશહજાર આહુતિને સારુ એક હાથનો, પચાસ હજાર આહુતિને સારુ બે હાથનો, એક લાખ આહુતિને સારુ ત્રણ હાથનો, દશલાખને ચાર હાથનો, ત્રીશ લાખને પાચ હાથનો, પચાસ લાખને છ હાથનો, એંશી લાખને સાત હાથનો અને એક કરોડ આહુતિને સારુ આઠ હાથનો યજ્ઞકુંડ બનાવવાનુ પ્રમાણ છે. ૮-૧૦

ग्रहपूजाविधानेन(च) कुण्डमेककर भवेत् ।
मेखलात्रिलयं वेदरामयुग्माङ्गुलैः क्रमात् ॥ ११ ॥

एकद्वित्रिकरं कुर्याद् वेदिकोपरिमण्डलम् ।
ब्रह्माविष्णुरवीणा तु सर्वतोभद्रमिष्यते ॥ १२ ॥

भद्रं तु सर्वदेवाना नवनाभिस्तथा त्रयम् ।
लिङ्गोद्भवं शिवस्यपि लतालिङ्गोद्भवं तथा ॥ १३ ॥

भद्रं गौरितिलके च देवीना पूजन (ने) हितम् ।
अर्धचन्द्रं तडागेषु चापाकारं तथैव च ॥ १४ ॥

ગ્રહપૂજાદિ વિધાનમા એક હાથનો કુંડ બનાવવો. તેને ચાર, ત્રણ અને બે આગુલની એમ ત્રણ મેખલા અનુક્રમેથી કરવી. મધ્યની વેદી ઉપર એક, બે કે ત્રણ હાથના મંડલ ભરવા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સૂર્યને સર્વતોભદ્ર મંડળ ભરવું. સર્વ દેવતાઓની પ્રતિષ્ઠામા ભદ્ર નામનું મંડળ ભરવું. તથા નવનાભિવાળું લિંડગોદ્ભવ મંડળ ભરવું. શિવપ્રતિષ્ઠામા લિંડગોદ્ભવ તથા લતાલિંડગોદ્ભવ નામનાં મંડળો ભરવાં. સર્વ દેવીઓની પૂજાપ્રતિષ્ઠામાં ભદ્રમંડળ તથા ગૌરીતિલક નામના મંડળો ભરવાં. તળાવની પ્રતિષ્ઠામા અર્ધચંદ્ર મંડળ ધનુષાકાર ભરવું. ૧૧-૧૪.

॥ स्थपति=सूत्रधारपूजन ॥

इत्यनव(न्त)रतः कुर्यात् सूत्रधारस्य पूजनम् ।
वस्त्रालङ्कारभूषिते गोमहिष्याश्ववाहनैः ॥ १५ ॥

अन्येषा शिल्पिना पूजा कर्तव्या कर्मकारिणाम् ।
स्वाधिकारानुसारेण वस्त्रताम्बूलभोजनैः ॥ १६ ॥

पुण्य-प्रसादजं स्वामी प्रार्थयेत् सूत्रधारतः ।
सूत्रधारो वदेद् स्वामिन् अक्षयं भवतात् तव ॥ १७ ॥

लक्ष(क्ष्य)लक्षणोऽभ्यासाद् गुरुमार्गानुसारतः ।
प्रासादभवनादीना सर्वज्ञानमवाप्यते ॥ १८ ॥

एकेन शास्त्रेण गुणाधिकेन विना द्वितीयेन पदार्थसिद्धिः ।
तस्मात् प्रा(प्र)कारान्तरो(रतो) विलोक्य मणिर्गुणाढ्योऽपि सहायकाङ्क्षी ॥ १९ ॥

યમ

ભૈરવ

ઉમા મહેશ

ઉર્ધ્વતિલક શિવ

ભૂતશિવનૃત્ય તાંડવ

નૃત્યશિવ

ઈશાનશિવ

બ્રહ્મા

એ રીતે પ્રાસાદ સંપૂર્ણ થયા પછી સૂત્રધાર સ્થપતિનુ વિધિપૂર્વક પૂજન કરવુ દેવપ્રતિષ્ઠા, યજ્ઞયાગાદિ કરીને પ્રમુખ સ્થપતિને સન્માનપૂર્વક ગાયો, દાસ-દાસીઓ, ઘર-ઘોડા, આદિ વાહન આપી સંતુષ્ટ કરવા. સુવર્ણ રત્ન આદિ આભૂષણો, ભૂમિ, દ્રવ્ય, ઉત્તમ પ્રકારનાં વસ્ત્રો આપવા અન્ય કાર્યકર્તા શિલ્પીઓનું પણ યોગ્યતાપૂર્વક પૂજન કરીને તેમની યોગ્યતાનુસાર આપવુ અને વસ્ત્ર, ભોજન, તાબૂલ આદિથી સન્માન કરવુ, તત્પશ્ચાત્ યજમાન ગૃહપતિએ પ્રાર્થના કરવી કે, "હે સ્થપતિ, અમારો પુણ્ય પ્રાસાદ પૂર્ણ થયો." તેના ઉત્તરમા સ્થપતિએ કહેવું કે, "હે સ્વામિન્, આપનું કાર્ય અનંત કાળ અક્ષય હો!" દેવપ્રાસાદ કે રાજપ્રાસાદ કે ભવન નિર્માણ સારુ સર્વ પ્રકારના શિલ્પજ્ઞાનના સર્વ લક્ષણોનો અભ્યાસ ગુરુમાર્ગને અનુસરીને પ્રાપ્ત

થાય છે. (ગુરુના વિદ્યાદાનથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે). શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથો અનેક છે. એક શાસ્ત્રના અભ્યાસથી સર્વ ગુણોનો વિકાસ થતો નથી. અન્ય ગ્રંથોના અભ્યાસ વિના કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. એથી કરીને પ્રકારાન્તર અન્ય મત-મતાન્તરોનો વિચાર કરી વિવેકબુદ્ધિથી કાર્ય કરવું. જે રીતે મણિના ગુણ જાણવાને સારુ કિંકિણીની સહાયતા લેવી પડે છે, એ રીતે મહાન્ ગુણવાન્ પુરુષોના ઘણા ગ્રંથોનો અભ્યાસ-મનન કરીને કાર્યની સિદ્ધિ મેળવાય છે ૧૫-૧૯

॥ इति प्रतिष्ठामुहूर्तादि ॥

॥ इति ग्रन्थपूर्तिः ॥

ઇતિ સૂત્રધાર વીરપાલ પ્રણીત વાસ્તુશાસ્ત્રના (ખેડયા) પ્રાસાદતિલકની ગ્રન્થપૂર્તિ સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈએ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પૂર્ણ થઈ.

॥ इति प्रासादतिलकम् ॥

સપ્ત માતૃકાઓ

વીરભદ્ર

બ્રહ્માણી

માહેશ્વરી

કૌમારી

વૈષ્ણવી

વારાહી

ઇન્દ્રાણી

ચામુંડા

ગણેશ

पद्मश्री स्थपति प्रभाशंकर ओघडभाइ सोमपुरा शिल्पविशारद का संपादित प्रणित शिल्प स्थापत्य का अलभ्य साहित्य ग्रंथो का प्रकाशन

१. दीपार्णव :– વિશ્વકર્મા પ્રણિત પ્રાસાદ શિલ્પનો મહાન ગ્રંથ ૭૬ + ૪૮૮ = ૫૫૪ પૃષ્ઠોનો મોટી રોયલ સાઇઝ જેમાં ૩૫૦ આલેખો (ડ્રોઇંગો) હાફટોન બ્લોક ફોટા બ્લોક ૧૧૦ મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક પાઠ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ. તેમાં ગર્ય અને ટીપણ સાથે ભરપુર સંપૂર્ણ વિવરણ સમજ સાથે દલદાર ગ્રંથના અધ્યાય ૨૭ અનેક દેવદેવીઓની શિલ્પાકૃતિઓ અને પ્લાનો ઇલીવેશન સાથે આપેલા છે સ્થપતિ પ્રભાશંકરભાઇના દીર્ઘ કાળના સક્રીય અનુભવના નિચોડ રૂપ આ અદ્ભુત ગ્રંથ ભારતમા પ્રથમ પ્રકાશિત થયેલ છે. તેમના અનુભવની પ્રશંશા વિદ્વાનોએ કરી છે. ૫૦ પૃષ્ઠોની વિદ્વર્ય પૂર્ણ પ્રસ્તાવનાનુ પઠન કરવાથી સંપાદકની કુશળતા, અનુભવ અને વિદ્વતાનો પરિચય થાય છે. રાષ્ટ્રપતિ ડો. રાજેન્દ્રપ્રસાદે આ ગ્રંથની પ્રશંશા કરી ચાર હજાર રૂા. પારિતોષિક સન્માન સાથે શ્રી સોમપુરાજીને આપીને તેમનું બહુમાન કરેલ છે. ના. જામસાહેબ, પૂ. ભૂ. ગવર્નર શ્રી ક. મા. મુનશીજી, પુરાતત્વજ્ઞ શ્રી વાસુદેવશરણજી શ્રીમદ્ શ્રી શંકરાચાર્યજી અને જૈનચાર્યજી વિજયોદયસૂરિશ્વરજીએ ગ્રંથની પ્રમાણિકતા ઉપયોગીતાની પ્રશંસા કરી છે. અલગ ગ્રંથના ઉતરાર્ધમા જૈનપ્રાસાદ પ્રતિમા પરિકર યક્ષયક્ષણી આદિના આલેખનો સાથે આપેલ છે ગ્રંથની પ્રતિ અલ્પ રહી છે. હાલ તેનું મુલ્ય રૂા. ૩૦ પોસ્ટેજ અલગ.

✓ **२. क्षीरार्णव** વિશ્વકર્માપ્રણિત નારદ અને વિશ્વકર્માના સંવાદરૂપ આ ગ્રંથ મહાપ્રાસાદોની રચનાનો અદ્ભૂત અદ્વિતી મહાગ્રંથ છે. સાંધાર પ્રાસાદો, ચતુર્મુખ મહા–પ્રાસાદોનો વિવય સવિસ્તર આપેલ છે. બે ત્રણ ભૂમિ ઉદયના મેઘનાદ મંડપોની રચના દ્વાદશ ભૂમિ ઉદયના પ્રાસાદોની રચના અનેક પ્રકારના મંડપો પૃથક પૃથક પ્રકારના કક્ષા છે ગ્રંથોના ૨૨ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયેલ છે તેમાં ૮૦૦ સંસ્કૃત મૂળ શ્લોક તેનો ગુજરાતી અને હીન્દી અનુંવાદ સાથે વિવરણ તેમાં અર્થ સમજણ અને આલેખનો ચિત્રો નકશાઓ સાથે આપેલ છે. અનેક દેવદેવીઓના સ્વરૂપો બત્રીસ દેવાંગનાઓના લક્ષણ સ્વરૂપો સાથે તેના આલેખનો આપેલા છે. નકશાઓ ફોટાઓ વગેરે સાથે ૫૮ + ૩૨૪ = ૪૧૨ પૃષ્ઠોનો અલભ્ય દુષ્પાપ્ય અવર્ણનીય ગ્રંથ છે તેની ભૂમિકા પુરાતત્વજ્ઞ વિદ્વાન ડો૦ મોતિચંદજીએ લખો, સંપાદક માટે ગ્રંથની પ્રસંશા કરી છે. મુલ્ય રૂા ૨૫) પચ્ચીસ પોસ્ટેજ અલગ

३. प्रासाद मंजरी મૂળ સંસ્કૃત સાથે હીન્દી અનુંવાદ કરેલ છે ૮૦ રેખા ચીત્રો હાફટોન બ્લોકો ૨૦ છે. પંદરમી શતાબ્દીમાં મેવાડના મહારાણા કુંભાના સ્થપતિ મંડન સૂત્રધારના કનિષ્ઠ બંધુ "નાથજી"એ આ ગ્રંથની રચના વાસ્તુ મંજરીની કરેલી તેનું પ્રાસાદ સ્તબક–પ્રાસાદ મંજરી." અનુવાદ સાથે તેના અર્થ વિવરણ ટીપણ સમજ સાથે તેના રેખા ચિત્રો સહિત સંપાદન કરેલ છે. અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ગ્રંથ છે અનેક શિલ્પગ્રંથોના પ્રમાણો આપેલા છે. મુલ્ય રૂા. ૭ સાત પોસ્ટેજ. અલગ

૪. **પ્રાસાદ મંજરી** ઉપર મુજબ ગુજરાતી અનુવાદ. મુલ્ય રૂ. સાત પોસ્ટેજ અલગ.

૫. **Prasad Manjari** મૂળ સહીત તેનો અગ્રેજી અનુવાદ. પ્રાસાદની જાતિઓ સપાદકના હસ્તલીખીત શિલ્પગ્રંથના વિવેચન આદિની વિસ્તૃત નોટ. આ ગ્રંથનો અગ્રેજી અનુવાદ અમેરીકન એકેડેમીના સભ્ય; ભારતીય વાસ્તુશાસ્ત્રના વિસ્તૃત શબ્દ કોષનાં કઠિન કાર્ય પર રોકાયેલા છે તે વિદ્વાન પુરાતત્ત્વજ્ઞ શ્રી મધુસુદનભાઈ અ ઢાંકી આ ગ્રંથનું અગ્રેજી અનુવાદ તૈયાર કરી રહ્યા છે. હાલ આ ગ્રથ પ્રેસમાં છે. તેનું મુલ્ય રૂ. ૧૫ પોસ્ટેજ અલગ

वेधवास्तु प्रभाकर –મૂળ સંસ્કૃત. જુદા જુદા શિલ્પગ્રથના વેધ વિચારના સંગ્રહીત કરેલ. તેનુ ગુજરાતી અને હીન્દી અનુવાદ સહીત. પ્રાસાદ ભવન ગ્રહો પ્રતિમા આદિ પરના વેધ દોષો અનેક પ્રકારના આપેલા છે. ગૃહ સ્થાપન–શલ્યવિજ્ઞાન દ્વાર સ્તંભ પાટ મુહૂર્ત ચક્ર વાસ્તુ વજલેપ સંક્ષિપ્ત પૂજાવિધિ મત્ર સૂત્રધાર પૂજન, ગણિત કોષ્ઠક આદિ અનેક વિષયોથી ભરપુર અલભ્ય સુંદર ગ્રથમાં રેખાચીત્રો ફોટાઓ સાથે આપેલા છે. આ ગ્રથ દીપાર્ણવ ક્ષીરાર્ણવ અને પ્રાસાદમજરી ગ્રંથની પૂર્તિ રૂપે છે. મુલ્ય રૂ. ૧૦ દશ પોસ્ટેજ અલગ

૭ **ભારતીય દુર્ગવિધાન** અનેક પ્રાચીન ગ્રથોમા દુર્ગ વિષયનું સાહિત્ય એકત્રિત કરેલ છે. શીલ્પના જુદા જુદા ગ્રથો પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત, કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, અગસ્ત્ય આદિ ઋષિ મુનીયોના ગ્રથોમાંથી મૂળ સસ્કૃત પાઠ પરથી દુર્ગ લક્ષણ–દુર્ગની પહોળાઈ ઉચાઈ દુર્ગની આકૃતી તેના નામો–પ્રતોલ્યા તેના અગોના નામો શાસ્ત્રીય રીતે તેના આકૃતી ચીત્રો ફોટા સાથે સમજાવેલ છે. આ ગ્રંથ શ્રી સોમપુરાજી અને પુરાતત્વરૂપ શ્રી મધુસુદનભાઈ ઢકીના સંયુકતે લખેલ છે તે મુંબઈના સોમૈયા પબ્લીકેશન સસ્થા તરફથી પ્રકાશીત થયેલ છે. મુલ્ય રૂ. ૩૫–પોસ્ટેજ પ્રથક

૮. **પ્રાસાદ તિલક** તેરમી સદીમા થયેલ સૂત્રધાર વીરપાલ રચિત સુદર ગ્રંથ વિવિધ છદમા સસ્કૃત કાવ્યમા લખેલ છે. આ અદ્‌ભૂત ગ્રથની પ્રતો શ્રી સોમપુરાજીના હસ્તલિખિત ગ્રથ ભડારમા ફક્ત તેના ચાર અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયેલ–મૂળ ગ્રંથ દશેક અધ્યાયનો હોવા સભવ છે. મૂળ ચાર અધ્યાયો પછી પ્રાચીન ગ્રથોના આધારે ગ્રથ પૂર્તિ આપી ગ્રથ સંપૂર્ણ આપવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ ગ્રંથ વડોદરા પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર તરફથી બરોડા યુનીવર્સીટી પ્રેસમાં તેમના ત્રૈમાસીક "સ્વાધ્યાય" મા છપાયેલ. મૂલ્ય રૂ. ૧૦ દશ પોસ્ટેજ પ્રથક

જિનદર્શન શિલ્પ દીપાર્ણવના ઉત્તરાર્ધ રૂપે છે જૈન પ્રાસાદ શીખરો પ્રતિમા માન પ્રતિના લક્ષણ વર્ણ લાચ્છન પરિકર લક્ષણ ૨૪ યક્ષ ૨૪ યક્ષણી ૧૬ વિદ્યા દેવીઓ દશ દીગપાળ નવ ગ્રહો–જૈનોના ચાર દીશાના અષ્ઠ પ્રતિહારો માણીભદ્ર–ક્ષેત્રપાળ પદ્માવતી ઘંટાકર્ણના શાસ્ત્રીય પાઠો તેના અનુવાદ અને તે પ્રત્યેકના આલેખન રેખાચીત્રો જૈનોના શાશ્વત તીર્થો–સમવસરણ અષ્ટાપદ, મેરૂગીરી, નદીશ્વરદ્વીપના શાસ્ત્રીય પાઠો અનુવાદ સાથે તેના આલેખનો જૈનોના ૨૪–૫૨–૭૨ અને ૧૦૮ જીનાયતનો તેના નકશાઓ ત્રણે કાળની ચોવીસીયો તેના નામ લાચ્છન સિદ્ધચક. ગણધર સંખ્યા ૐકાર હ્રીંકારમા ચોવીશ તિર્થંકર વર્ણ પ્રમાણે. અષ્ટમંગળ ચૌદ સ્વપ્ન માણકસ્તંભ આદિ જૈન શિલ્પને લગતું સપૂર્ણ સાહિત્ય મૂળપાઠ અને તેના અનુવાદ અને રેખાચીત્ર સાથે આવા અલભ્ય ગ્રથ પ્રથમ પ્રકાશીત થયેલ છે. મુલ્ય રૂ. ૧૦ પોસ્ટેજ પૃથક્.

૧૦ ભારતીય શિલ્પ સંહીતા પ્રતિમાવિધાન અંગેનો અદ્ભૂત ગ્રંથ પ્રાચીન શિલ્પ ગ્રંથોના આધારે બે વિભાગમા આવેલ છે. પૂર્વાર્દ્ધમાં-મૂર્તિ પૂજા-પ્રતિમામાન પ્રતિમા તાલમાન-વર્ણ-વાહન-હસ્તમુદ્રા, પાદમુદ્રા, આસન શરીરમુદ્રા પીઠીકા (સિંહાસન) નૃત્ય-ષોડશાભરણ અલંકાર આયુધ પરિકર વ્યાલ સ્વરૂપો-દેવાનુચર અમૃતાદિ ૧૯ સ્વરૂપો અને બત્રીસ દેવાંગનાઓ આ સર્વના મૂળ સંસ્કૃત પાઠો સાથે અનુવાદ અને તેના વિસ્તૃત આલેખનો હજુ સુધી આવું સાહિત્યનું પ્રકાશન અલભ્ય અને અમુલ્ય છે.

ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં દેવ દેવીઓ જૈનો આદિ સ્વરૂપો આપેલા છે બ્રહ્માના ચાર સ્વરૂપો, વિષ્ણુના ૨૪ અને દશ અવતાર ઉપરાંત ૨૪ અવતારો વિષ્ણુના અન્ય સ્વરૂપો કૃષ્ણના સ્વરૂપો ચતુર્મુખ વિષ્ણુ લક્ષ્મીનારાયણ આદિ સ્વરૂપો શિવ રૂદ્રના અવ્યક્ત વ્યક્ત વ્યક્તાવ્યક્ત સ્વરૂપો જ્યોતિર્લિંગ બાણલીંગ રાજલીંગ સહસ્ત્રલિંગ શતલિંગ ધારાલિંગ પાષાણ પરિક્ષા રુદ્રના બાર સ્વરૂપો ઉમા મહેશ દશ સંયુક્ત સ્વરૂપો. શિવના અન્ય સ્વરૂપો. નવેક ભૈરવ સ્વરૂપો નંદી

દેવી શક્તિ સ્વરૂપો નવ દુર્ગા સપ્ત માતૃકાઓ ચંડી આદિ સ્વરૂપો દ્વાદશ ગૌરિ સ્વરૂપો ચતુર્વિંશતી ગૌરી સ્વરૂપો

દ્વાદશ સૂર્ય ત્રયોદશાદિત્ય સ્વરૂપો. ગણેશના ૬૫ સ્વરૂપો કાર્તિક સ્કંદ વિશ્વકર્મા યજ્ઞવૃષભ મૂર્તિ હનુમંતના સ્વરૂપો દશ દીગ્પાળ નવગ્રહો

જૈન તિર્થંકર યક્ષ યક્ષણી વિદ્યાદેવીઓ માણિભદ્ર ઘંટાકર્ણ ક્ષેત્રપાળ પદ્માવતી આઠ દ્વારપાળ પ્રતિહારો ચૌદ સ્વપ્ન-અષ્ટમંગળ આદિ. આ સર્વના મૂળપાઠ સાથે તેના સેંકડો આલેખનો આપવામા આવેલ છે. આવો ગ્રંથ વર્તમાનમાં પ્રથમ પ્રકાશીત થય છે. તે મુંબઈ સોમૈયા પબ્લીકેશન પ્રકાશન થયેલ છે.

૧૧ વાસ્તુ તિલક—સાતમી આઠમી સદીમાં પંડીત કેશવે લખેલ સુંદર ગ્રંથ વિવિધ સંસ્કૃત છંદમા તે કાળના શિલ્પને લગતો ગ્રંથમા વિવિધતા છે. તેનો વિદ્વાન કર્તા શિલ્પનો જ્ઞાતા જણાય છે. સકલ લોકોપયોગી શિલ્પ એવું તેણે ગ્રંથાને આપેલ છે તેનું શુદ્ધીકરણ શ્રી મધુસુદનભાઈ ઢાકી બનારસમાં કરાવી તેના રેખાચીત્રો સાથે તેના પર અંગ્રેજી નોટ સાથે-બરોડા પ્રાચ્યવિદ્યા તરફથી પ્રેસમાં છપાશે

૧૧. વૃક્ષાર્ણવ આ ગ્રંથના પ્રકરણો પ્રાપ્ત થયેલા છે. તે મહાપ્રાસાદોને લગતો અલભ્ય ગ્રંથ છે. તેના પાઠોને અંગ્રેજી અનુવાદ શ્રી ઢાકીજી તેના પર લખી રહ્યા છે તેનુ સંશોધન ચાલી રહ્યું છે.

૧૨ વાસ્તુવિદ્યા અને વસ્તુશાસ્ત્ર ઉપર પ્રમાણે સંશોધનમા શ્રી મધુસુદન ઢાકીજી બનારસમાં કરી રહ્યા છે. તેની અંગ્રેજી નોટ સાથે લખે છે

શિલ્પ કલા પ્રકાશન

૩ પથીકસોસાયટી, અમદાવાદ-૧૩
૩૧, ધરોરા પાર્ક, અમદાવાદ-૧૩
મુકુંદકુંજ સોસાયટી, ઘાટલોડીયા રોડ,
અમદાવાદ-૧૩

પ્રકાશકો :
શ્રી બળવંતરાય પ્રભાશંકર સોમપુરા
શિલ્પશાસ્ત્રી અને ભાઇઓ